

TRABZON ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YAHUDİLİKTE TALMUD EĞİTİMİ VE KADINLAR: YASAKLAR,
İSTİSNALAR VE GÜNÜMÜZDEKİ YAKLAŞIMLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Funda KOCAMAN

TRABZON
Temmuz, 2024

**TRABZON ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**YAHUDİLİKTE TALMUD EĞİTİMİ VE KADINLAR: YASAKLAR,
İSTİSNALAR VE GÜNÜMÜZDEKİ YAKLAŞIMLAR**

**Funda KOCAMAN
ORCID: 0000-0002-4735-1057**

**Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünce Yüksek
Lisans Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.**

**Tezin Danışmanı
Doç. Dr. Ali GÜL
ORCID: 0000-0003-2271-8390**

**TRABZON
Temmuz, 2024**

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Tezimin içerdiği yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalardan bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yaptığımı ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi, ayrıca bu çalışmanın Trabzon Üniversitesi tarafından kullanılan “bilimsel intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonuca razı olduğumu bildiririm.

Funda KOCAMAN

11 / 07 / 2024

ÖN SÖZ

Talmud Yahudi kutsal literatürünün önemli bir parçasıdır, aynı zamanda Yahudi tarihinin bir tasviridir ve bu kültürün nasıl geliştiğine dair bir bakış açısı kazandırmaktadır. Muhtevası oldukça geniş olan bu külliyat Yahudi erkeklere, kadınlara, çocuklara, bilgelere ve basit halka; Gentilelere, kölelere; ibadetlere ve günlük işlere dair malumat içermektedir. Bu büyük külliyat Yahudi dinî eğitiminin ve dindar kimliğinin merkezinde yer almaktadır. Aynı dinin mensubu olmalarına rağmen erkek ve kadın olarak kendilerine farklı roller tayin edilen Yahudiler için Talmud yalnızca erkeklerin çalışma alanıdır. Uzun yüzyıllar boyunca bu çalışma alanının dışında tutulan Yahudi kadınlar bugün çeşitli kurumların da desteğiyle Talmud çalışmaya başlamışlardır. Geleneğin kabulüne aykırı olmakla birlikte bu değişimi dindar kimliklerini kuvvetlendirmekle ilişkilendirmektedirler.

Bu tez Ortodoks Yahudilikte kadınların Talmud çalışmalarıyla olan ilişkilerinin kökenini, tarihsel süreçteki değişimini ve bugünkü durumunu incelemektedir. Çalışmanın ilk bölümünde Talmud'un teşekkülünden bahsedildikten sonra, Ortodoks Yahudilikte dindar kimliğin şekillendiricisi olarak görülen Talmud'un, din eğitimideki merkezîyetinden ve son olarak Yahudi kadınların bu eğitimle ilişkilerinden bahsedilmektedir. Yahudi dinî hayatının merkezinde yer alan bu külliyatın, dinî kimliğini muhafaza etmesi beklenen kadınlardan uzak tutulması Yahudi tarihinde süregelen bir problem olarak karışımıza çıkmaktadır. Yüzyıllar boyunca bu alanda varlık göstermelerine izin verilmeyen Yahudi kadınlar bugün Talmud çalışmalarına hizmet eden müstakil kurumlar inşa etmekte ve tıpkı erkek dindaşlarının yaptığı gibi Talmud çalışmalarını sürdürmektedirler. Talmud çalışmak Yahudilik içerisinde kadınların statülerinde değişimlere zemin hazırlamaktadır. Bu çalışma Yahudi kadınların, Talmud çalışmalarının dışında bırakıldığı dönemden günümüze kadarki süreci ortaya koymaya gayret etmekte, süreç içerisinde Yahudi kadınların Talmud ile olan ilişkilerini ve geleneğin kadınların Talmud çalışmalarına bakışını, Talmud'un ifadeleri ve Yahudi tarihindeki nadir kadın Talmudist örnekler üzerinden sunmaktadır.

Bu tezin yazım sürecinde gösterdiği rehberlik ve destek için danışman hocam Doç. Dr. Ali Gül'e en içten teşekkürlerimi sunarım. Bu süreçte teşvik ve moral desteğiyle katkıda bulunan Doç. Dr. Ali Fidan'ı ve Doç. Dr. Halil Temiztürk'ü burada zikretmem gerekir. Yönlendirmeleri için kendilerine teşekkür ederim. Bana süreç boyunca moral desteği veren, hem konuya dair farklı bakış açıları sağlayarak hem de eleştirileriyle tezimdaki hataları görmemi ve düzeltmemi sağlayan değerli Rena Wolf'a da teşekkür ediyorum.

İlgi ve hevesle üzerinde durduğum bu çalışmanın faydalı olacağını temenni ediyorum ve katkı sağlayan herkese teşekkür ediyorum.

Temmuz, 2024
Funda KOCAMAN

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TALMUD'UN TEŞEKKÜLÜ	6
1. 1. Yahudi Sözlü Geleneğinin Mukayyet Tarihi	6
1. 2. Sözlü Tora'nın Şifahi Nakli ve Kayda Geçirilmesi	9
1. 3. Mişna.....	12
1. 4. Gemara ve Talmud.....	15
1. 4. 1. Kudüs Talmudu.....	17
1. 4. 2. Bâbil Talmudu	18

İKİNCİ BÖLÜM

2. RABBANİ GELENEKTE TALMUD EĞİTİMİ.....	21
2. 1. Tora Eğitiminin Muhatabı ve Eğitime Başlama Yaşı	23
2. 2. Tora Çalışmasında Zamanın Tasnifi ve Talmud'un Önceliği	24
2. 3. Hoca-Talebe İlişkisi	26
2. 4. Oturma ve Sınıf Düzeni	27
2. 5. Çalışma Yeri ve Yöntemi.....	28
2. 6. Maddi Destek	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KADINLAR VE TALMUD EĞİTİMİ.....	34
3. 1. Talmud'da Kadınlar: Gayriresmî Öğrenme ve Aile İçi Aktarım	35
3. 1. 1. Berurya.....	35
3. 1. 2. Yalta.....	38
3. 1. 3. İmma Şalom	40
3. 2. Kadınların Talmud ve Yeşivalarla İlişkisi	41
3. 3. Kadınlara Yönelik Sözlü ve Yazılı Tora Yasağı.....	42

3. 4. Talmudik Bilgelikleri ile Anılan Yahudi Kadınlar	49
3. 4. 1. Fustatlı Kadın Öğretmen.....	53
3. 4. 2. Bat ha-Levi.....	54
3. 4. 3. Fioretta Modena	56
3. 4. 4. Perl	57
3. 4. 5. Bayla Falk	58
3. 4. 6. Asenat Barazani	59
3. 4. 7. Rayna Batya Berlin	60
3. 4. 8. Hannah Rochel Verbemacher	62
3. 5. Kadınların Talmud Öğreniminde Altın Çağ ya da Bir Dönemin Sonu.....	64
3. 6. Günümüz Ortodoks Yahudi Kadınların Talmud ile İlişkisi	67
3. 7. Talmudik Çalışmanın Çağdaş Yolları: Kadınlara Talmud Eğitimi Veren Kurumlar.....	69
3. 7. 1. Drisha Enstitüsü	70
3. 7. 2. Matan	71
3. 7. 3. Yeshivat Maharat	74
3. 7. 4. Batsheva Eğitim Merkezi (Batsheva Learning Center)	75
3. 7. 5. Hadran.....	76
3. 8. Kadınlar için Siyum ha-Şas.....	78
SONUÇLAR	80
KAYNAKLAR	82
ÖZGEÇMİŞ VE İLETİŞİM BİLGİLERİ	93

ÖZET

Yahudilikte Talmud Eğitimi ve Kadınlar: Yasaklar, İstisnalar ve Günümüzdeki Yaklaşımlar

Tarihsel olarak Yahudi kadınlar, Talmud çalışmalarına erişim söz konusu olduğunda geleneksel, toplumsal ve dinî normlardan kaynaklanan önemli engeller ve yasaklarla karşılaşmışlardır. Bu tez, Yahudi kadınların Rabbani literatürde merkezî bir metin olan Talmud’la olan ilişkilerinin genellikle göz ardı edilen tarihini incelemekte ve geleneksel Yahudi eğitiminde kadınların Talmud çalışmalarına yönelik tarihsel yasağı araştırmaktadır. Tez, tarihsel analize yer vermekle birlikte kadınların Talmudik çalışmalara katılımına ilişkin çağdaş perspektifleri de incelemektedir. Yüzyıllar süren kısıtlamalar ve dışlamalara rağmen kadınların Talmudik çalışmalara erişimini kolaylaştırmaya hizmet eden çağdaş kurumların ortaya çıkışının, Yahudi kadınların Yahudilik içerisindeki statülerinde birtakım değişikliklere zemin sağladığı ifade edilebilir. Bu noktada tez Talmud eğitimi alan Yahudi kadınların motivasyonlarını, karşılaştıkları zorlukları ve isteklerini araştırmaktadır. Tez, üzerine müstakil çalışma yapılmamış olan söz konusu yasağın değişen yorumlarının ve uygulamalarının üzerinde durarak Dinler Tarihi alanına katkıda bulunmayı hedeflemektedir.

Üç bölümden müteşekkil bu araştırmanın ilk bölümünde konunun zeminini hazırlaması adına Talmud’un teşekkül süreci ve kısaca içeriği açıklanmaktadır. Bu bölüm, tekrara düşmemek gayesiyle yalnızca temel kavramlara yer verecek şekilde kısa tutulmuştur. İkinci bölümde Rabbani geleneğe göre Tora/Talmud çalışma sürecinin işleyişine değinilmektedir. Çalışmanın ana konusu üçüncü bölümde ele alınmıştır. Bu bölümde kadınların Talmud okuma yasağının gelenek içerisinde nasıl değerlendirildiği ortaya konulmuştur. Bu gelenek içerisinde öne çıkan kadın Talmudistlere örnekler verilmiştir. Bu örnekler Talmud’da ismi geçenler ve Talmud’da ismi geçmeyip 11. yüzyıl ila 19. yüzyıl arasında yaşayan Talmud çalışmış kadınlar olarak iki kısma ayrılmıştır. Elbette Talmud çalışmış tüm Yahudi kadınları bu araştırmaya dâhil etmek mümkün değildir. Daha eski dönemlere dair veriler oldukça sınırlı ya da hiç yoktur. Bunun yerine, öne çıkan isimlerden sadece birkaç örneğe yer vermek tercih edilmiştir. Bu bölümde ayrıca Talmud çalışan kadınların kendileri hakkında menfi pasajlar ihtiva eden bu külliyatla nasıl bağ kurdukları ve Talmud çalışmanın Ortodoks Yahudi kadınların, Yahudi cemaatler içerisindeki statülerinde nasıl bir değişime öncü olduğu ele alınmıştır. Üçüncü bölümün son iki başlığında günümüzde Ortodoks Yahudi kadınların Talmud çalışmalarına rehberlik eden kurumlara yer verilmiştir. Araştırmanın üçüncü bölümünde yer alan bu kurumlara dair çalışmalar oldukça sınırlı ve yetersizdir. Bu kurumlara dair veriler doğrudan kurumların web sitelerinden ya da kurumların kurucularının kişisel yazılardan elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Yahudilik, Din Eğitimi, Talmud, Yahudi Kadınlar

ABSTRACT

Talmudic Education and Women in Judaism: Prohibitions, Exceptions and Contemporary Attitudes

Historically, Jewish women have faced significant barriers and prohibitions stemming from traditional, social, and religious norms regarding access to Talmudic study. This thesis examines the often overlooked history of Jewish women's engagement with the Talmud, a central text of rabbinic literature, and explores the historical prohibition of women's Talmudic study in traditional Jewish education. In addition to historical analysis, the thesis examines contemporary perspectives on women's participation in Talmudic studies. Despite centuries of restriction and exclusion, the emergence of contemporary institutions that serve to facilitate women's access to Talmudic studies provides a basis for changes in the status of Jewish women within Judaism. This thesis explores the motivations, challenges, and aspirations of Jewish women who study the Talmud. The thesis aims to contribute to the field of religious history by focusing on the changing interpretations and applications of the prohibition in question, which has not been studied independently.

In the first part of this study, which consists of three chapters, the process of the creation of the Talmud and its contents are briefly explained in order to prepare the ground for the subject. This section is kept short to avoid repetition, and only basic concepts are included. In the second part, the functioning of the Torah/Talmud study process according to rabbinic tradition is mentioned. The main subject of the study is dealt with in the third chapter. In this section, it is shown how the prohibition of women reading the Talmud is evaluated within the tradition. Examples of prominent women Talmudists within this tradition are given. These examples are divided into two parts: those who are mentioned in the Talmud and those who are not mentioned in the Talmud but lived between the 11th and 19th centuries and studied the Talmud. Of course, it is not possible to include all Jewish women who studied the Talmud in this study. Data for earlier periods is very limited or non-existent. Instead, we have chosen to include only a few representative examples of women. The chapter also discusses how women who studied the Talmud came to engage with a corpus that contained unfavourable passages about them, and how the study of the Talmud led to a change in the status of Orthodox Jewish women within Jewish communities. The last two chapters of the third part discuss the institutions that guide Orthodox Jewish women's Talmudic studies today. The research on these institutions in the third part of the study is very limited and inadequate. The data on these institutions were taken directly from their websites or from the personal writings of their founders.

Keywords: History of Religions, Judaism, Religious Education, Jewish Women, Talmud

KISALTMALAR LİSTESİ

2Sa.	: 2. Samuel
AJS	: Association for Jewish Studies
bk.	: Bakınız
B.T.	: Babylonian Talmud
Çev.	: Çeviren
Çık.	: Çıkış
ÇÜİFD	: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
d.	: Doğum Tarihi
D.E.Ü.	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Ed.	: Editör
EJP	: eJewishPhilanthropy
Hoş.	: Hoşea
JE	: Jewish Encyclopedia
JTA	: Jewish Telegraphic Agency
JWA	: Jewish Women's Archive
K.T.	: Jerusalem Talmud
M.	: Mishnah
Mez.	: Mezmurlar
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Ö.	: Ölüm Tarihi
Özd.	: Süleyman'ın Özdeyişleri
R.	: Rabbi
s.	: Sayfa/Sayfalar
Say.	: Sayılar
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Vai.	: Vaiz
vd.	: Ve diğerleri
yak.	: Yaklaşık Olarak
Yas.	: Yasanın Tekrarı
YCT	: Yeshivat Chovevei Torah
YIVO	: Yidisher Visnshaftlekher Institut
Yşa.	: Yeşaya

Yşu. : Yeşu
Yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

MS 70'lerden itibaren Yahudilik, özellikle Kudüs'teki İkinci Tapınağın Romalılar tarafından yıkılmasıyla belirginleşen bir dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşümle birlikte artık Yahudilik, tapınak hizmetine ve kurban ritüellerine odaklanmıyordu. Kurban ritüeli eksenli bir dinden ziyade eğitim ve metin incelemesine odaklanan bir dine geçiş söz konusuydu. Bu geçiş, Romalılara karşı siyasi ve askerî açıdan mücadele edemeyeceklerini anlayan Yahudilerin, dinî eğitime daha fazla ağırlık vererek Yahudi kimliğini muhafaza etme çabalarını yansıtmaktadır.¹ Böylece Yahudilikte, tüm mensuplarından Tora'yı okumaları, incelemeleri, erkek çocuklarını eğitmeleri, okuma-yazmaya ve eğitime katkıda bulunmaları beklenen bir döneme geçilmiştir.² Eğitime yönelim birkaç faktörün etkisiyle gerçekleşmiştir. İlk olarak, Tapınağın kaybı alternatif dinî ifade ve müşterek aidiyet biçimlerini gerekli kılmıştır. Metin çalışması, dinî bütünlüğün korunması ve Yahudi değerlerinin sonraki nesillere aktarılması için taşınabilir ve entelektüel açıdan cazip bir yol sağlamıştır. İkinci olarak, Yahudi cemaatlerinin diaspora boyunca dağılması, coğrafi ve kültürel çeşitliliğin ortasında birleştirici bir güç olarak ortak bir metin geleneğinin önemini daha da vurgulamıştır. Özünde, kurban ritüelinden eğitime geçiş, Yahudi dinî pratiğinin tapınak merkezlikten daha âdem-i merkeziyetçi ve entelektüel açıdan canlı bir geleneğe doğru derin bir şekilde yeniden yönlendirilmesini yansıtmaktadır. Eğitime yapılan bu vurgu, Yahudiliği sadece sıkıntılı dönemlerde ayakta tutmakla kalmamış, aynı zamanda Yahudiliğin farklı tarihsel ve kültürel bağlamlarda sürekli uygulanabilirliğinin de temelini atmıştır.

Süreç içerisinde Yahudilerin bulundukları bölgelerde birçok eğitim kurumu ihdas edilmiştir. Bu kurumlardaki eğitimin temel müfredatını oluşturan Tora iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan ilki Yazılı Tora ikincisi ve daha merkezî konumda olanı ise Sözlü Tora'dır. Sözlü Tora'nın yazıya geçirilen ilk hâli, Yehuda ha-Nasi tarafından düzenlenen Mişna'dır. Sonraki yüzyıllar boyunca hem Filistin'deki hem Bâbil'deki akademilerde hahamlar Mişna'yı yorumlamışlardır. Bu yorumların yazıya geçirilmiş hâli olan "Gemara" ile Mişna ve Gemara'nın bir aradaki hâli olan Talmud, bundan sonra Yahudi eğitiminin merkezinde yer almaya başlamıştır. Bugün modern Yahudi eğitim kurumlarında Talmud'un merkezî konumu muhafaza edilmekte ve Yahudi kimliğinin sürdürülmesinde güçlü bir etken olarak görülmektedir.³ Rabbani Yahudilikte, Yahudi kutsal metin

¹ Yasin Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021, s. 43.

² Maristella Botticini ve Zvi Eckstein, *The Chosen Few: How Education Shaped Jewish History 70-1492*, Princeton: Princeton University Press, 2012, s. 78-79.

³ Talmud çalışmasının bir şekilde Yahudi topluluğunun hayatta kalmasını sağladığına dair neredeyse mistik bir fikir de mevcuttur. 19. yüzyılda Haham Israel Salanter, Paris'teki bir Yahudinin dikkatini Talmud çalışmalarından başka yöne çevirdiğinde din değiştirdiğini ifade etmiştir. Talmudik öğrenmenin faydasına ilişkin bu anlayış önemlidir. William B. Helmreich, *The World of the Yeshiva: an Intimate Portrait of Orthodox Jewry*, Hoboken: Ktav, 2000, s. 116.

literatürü Sözlü Tora ve Yazılı Tora'dan oluşmaktadır. Bu nedenle Tora ve Talmud çalışmaları arasında bir ayrım yapmak mümkün değildir.⁴ Ancak, ileriki bölümlerde yer verileceği üzere, Talmud çalışması Tora çalışması içinde öncelikli bir konuma sahiptir.

Çoğunlukla Talmud çalışmalarını merkeze alan eğitim kurumlarından en etkili ve üst seviye olan yeşivaların, Yahudi kültürü, kimliği ve dinî anlayışı üzerindeki etkisi derin ve çeşitli bir konudur. Bu eğitim kurumları, diasporada örgütlenmek adına çok fazla seçeneği haiz olmayan Yahudi toplumunun dinî ve kültürel mirasını sürdürmesine, anlamlandırmasına ve geliştirmesine yardımcı olmuştur. Ancak kadınlara bu kurumlarda ve genel olarak Talmud çalışmalarında yer verilmemiştir. Talmud'a hâkimiyet, Yahudiler arasında statü ve otorite kazandırmaktadır. Bu uzmanlık Yahudi hukukunu yorumlayan hahamlar için bir ön koşuldur. Ancak 20. yüzyıla kadar bu çalışma alanı neredeyse sadece erkeklere ayrılmıştır.⁵

Tora eğitimi Yahudi kültürünün temel ve en önemli değerlerinden biri olduğundan ve kutsal yazılarda büyük övgüyle bahsedildiğinden, kadınların bu mitsvayı (emri) yerine getirme yükümlülüğünden muaf tutulması ve hatta bazı Yahudi bilgelere göre Tora eğitimlerinin açıkça yasaklanması hem kamusal hem de kişisel imajlarına ciddi zararlar vermiştir. Kadınların bu eğitime uygun olmadıkları ya da eğitime ihtiyaç duymadıkları yönündeki düşüncenin Yahudi tarihinde derin kökleri vardır. Katı Ortodoks dünyasının bazı kesimlerinde bu durum hâlâ değişmemiştir. Yine de bazı kadınlar, bu alanda kendilerine dayatılan teorik sınırlamalara rağmen, Tora bilgisi de dâhil olmak üzere bilgi ve ilim edinme konusunda başarılı olma şansına sahip olmuştur.⁶

Talmud çalışabilmiş bu kadınlar genellikle iki kategoriye ayrılmaktadır. İlk kategori ve açık ara en yaygın olanı, erkek çocuk sahibi olmayan bilgili ailelerden gelen kadınlardır. Bu durumlarda baba, ilgisini ve ilmini kız çocuğuna aktarmaktadır. İkinci kategori, erkek kardeşlerinin ya da eşlerinin eğitiminden dolayı olarak yararlanan, bilgili ailelerin kızlarını içerir.⁷ Her iki durumda da gelenek Yahudi tarihinde kadınların Talmud çalışmalarına dair nadir örnekler sunar. Kadınların Talmud çalışmaları yaygın bir durum değildir.

Değişime karşı katı bir tutuma sahip olan Ortodoks Yahudilik süreç içerisinde bazı değişimleri ve dönüşümleri kabul etmek durumunda kalmıştır. Yahudilik içerisinde yaşanan bu dönüşümler bugün dinî eğitim alan genç nesle kadınların da dâhil olmasını sağlamıştır. Erkek merkezli Tora eğitimi yavaş yavaş değişmiş ve 1970'lerde Ortodoks kadınların geleneksel Talmud öğreniminde bir

⁴ Mehmet Sait Toprak, *Talmud ve Hadis: Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2012, s. 331.

⁵ Ellie Ash, "Drisha Institute for Jewish Education", *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, (Erişim 23 Haziran 2021).

⁶ Avraham Grossman, *Pious and Rebellious: Jewish Women in Medieval Europe*, Waltham: Brandeis University Press, 2004, s. 154.

⁷ Cheryl Tallan ve Emily Taitz, "Learned Women in Traditional Jewish Society", *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women* (Erişim 21 Aralık 2022).

“devrim” olarak nitelendirilen sürecin başlangıcına tanık olunmuştur.⁸ Kadınların da Talmud çalışabilmesinin ardındaki motivasyonlar, Yahudi kadınlar arasında hem dinî miraslarına sahip çıkmanın bir yolu hem de daha güçlü bir maneviyata sahip olmak şeklinde ifade edilmektedir. Ancak bu süreç neticesi itibarıyla kadınların da haham olabilmemesinin yolunu açarak cemaat içinde bazı değişikliklerin de kaynağı olmuştur. Bugün Yahudi kadınlar için söz konusu Talmud çalışmaları çok daha sistemli bir şekilde enstitülerde ve üniversitelerde sürdürülmektedir.

Kadınların Talmud çalışmalarına dair dikkate alınması gereken iki husus vardır: Kadınlar Talmud’da oldukça sık zikredilseler de bu geleneği ifade edenler, çalışanlar, öğretmenler, Yahudi hukuku hakkında hüküm verenler her zaman erkekler olmuştur. Bu erkek egemen alanda, kadınlar hakkında modern hassasiyetleri rencide eden ifadelerle ve bakış açılarıyla sık sık karşılaşmaktadır. Bugünse Yahudi kadınların da Talmud çalışabilmeleri için birçok kurum hizmet vermektedir. Bu çalışmadaki amacımız dindar bir Yahudi olmanın, Tora’yı okuyup çalışmak ve çocuklarını Tora’yı öğrenmeleri için okula göndermekle özdeşleştiği Yahudi geleneğinde kadınların Tora/Talmud çalışmalarına nasıl bakıldığına dair bir perspektif sunmak ve bugün Talmud çalışan kadınlarının bu gelenekle nasıl mücadele ettiklerini incelemektir. “Talmud ile meşgul olan Yahudi kadınlar, kendilerine dair menfi pasajlarla dolu bir gelenekle yani Talmud ile nasıl bağlantı kurmaktadır?” ve “Bugün birçok enstitüde devam eden kadınların Talmud çalışmaları, koşulların daha sert olduğu ve çalışmalarına izin verilmediği zamanlarda nasıl sürdürülüyordu?” soruları araştırmanın önemli noktalarıdır. Kadınların Talmud çalışmalarının, Yahudi erkeklerin ve kadınların aile ve hatta toplum içindeki geleneksel rollerinde bir değişime zemin hazırlayıp hazırlamadığı konunun güncel yönüdür. Konunun bu yönü Talmud eğitimi alan Yahudi kadınların cemaatleri içinde, kadınların statüsünü önemli ölçüde değiştirerek ritüellere katılımlarını artırmalarıyla ilişkilidir.

Çalışmamızda doküman analizi yöntemiyle Talmudik metinler, Rabbani literatür, tarihî belgeler ve kadınların Talmudik eğitimiyle ilgili akademik çalışmalar da dâhil olmak üzere tarihî kaynakların kapsamlı bir incelemesi yapılmıştır. Talmudik metinlerden ve Rabbani literatürden kadınların Talmudik çalışmaya katılımını ele alan belirli pasajları incelenmiş, kadın Talmudistlere yapılan atıflar ve kadınların Talmudik eğitime getirilen yasaklar veya kısıtlamalar belirlenmiştir. Kadınların Talmud eğitimi konusundaki akademik literatür, tarihsel gelişmeler, dinî yorumlar ve çağdaş perspektifler hakkındaki çalışmalar da dâhil olmak üzere gözden geçirilmiştir. İçerik analizi yaklaşımı ile Talmud, Midraşlar, responsa literatürü ve konuyla ilgili tarihî belgeler gibi birincil kaynaklardan ve materyallere erişmek için dijital arşivlerden, kütüphanelerden ve çevrimiçi kaynaklardan yararlanılmıştır. Kadınların Talmudik eğitimi üzerine akademik makaleler, kitaplar, tezler ve bilimsel denemeler dâhil olmak üzere ikincil kaynaklardan ve ilgili ikincil literatürü belirlemek için akademik veri tabanlarından ve kütüphane kataloglarından faydalanılmıştır.

⁸ Ash, “Drisha Institute for Jewish Education”.

Tarihsel analiz yaklaşımı ile Talmudik dönemden günümüze kadınların Talmudik eğitimindeki temel tarihsel gelişmeleri, eğilimleri ve değişimlerini belirlemek için birincil kaynaklar analiz edilmiş, toplumsal normlar, dinî yorumlar ve eğitim kurumları da dâhil olmak üzere kadınların Talmud çalışmalarına erişimini etkileyen faktörler incelenmiştir. Çeşitli kültürel ve dinî bağlamlardaki farklılıkları göz önünde bulundurarak bu metinlere tarih boyunca âlimler ve dinî otoriteler tarafından yapılan yorumlar ortaya konmuştur.

Veri toplama, analiz ve yorumlamada doğruluk, titizlik ve şeffaflık sağlanmasına özen gösterilmiş, araştırma metodolojisinin sınırlılıkları göz önünde bulundurularak olası önyargılardan uzak durulmuştur. Alanda Yahudilikte kadın algısına dair çalışmalar⁹ olmakla beraber Yahudi kadınların Talmud eğitimine dair müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Akademideki bu boşluğun, çalışmanın amacı ve orijinalliği açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.

Araştırmamızda Yahudi kadınların Tora çalışma yasaklarının gelenekteki karşılığını ortaya koymak adına ağırlıklı olarak Mişna, Talmud ve Maimonides'in Mişne Tora'sından istifade edilmiştir. Yahudi kadınların, Yahudi tarihinde eğitimlerine dair çalışmalardan öne çıkan ve bizim de araştırmamızda istifade ettiklerimiz şöyledir: Lauren Granite *Tradition as a Modality of Religious Change: Talmud Study in the Lives of Orthodox Jewish Women*. Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın merkezinde Ortodoks Yahudi kadınların Talmud çalışmaya dair tutumlarını ortaya koymak adına kendileri ile yapılan görüşmeler yer almaktadır. Emily Taitz, Sondra Henry, Cheryl Tallan *The JPS Guide to Jewish Women: 600 B.C.E. to 1900 C.E.* Üç bölüme ayrılan bu kitap her bölümün belirli bir dönemi ve coğrafi bölgeyi kapsamasını sağlayacak şekilde hazırlanmıştır. Kitabın ilk bölümünde, tarihsel olayların genel olarak Yahudileri ve özel olarak Yahudi kadınları nasıl etkilediğini açıklayan genel bir bakış yer almaktadır. Bunu, dönemin kadınlarının eğitimleri, ekonomik, ailevi ve kültürel arka planları ile hayatlarının anlatıldığı biyografik yazıların yer aldığı bir bölüm takip etmektedir. Kitap ayrıca kadınların faaliyetleri ve ilgi alanları ile kadınlara ilişkin Yahudi yasalarının nasıl geliştiği ve değiştiği konularını kapsamaktadır. Rahel Eli'or *The Unknown History of Jewish Women Through the Ages: On Learning and Illiteracy: On Slavery and Liberty*. Kitap, Yahudi geleneğinde erkek çocuklarına yönelik zorunlu eğitime dair bir bölümle başlamaktadır. Tartışma, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına kadar kızlar için herhangi bir kurumsal Yahudi eğitiminin olmaması ve bu gerçeğin 20. yüzyılda İsrail'e göç üzerindeki etkileri ile

⁹ Asife Ünal, "Yahudilik'te Kadın Algısı", *Kur'an ve Kadın Sempozyumu: 4-5 Haziran 2010, Ankara*, Yayın / Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013; Asife Ünal, "Yahudi Geleneğinde Kadının Yaratılışı Ve Lilit Efsanesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 17(2), 2017, s.103-115; Ramazan Işık, *Yahudilikte Kadın ve Statüsü Tanah Temelinde*, Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022; Liliana Vana, "Yahudilikte Kadın", (Çev. Mehmet Aydın) İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2013; Hakkı Şah Yasdımın, "Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşıtı Söylemler", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* (5), 2002, 97-121. Salime Leyla Gürkan, "Yahudi Geleneğinde Kadın Algısı", *Bütün Yönleriyle Yahudilik, Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları, 2012, 631-648.

devam etmektedir. Takip eden bölümlerde, erkek eğitime büyük değer veren Yahudi toplumunda kadınların okuma yazma bilmemesi gerçeğinin sosyal, kültürel bağlamları tartışılmaktadır. Tartışma, ataerkil düzene ve Antik ve Orta Çağ'da bu ayrımcı gerçekliğin dinî temellerini oluşturan varsayımlara, kurallara, normlara, yaptırımlara odaklanmaktadır. Avraham Grossman *Pious and Rebellious: Jewish Women in Medieval Europe*. Bu kitap, Yüksek Orta Çağ'da (1000-1300) Avrupa'daki Yahudi kadınlara dair kapsamlı bir inceleme sunmaktadır. Avraham Grossman, Orta Çağ Yahudi toplumunda kadın imajı, aile biriminin yapısı, evlilik yaşı, aile ve toplumdaki konumu, ekonomik ve dini hayattaki yeri, eğitimi, aile törenlerindeki rolü, kadına yönelik şiddet, boşanmış ve dul kadının toplumdaki konumu gibi kadınların hayatlarının birçok yönünü ele almaktadır. Maristella Botticini ve Zvi Eckstein *The Chosen Few. How Education Shaped Jewish History, 70-1492*. Bu kitap, Yahudilerin yüzyıllar boyunca ekonomik ve sosyal başarılarının anahtarının eğitime erken ve özgün bir şekilde odaklanmaları olduğunu savunmaktadır. İkinci Tapınak'ın yıkılmasının ardından Yahudilik, Yahudi erkekler arasında yaygın okuryazarlık gerektiren metin temelli bir dine doğru kaymıştır. Eğitime yapılan bu vurgu, Yahudilerin okuma yazma becerilerinin ekonomik açıdan faydalı olduğu kentsel alanlara göç etmelerine yol açmış, refah ve dayanıklılıklarına katkıda bulunmuştur. Kitap, bu uzun süreli eğitim geleneğinin Yahudi tarihinin şekillenmesinde nasıl önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TALMUD'UN TEŞEKKÜLÜ

Yahudiliğin kutsal metni Tora, geleneksel olarak iki ana bölüme ayrılmaktadır: Yazılı Tora ve Sözlü Tora. Sözlü Tora, Yazılı Tora'yı tamamlayan rabbani öğretiler, yorumlar ve gelenekler bütünü anlamına gelmektedir. Bu sözlü gelenek başlangıçta, sonraki nesillere yalnızca sözlü olarak aktarılmış ve Yazılı Tora'nın emirlerinin uygulanması için gerekli olan ayrıntılı hukuki ve etik kuralları sunmuştur. Sözlü Tora süreç içerisinde, çeşitli gerekçelerle kayıt altına alınmış, bu sürecin sonunda ise Talmud oluşmuştur. Rabbani Yahudiliğin merkezî metni sayılan Talmud, birkaç yüzyıl boyunca süren karmaşık bir derleme ve düzenleme sürecinin sonucudur. Bu bölümde ana hatlarıyla söz konusu süreç ele alınacaktır.

1. 1. Yahudi Sözlü Geleneğinin Mukayyet Tarihi

Rabbânî Yahudiliğin nazarıyla Tanrı, Yazılı Tora'da buyurduğu kanunların, çölden çıkıştan sonra yeterli olmayacağını; bu kanunların, Yahudilerin göçebe olmadıkları, kasaba ve köylerde yaşadıkları dönemde çiftçi veya iş adamı olduklarında karşılaşılabilecekleri hâllerini kapsamayacağını biliyordu. Ancak insanlar, geleceği görme ve anlama kabiliyetini haiz olmamalarından ötürü kendi zamanlarında ve mekânlarında verilen, gelecek bir zamanda ve mekânda geçerli olacak hiçbir kanunu anlamayacaklardı. Bu sebeple Tanrı, Musa'ya geleceğin kanunlarını da söyledi, fakat bu kanunları yazdırmadı.¹⁰ Bu ifade, Rabbani Yahudiliğin Tora'nın ikili yapısına ve hem Yazılı hem de Sözlü Tora'nın Yahudi hukuku için bir çerçeve teşkil ettiğine olan inancını yansıtmaktadır. Bu uyarlanabilirlik, Tanrı'nın ilahî bir öngörü ile hahamların yorumu aracılığıyla farklı bağlamlarda uygulanabilecek yasalar sağlayarak Yahudi hukukunun geçerliliğinin sürekliliğini temin ettiği yönündeki inancı ifade etmektedir.

Söz konusu anlayış neticesinde Rabbânî Yahudilik'te, Tanrıdan alınan vahiy, “Yazılı Tora” ve “Sözlü Tora” olarak iki kısma ayrılmıştır. Bu ayrım “Yazılı Tora” üç ana bölümden müteşekkil olup Tanah olarak da bilinir. Bu bölümler şöyledir: Tora, Neviim ve Ketuvim. Tora yahut bir diğer ismiyle Pentatök, yani Musa'ya Sina'da vahyedilmiş olan beş kitap (Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye) söz konusu literatürün temelinde yer almaktadır. Sözlü Tora ise, şifahi olarak gelecek nesillere iletilen Mişna ve Mişna'nın açıklaması mahiyetindeki Talmud'u içerir.¹¹ Tora'ya dair

¹⁰ Wayne D. Dosick, *Living Judaism: The Complete Guide to Jewish Belief, Tradition, and Practice*, San Francisco: HarperSan Francisco, 1995, s. 93.

¹¹ Ömer Faruk Harman, “Mişna ve Talmud”, Ömer Faruk Harman (Ed.), *Kur'an'da Yahudiler*. İstanbul: Kuramer, 2019, s. 403. Sözlü Tora'nın hangi eserleri kapsadığı hususunda farklı görüşler mevcuttur. Genel

tavzihlerin ve bu tavzihler üzerine yapılan tefsirlerin bir arada olan formu Talmud'u ifade etmektedir.¹² Ancak en eski Filistinli haham metinlerinde, “Sözlü Tora” kavramı geçmez bu kavram ancak ima yoluyla mevcuttur.¹³ Sözlü gelenek yahut yorum geleneği ilk defa, İkinci Mâbed döneminde âlimlerin ağırlıkta olduğu Rabbânî Yahudiliğin öncüleri konumundaki Ferisiler tarafından geliştirilmiştir.¹⁴

Bu isimlendirmede “Tora”, söz konusu öğretilerin vahiy kaynaklı olduğunu belirtirken “sözlü” kısmı, onun ilahî öğretinin diğer ana gövdesinden, yani “Yazılı Tora”dan ayrıldığını ifade etmektedir.¹⁵ “Sözlü” ve “yazılı” nitelemeleri, iki literatürün nasıl aktarılacaklarına dair yönlendirmeler olarak kabul edilmiştir. Bu konu Bâbil Talmudu’nda R. Yehuda b. Nahmani’nin yorumuyla şöyle ifade edilir: “Yazılı olan meseleleri sözlü olarak ifade edemezsiniz ve sözlü olarak öğretilen meseleleri yazılı olarak ifade edemezsiniz.”¹⁶ Aynı bölümün devamında, “RAB Musa’ya, ‘Bunları yaz’ dedi, ‘Çünkü seninle ve İsraililer’le bu sözlere dayanarak antlaşma yaptım.’”¹⁷ pasuğu şöyle açıklanır: “R. Yishmael okulu şunu öğretti: ‘Bu pasukta kaydedilen “bunlar” kelimesi, burada vurgulu bir anlamda kullanılmıştır: Bu meseleleri, yani Yazılı Kanun’da kayıtlı olanları yazabilirsiniz, fakat Mişna’yı ve Sözlü Kanun’un geri kalanını yazamazsınız.’”¹⁸ Aynı pasuk için, Sözlü Kanun’un önemine binaen, Haham Yohanan’ın yorumu şöyledir: “Kutsal Olan, Mübarek olsun, Yahudi kavmi ile sadece sözlü olarak nakledilen meseleler hatırına bir ahit yaptı.”¹⁹

Rabbânî Yahudiliğe göre Sözlü Tora’nın kaynağı, Çıkış 24:12’ye atıfla açıklanmaktadır. “Sonra Allah Musa’ya buyurdu: ‘Bana, dağa çık ve orada dur. Sana, yazdığım taş levhalar ile onlara (İsrailoğulları’na) öğretmen için Tora’yı ve Emir’i vereceğim.’” İlgili değerlendirmeye göre bu pasuk Tanrı’nın Musa’ya yalnızca Yazılı Tora’yı değil, nesiller boyunca aktarılacak olan Sözlü Tora’yı da vahyettiğini ifade eder. Pasukta geçen “tabletler”, Ahit tabletlerine yazılmış olan on emri, “Tora” Musa’nın beş kitabını, “Emir”, mitsvalar²⁰ ve bunların nasıl gerçekleştirileceği ile ilgili

anlamda midraşlar özel anlamda hukuki midraşlar Sözlü Tora’nın içerisinde kabul edilmekte, Kabalacılar tarafından ise Zohar da Sözlü Tora’ya dâhil edilmektedir. Meral, Y., s. 155.

¹² Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2015, s. 123.

¹³ Martin S. Jaffee, “Halakhah in Early Rabbinic Judaism: Innovation Beyond Exegesis, Tradition before Oral Torah”, Michael A. Williams vd (Ed.), *Innovation in Religious Traditions*, Berlin: Mouton De Gruyter, 1992, s. 111. Sözlü Tora terimine dair detaylı bilgi için bk. Mehmet Sait Toprak, “Talmud Yahudilik ve Yahudilerin Yaşayan Sünneti”, *Yeni Türkiye*, 5(86), 2016, s. 409-428.

¹⁴ Salime Leyla Gürkan, “Talmud”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 02 Kasım 2022); David J. Goldberg ve John D. Rayner, *The Jewish People: Their History and Their Religion*, London: Penguin, 1989, s. 210.

¹⁵ Elizabeth Shanks Alexander, *Transmitting Mishnah: The Shaping Influence of Oral Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009, s. 3.

¹⁶ B.T. Gittin 60b:5.

¹⁷ Çık. 34:27.

¹⁸ B.T. 60b: 5.

¹⁹ B.T. Gittin 60b:6.

²⁰ Her Musevi’nin yerine getirmekle ve korumakla yükümlü olduğu emir veya kural. Mitsvaların kaynağı Tora, Neviim ve Talmud’dur. Detaylı bilgi için bk. Yusuf Besalel, “Mitsva”, *Yahudilik Ansiklopedisi K-R*, İstanbul: Gözlem, 2001, s. 415.

açıklamaları içeren Mişna'yı ifade eder.²¹ “yazdığım” ifadesi ilâhî ilhamla yazılmış Neviim ve Ketuvim olarak yorumlanırken “onlara öğretmen için” ifadesi de Mişna'yı açıklayan Talmud'a atıf olarak kabul edilir.²² Bir diğer bölümde ise “RAB Tanrı parmağıyla yazmış olduğu iki taş levhayı bana verdi. Bu levhalar dağda toplandığımız gün RAB'bin, ateşin içinden size bildirdiği tüm buyrukları içermekteydi.”²³ pasuğu, Sözlü Tora'nın kaynağı olarak, şöyle yorumlanmaktadır: “Bu pasuk, Kutsal Olan'ın, Mübarek olsun, dağda Musa'ya Tevrat'ın sözlerinden istidlal edilebilecek tüm çıkarımları; ve ilk bilgiler olan Yazıcıların sözlerinden çıkarılabilecek tüm çıkarımları; ve ayrıca Tevrat yasalarına ek olarak Yazıcıların gelecekte öğretmekle mukadder oldukları tüm yeni halahotu (yasalar) gösterdiğini öğretir...”²⁴

Sözlü Tora'nın “sözlü” tabiatı iki farklı şekilde değerlendirilmektedir. Ortodoks Yahudilik, Sözlü Tora'nın Sina'dan hahamlara kadar kesintisiz bir silsile ile, sözlü olarak aktarıldığını vurgulamaktadır. Muhafazakâr Yahudilik ise Sözlü Tora'yı, yoğun analiz, sorgulama ve tartışma yoluyla ortaya çıkan öğretiler olarak değerlendirmektedir. Bu kaynaklarda Sözlü Tora'nın “sözlülüğü” daha çok, geleneklerin ifade edildiği sözlü öğretim ortamında/metodunda yatmaktadır.²⁵ Muhafazakâr Yahudilik Sözlü Tora'yı bağlayıcı bulmamakta ancak önem verip dinî kaynak olarak kullanmaktadır. Samiriler, Reformist, Liberal, Yeniden Yapılanmacı ve Karai Yahudiler Sözlü Tora'ya itibar etmemektedir.²⁶ Sözlü Tora'nın vahiy ürünü olmadığı kabulüyle hareket edenler, Sina Dağı'ndaki ilk vahiy ile hahamlar tarafından dile getirilen ve aktarılan gelenekler arasındaki derin kopukluklar olduğunu dile getirmektedirler.²⁷ Öte yandan Rabbânî gelenekte Yahudi âlimlerin, Yazılı Tora'nın yalnızca yorumcuları olarak değil aynı zamanda kutsal metnin anlamı hakkındaki kararları ile, ilahî yazarın kararını geçersiz kılabilecek kimseler olarak temsil edildikleri iyi bilinen örnekler de vardır.²⁸ Sözlü Tora'nın otoritesini kabul eden Rabbânî kesim için, yalnızca rabbilerin öğretileri değil, aynı zamanda ileri seviyedeki bir öğrencinin hocasından önce “öğreteceği” ve “soracağı” malumatın dahi Sina'da Musa'ya vahyedilmiş olduğuna dair kabul mevcuttur. Bu durum Kudüs Talmudu'nda şöyle geçer: “R. Joshua b. Levi dedi ki: Tevrat, Mişna, Talmud ve agada. Hatta yetkin (kıdemli, tecrübeli manasında) bir öğrencinin öğretmeninden önce keşfedeceği şey Musa'ya Sina'da söylenmiştir.”²⁹ Bu görüşe kaynak olarak ise Vaiz 1:10'da geçen “Var mı kimsenin ‘bak bu

²¹ Musa İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada': Yahudiliğin İnanç ve Ahlak İlkeleri* (Çev. Yasin Meral vd.) Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022, s. 25.

²² B.T. Berakoth, 5a:3; Sa'adya Gaon, *Tefsîru 't-Tevrât bi 'l-'Arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*, Ferruh Özpilavcı (Ed.), (Çev. Nuh Arslantaş), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018, s. 891.

²³ Yas. 9:10.

²⁴ B.T. Megillah 19b:5.

²⁵ Martin S. Jaffee, *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*, Charlotte E. Fonrobert (Ed.), USA: Cambridge University Press, 2007, s. 39.

²⁶ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, s. 155.

²⁷ Jaffee, *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*, s. 45.

²⁸ Jaffee, *Halakhah in Early Rabbinic Judaism: Innovation Beyond Exegesis, Tradition before Oral Torah*, s. 110. Söz konusu örneklerden biri için bk. B.T. Chagigah, 18a:5.

²⁹ K.T. Peah 2:4: 9.

yeni' diyebileceği bir şey? Her şey çoktan, bizden yıllar önce de vardı.” pasuğu öne sürülmektedir. R. Joshua b. Levi'nin ifadesi, Yahudilikte vahyin kapsamlı ve zamandan bağımsız mahiyetini vurgulamaktadır. Bu değerlendirmeye göre, Tevrat, Mişna, Talmud, agada ve hatta yetkin öğrencilerin gelecekteki görüşleri de dâhil olmak üzere Yahudi öğreniminin içeriği Sina'da Musa'ya vahyedilmiştir. Bu bakış açısı, söz konusu Yahudi öğretilerinin, doğası gereği birbiriyle bağlantılı ve önceden var olan sürekli bir ilahî vahyin parçası olduğu inancının altını çizmektedir.

Özetle Rabbânî gelenekte “tüm Tora” hem yazılı hem de sözlü kısımlardan oluşmaktadır. Gelenek Sözlü Tora'nın otoritesini Yazılı Tora'dan kaynaklarla desteklemektedir. Sözlü ve Yazılı Tora birlikte Yahudilikteki dinî uygulamalara, kurallara ve ahlaki davranışlara rehberlik ederek dinamik ve yorumlayıcı bir geleneği yansıtmaktadır.

1. 2. Sözlü Tora'nın Şifahi Nakli ve Kayda Geçirilmesi

Yazılı Tora'nın muhtevası tabletlerde yazılıyken, Sözlü Tora'nın muhtevası Tanrı'dan Musa'ya ve Musa'dan sonraki nesillere şifahen iletilmiştir.³⁰ Sözlü Tora'nın Musa'dan başlayan silsilesi yani Sözlü Tora'yı öğretme sırası şöyledir:

“Musa doğrudan Her Şeye Gücü Yeten'in ağzından öğrendi. Harun girdi ve onun önünde oturdu ve Musa ona dersini, Tanrı'dan öğrendiği gibi öğretti. Harun, Musa'nın soluna oturdu. Harun'un oğulları içeri girdi ve Harun dinlerken Musa onlara derslerini verdi. Harun'un oğulları kenara çekildiler; Elazar Musa'nın sağına, İtamar ise Harun'un soluna oturdu. Yehuda ha-Nasi, oturma düzeni konusunda ilk Tanna³¹ ile aynı fikirde değildi ve şöyle dedi: Aslında Harun, Musa'nın sağına oturmak için dönecekti. İhtiyarlar içeri girdi ve Musa onlara derslerini verdi. İhtiyarlar kenara çekildiler ve bütün halk içeri girdi ve Musa onlara dersi verdi. Böylece Harun dersi dört kez, oğulları üç kez, ihtiyarlar iki kez ve tüm ulus bir kez işitmişti. Musa çadırına gitti ve Harun diğerlerine Musa'dan öğrendiği gibi dersini verdi. Harun sonra ayrıldı ve oğulları diğerlerine derslerini verdi. Oğulları daha sonra ayrıldı ve yaşlılar insanların geri kalanına derslerini verdi. Böylece herkes: Harun, oğulları, ihtiyarlar ve bütün halk, Tanrı'nın öğrettiği dersi dört kez işitti.”³²

Bâbil Talmudu'nda Musa'nın, vahyi dört defa anlatmış olmasından şöyle bahsedilir:

“Gemara, Musa için daha az sorun yaratacak farklı bir yöntemin neden benimsenmediğini sorar: Harun girip Musa'dan çalışmalıydı; oğulları o zaman Harun'a gitmeli ve ondan ders almalıydı; sonra ihtiyarlar girip Harun'un oğullarından ders almalı ve sonra dışarı çıkıp bütün Yahudi halkına öğretmeliydiler. Gemara cevap verir: Musa doğrudan Yüce'nin ağzından çalıştığı için, herkesin Tora'yı Musa'nın kendisinden en az bir kez duyması daha etkili olurdu.”³³

Gemara'nın bu bölümü, Tora çalışması bağlamında doğrudan aktarımın önemini göstermektedir. Harun, oğulları ve yaşlıların birbirlerinden basamaklı bir şekilde de öğrenebilecekleri önerisi, herkesin Tora'yı doğrudan Musa'dan duyması lehine reddedilmektedir.

³⁰ Alexander, s. 3.

³¹ Mişna'nın yazıldığı ve kaydedildiği dönemde Yazılı Tora üzerine açıklamaları tekrarlayan öğretmen. Detaylı bilgi için bk. Toprak, “Talmud Yahudilik ve Yahudilerin Yaşayan Sünneti”, 16; Mişna öğretmenleri manasında bk. Wald, Stephen “Mishnah”, *Encyclopaedia Judaica* (Erişim 9 Kasım 2022).

³² B.T. Eruvin 54b: 11-13.

³³ B.T. Eruvin 54b:17.

Tora'yı doğrudan ilahî kaynağa mümkün olan en yakın bağlantıya sahip olan Musa'dan duymak, Tanrı'nın sözünün aktarımının mümkün olduğunca ilk hâlini koruyacak şekilde ve doğru olduğunu belirtmeye hizmet etmektedir.

Musa'nın vahyi dört defa anlatmış olması, ilerde daha detaylı bir şekilde ortaya koyulacak olan Talmud eğitimi için yöntem olarak kabul edilmesi açısından önemlidir.

Musa, Sözlü Yasayı özellikle, öğrencisi olan Yeşu'ya iletmış benzer şekilde Yeşu, yaşamı boyunca Sözlü Yasa'yı öğretmiştir.³⁴

Talmud'da geçen, vahyin Musa'dan halka nakledildiği bu yöntemin ardından halk, Musa'dan öğrenmiş olduklarını birbirleriyle tekrarlardı. Akabinde mitsva, Tora'daki ilgili pasukta yazdığı şekliyle, kendileri için tomarlara yazılırdı. Nihayetinde Tanrı tarafından verilmiş olan mitsvanın açıklamalarını, tüm detaylarıyla öğrenir ve öğretirlerdi. Bu şekilde pasuk, yazıyla kaydedilirken pasukla ilgili sözlü gelenek de derinlemesine öğrenilir ve hayata geçirilirdi.³⁵ Yani Yazılı Tora'dan olan kaydedilir, kaydedilenlerin açıklaması olan Sözlü Tora ise kaydedilmeden öğrenilirdi.

Yahudilik, bu noktada İslam'daki erken dönem yazı karşılığına benzer bir paralellik sunar. Başlangıçta Sözlü Tora'nın sadece sözlü olarak aktarılması ve yazıya geçirilmemesi amaçlanmıştır. Bu noktada Talmud'un son şeklini alması ve yazılı olarak yayılması yüzyıllar sürmüş, bu süre zarfında yazılı olarak kaydedilmesine karşı önemli protestolar ve polemikler yaşanmıştır.³⁶ Sözlü Tora'nın yalnızca sözlü bir şekilde aktarılması, geleneğin öğretilmesinde ve aktarılmasında yazılı metinlerin kullanımını yasaklayan bir dizi kaynakla desteklenmektedir.³⁷

Sözlü Tora'nın yazı ile kayıt altına alınmamasının temelde iki farklı gerekçesi öne sürülmektedir. Bu gerekçelerden ilki, Sözlü Tora'ya sehven Yazılı Tora ile eşit statü kazandırma endişesidir. Bu endişeye göre ikinci bir yazılı metin, Tevrat'ın otoritesine gölge düşürebilirdi. Bir diğer gerekçe de söz konusu zamanlarda büyük bir metni yazma sürecinin meşakkatli olmasının yanı sıra maliyetli bir uğraş olmasıydı.³⁸ Yine de Sözlü Tora'nın belirli cüzlerinin yazıldığına dair bazı kayıtlar mevcuttur. Bu cüzlerin varlığı, kimilerince geleneğin şifahi aktarımına karşı bir argüman olarak değerlendirilmiştir. Örneğin Martin S. Jaffee'nin nazarından, elde olan bulgular çelişkili görünmektedir. Bir yandan haham öğretilerinin sözlü olarak iletilmesi gerektiğine dair katı bir norm ifade edilirken öte yandan anekdot niteliğindeki kanıtlar, bazı bilgelerin öğretileri yazılı biçimde koruduğunu göstermektedir.³⁹ Fakat bu değerlendirmenin isabetli olmadığını düşünen araştırmacılar

³⁴ Silsilenin detaylı hâli için bk. İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada'*, s. 26.

³⁵ Yitshak Haleva vd. (Ed.), *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara 1. Kitap: Bereşit*, (Çev. Moşe Farsi), İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 2010, s. 56.

³⁶ Gregor Schoeler, *The Oral and the Written in Early Islam*, London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2006, s. 84.

³⁷ Detaylı bilgi için bk. Toprak, *Talmud ve Hadîs: Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, s. 19; Hermann Leberecht Strack ve Günter Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Minneapolis: Fortress Press, 1992, s. 33-34.

³⁸ Morris Adler, *The World of the Talmud*, New York: Schocken Books, 1959, s. 33.

³⁹ Jaffee, *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*, s. 48.

da mevcuttur. Karşıt görüşe göre bireysel olarak öğrenciler, muhtemelen hatırlamalarına yardımcı olmaları için notlar kullanmışlardır, ancak bu notların hiçbirisi çok daha sonraki bir tarihe kadar resmî olarak düzenlenmemiştir.⁴⁰

Bu kayıtlar bireysel olarak hocaların özel mülkiyetinde tutulmuş ve halka dağıtılmamıştır. Maimonides, Mişne Tora'nın girişinde, Musa'nın zamanından Yehuda ha-Nasi'nin dönemine kadar, Sözlü Tora'nın hiçbir akademide yazılı bir metinden öğretilmediğini belirtir. Ancak buradaki vurgu şahsi olarak alınan notları kapsamaktan ziyade toplu bir metnin resmî olarak yazıyla kayda geçirilmediği yönündedir. Akademi başkanı, öğretmenlerinden aldıklarını kendisi için not etmiş olabilir. Ancak akademide hiçbir hoca yazılı materyal kullanmamıştır.⁴¹ Nitekim ister Mişna ister bir Midraş olsun, yazılı metinlerden okullar bağlamında hiç bahsedilmez. Yalnızca sözlü temele dayanan bu eğitim tasviri, ezberlemeye yapılan sürekli vurgu ile de örtüşmektedir.⁴²

Talmud, diyalog ortamından kaynaklandığı izlenimini veren sözlü retoriği kullanır.⁴³ Talmud'un bu yönü, haham öğretilerinin sözlü olarak talim edildiği ve aktarıldığı kanaatini destekler. Öte yandan Talmud literatürü, bugünkü okur kitlesine yazılı olarak ulaşmaktadır.

Sözlü Tora'nın yazıya geçirilmemesi her iki Talmud'da da diğer milletlerden ayrılma vurgusuyla da geçmektedir. Gittin 60b:3'de bu mevzu hakkında şunlar söylenir:

"Haham Yohanan'a göre de şöyle yazmıyor mu: 'Yasamdaki pek çok şeyleri onlar için yazdım.'⁴⁴ Bu pasuğu nasıl anlıyor? Gemara cevaplar: Bu pasuk bir beyan değil, şaşkınlığı ifade eden retorik bir sorudur: 'Yasamdaki pek çok şeyleri onlar için yazdım.' Bu durumda onlar, yani Yahudi halkı yabancı sayılacaktı, yani her şey yazıya geçirilseydi, onlarla dünya milletleri arasında hiçbir fark kalmayacaktı. Aksine, Tora'nın çoğunluğu sözlü bir gelenek olarak kalmalıdır."⁴⁵

Filistin Talmudu'nda ise bu mevzu şöyle tefsir edilir: "R. Avin dedi ki: Eğer öğrettiklerimin çoğunu sizin için yazsaydım, bu Yahudi olmayanlardan sayılmaz mıydı? Bizimle Gentile⁴⁶ arasındaki fark nedir? Sizler kitaplarınızı üretirsiniz ve onlar da kitaplarını üretirler. Sizler parşömenlerinizi üretirsiniz ve onlar da parşömenlerini üretirler."⁴⁷ Talmud'un bu pasajları, Yahudilikte Yazılı ve Sözlü Tora arasında maksatlı bir denge olduğunu öne sürmektedir. Şayet her

⁴⁰ B. Zion Bokser, *The Wisdom of the Talmud*, New York: Philosophical Library, 1951, s. 27. Anımsatıcı araçlar olarak da geçen söz konusu anekdotlara dair detaylı bilgi için bk. Jacob Neusner, *Invitation to the Talmud: A Teaching Book*, San Francisco: Harper, 1989, s. 67; Jacob Neusner, *The Mishnah: Religious Perspectives*, Leiden; Boston: Brill, 1999, s. 217.

⁴¹ M. Adler, s. 32.

⁴² Strack ve Stemberger, s. 37-38.

⁴³ Jaffee, *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*, s. 49.

⁴⁴ Hoş. 8:12.

⁴⁵ Rabbi Aryeh Leib ha-Cohen: Ve Talmud'da Tora'nın büyük kısmının sözlü, cüzi miktarının yazılı olduğunu söylediler; eğer her şey yazılı olsaydı, ona hâlâ yabancı olurduk, çünkü insan zihni Rab'bin Tora'sını nasıl anlayabilir, ama sözlü yasa bize aittir... Sözlü yasa, bilgeler tarafından kararlaştırılmak üzere verildi. Joel H. Zaiman, "The Traditional Study of the Mishnah", Jacob Neusner (Ed.), *The Modern Study of the Mishnah*, 1-10 Cilt, Studia post-Biblica, v. 23, Leiden: Brill, 1973, s. 2

⁴⁶ Yahudi olmayan kimse. "Gentile", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 09 Ekim 2022).

⁴⁷ M. Peah 2:4.

şey açıkça yazılı hâle getirilmiş olsaydı, Yahudi halkı ile diğer uluslar arasında hiçbir fark kalmayacağını ifade etmektedir.

Sözlü Tora'nın mukayyet hâlde esnekliğini yitirebileceği endişesi de bir diğer saik olarak kabul edilmektedir. Yazılı Tora taşta kazınmış, sonsuza kadar sabitlenmişken hahamlar Sözlü Tora'yı, tartışma ve diyalog yoluyla devam edecek bir şekilde genişletmiştir.⁴⁸ Bu yönüyle Sözlü Tora'nın yazıya geçirilmemesinin asıl motivasyonunun, kayıt altına alınan malumatın esnekliğini kaybedecek olmasından kaynaklandığını söylemek makul görünmektedir. Nitekim böyle bir faaliyet için M. Adler “Yazıya dökülen bir yasa kesinlik kazanma eğiliminde olacak ve bu nedenle daha fazla gelişmeyi caydıracaktır.”⁴⁹ ifadesini kullanmaktadır.

Birçok nesil boyunca gelişen Mişna, Tosefta, Talmud ve Midraş koleksiyonları kolektif bir sürecin nihai sonuçlarıdır. Söz konusu literatür, nihayetinde bir rabbi/âlim tarafından, bir “bet ha-midraşda” (Çalışma Evi) derlenmiş veya düzenlenmiştir. Mevzu bahis bu metinler genellikle diğer birçok bilgeden ve ayrıca birçok bet ha-midraştan gelen materyalleri içermektedir. Bazen gelenek, belirli bir eserin derlendiği dönemi ve ondan sorumlu olan kişileri veya bet ha-midraşı kaydetmiştir. Ancak çoğunlukla, bu bilgiyle ilgili güvenilir kaynaklar yoktur.⁵⁰

1. 3. Mişna

Uzun yıllar boyunca birikmiş olan Sözlü Yasa'nın kayda geçirilmesi ve tasnifi, “tekrarlama” ve “inceleme” anlamına gelen “Mişna”yı ortaya çıkarmıştır.⁵¹ “Mişna” terimi bir dizi muhtelif manalara gelebilmektedir⁵² ancak özel bir isim olarak kullanıldığında, haham Akiba tarafından toplanıp kısımlara ayrılan, Akiba'nın talebesi Meir tarafından basitleştirilen⁵³ ve ardından 3. yüzyılın başında Yehuda ha-Nasi tarafından “güvenilir nüsha” olarak düzenlenen metni belirtir.⁵⁴

⁴⁸ Alexander, s. 3.

⁴⁹ M. Adler, s. 33.

⁵⁰ Shemuel Safrai (Ed.), *The literature of the Sages: First Part: Oral Tora, Halakha, Mishna, Tosefta, Talmud, External Tractates Assen*, Netherlands: Philadelphia: Van Gorcum; Fortress Press, 1987, s. 15.

⁵¹ Paul Johnson, *Yahudi Tarihi*, (Çev. Filiz Orman), İstanbul: Pozitif Yayınları, 2001, s. 190.

⁵² Detaylı bilgi için bk. Wald, “Mishnah”; Toprak, *Talmud ve Hadis: Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, s. 137.

⁵³ Zaferü'l İslam Han, “Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri” (Çev. Mehmet Aydın), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 1981, s. 143.

⁵⁴ Bu konuyu tartışmalı kabul edenler vardır. Schoeler'e göre Mişna ve Talmud'un kesin yazılı redaksiyonunun tarihi tamamen spekülatiftir ve Orta Çağdaki meslektaşları için olduğu kadar modern Yahudi ve Hristiyan akademisyenler için de bir tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Yahudi sözlü hukukunun temel metni olan Mişna söz konusu olduğunda, olası kronolojik çerçeve (en geç) MS 200'den (en erken) MS 500'lere kadar uzanır ki bu da yaklaşık 300 yıllık bir süreyi kapsar. Schoeler, s. 114. Bir diğer tartışma da Yahuda ha-Nasi'nin yazı yasağını delmiş olması meselesi üzerinedir. Yahuda ha-Nasi'nin yaşlılığında Mişna'yı yazıya döktüğü, bir bakıma halahanın kaydedilmesi yasağını çiğnediği, çünkü bu yasağın öğretinin korunmasını tehlikeye atabileceğini düşündüğü varsayılmalıdır. Ancak bu yasağı tamamen ortadan kaldırmadı; çünkü sözlü eğitimi yöntemi devam etti, öğretmen yazılı Mişna'yı sadece bir rehber olarak kullanırken, öğrenciler dersi sözlü olarak tekrarladılar. Böylece “mikra” (okunacak yasa) ile “mişna” (sözlü öğretim) arasındaki ayrım korunmuştur. *Jacob Zallel Lauterbach, “Mishnah”, Jewish Encyclopedia* (Erişim 12 Kasım 2023).

Mişna altı ana bölüm ve altmış üç alt bölümden oluşur. Bu kategorik bölümler, R. Yehuda'nın kendisi tarafından olmasa da erken dönem haham çevrelerince ortaya konmuştur.⁵⁵ Altı bölüm ve mahiyeti şöyledir: Zera'im (Tohumlar), eski Yahudilerin yaşadığı tarım dünyasına genel bir bakış sağlar. Aynı zamanda Yahudi ibadet yapısının temel unsurlarını da özetlemektedir. Mo'ed (Mevsimler), Şabat da dâhil olmak üzere Yahudi bayramlarının yıllık takvimini incelemektedir. Naşim (Kadınlar), Yahudi aile hayatını incelemektedir. Nezikin (Ceza Hukuku), ilgili suç ve ceza sorularıyla birlikte Yahudiler arasındaki hukuki anlaşmazlıkları inceler. Kodaşim (Kutsal Şeyler), tapınakta icra edilen kurban törenlerini incelemektedir. Taharat (Temizlik) ritüel saflık ve kirlilik yasalarını incelemektedir.⁵⁶

Mişna, Tevrat'ın emirlerini açıklar ve sistemleştirir.⁵⁷ Örneğin, Tora şöyle emreder: “Yediğiniz ve doyduğunuz zaman, size verdiği iyi topraklar için Tanrınıza şükredin.”⁵⁸ Mişna, her yemekten önce ve sonra okunması gereken belirli duaları ve sehven yanlış bir duanın okunması durumunda ne yapılması gerektiğini izah eder. Mişna'nın kendisi, bazı girişimlere rağmen, derlenmiş bir hukuk külliyesi değil, daha ziyade tartışılan meselelerle az çok bağlantılı sorular üzerine, birçok hahamın görüşlerinin bir derlemesidir.⁵⁹ Bu yönüyle Mişna, Yahudi hukukuna yönelik ilk kanunlaştırma faaliyetine karşılık gelir.⁶⁰ Mişna, haham öğretilerinin mevcut en eski derlemesidir ve hahamların resmî aktarımdaki ilk girişimini temsil eder.⁶¹

Adler'e göre Sözlü Tora'nın kayda geçirilmesinde yani Mişna'nın oluşmasında temel dört amil vardır, bunlardan ilki, çok çeşitli koleksiyonlara dağılmış sözlü hukukun hacim olarak büyümesinin, tek bir yetkili metni gerekli kılmasıdır. İkincisi, yasanın yorumlanmasında bir ölçüde tekdüzelik, ortak bir örnek sağlama arzusudur. Üçüncüsü, yüksek Yahudi öğrenimi akademilerinde, öğretimin temeli hâline gelecek düzenli bir metin sağlama zorunluluğudur. Sonuncusu ise kayıtlı olmayışının, Sözlü Tora'nın bekasını tehlikeye atabileceğine dair bir endişenin varlığıdır.⁶²

Sözlü Tora'nın malzemesini toplayan ve kısımlara ayıran R. Akiva'nın, Yahudi hukukunun Yazılı Tora sonrası ilk mukayyet yasası olan Mişna'nın temelini attığı kabul edilir.⁶³ Bugün elde bulunan ve Yehuda ha-Nasi'ye atfedilen Mişna ise zaman zaman, milattan sonra 2. yüzyılda

⁵⁵ David Kraemer, “The Mishnah”, Steven T. Katz (Ed.), *The Cambridge History of Judaism: The Late Roman Rabbinic Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 300.

⁵⁶ Yasin Meral, “Talmud, Mişna ve Gemara'dan mı Oluşmaktadır?”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 36, 2017, s. 167-170. Daha detaylı bilgi için bk. Strack ve Stemberger, s. 110-118.

⁵⁷ Wald, “Mishnah.”.

⁵⁸ Yas. 8:10.

⁵⁹ K. Schubert, “Talmud”, *New Catholic Encyclopedia*, (Erişim 8 Kasım 2022).

⁶⁰ Harman, “Mişna ve Talmud”, s. 403.

⁶¹ Jaffee, *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*, s. 49.

⁶² M. Adler, s. 38; Lauterbach, “Mishnah”.

⁶³ Akiva, “Mişna'nın babası” olarak anılmıştır. N. Glatzer, “Akiva ben Yosef”. *Encyclopedia Britannica* (Erişim 1 Ocak 2022).

derlendiği dile getirilse de daha detaylı olarak, Neusner'in değerlendirmesine göre, 2. yüzyılın ortalarında gelişen, Yahudi bilgelerin düşüncesini temsil eder.⁶⁴

Mişna'da Hillel'in ve Şamay'ın da dâhil olduğu yüz elli bilgenin adı geçmektedir.⁶⁵ Mevzubahis olan yüz elli bilge, 1. ve 2. yüzyıllarda yaşamıştır ancak Tapınak'ın MS 70'te yıkılmasından önce yaşamış bilgelerin isimleri oldukça azdır.⁶⁶ Yaşadıkları dönem itibarıyla bu bilgiler iki zümrede değerlendirilir: Tapınağın yıkılmasıyla, Bar Kohba önderliğinde Roma'ya karşı gerçekleştirilen ikinci isyan arasındaki dönemde yaşayan bilgiler birinci zümredir ve bu zümrede yer alan bilgelerin sayısı azdır. İkinci zümre ise Bar Kohba isyanının MS 135'te son bulmasıyla 2. yüzyılın nihayeti arasında yaşamış olan bilgilerden oluşur. Mevzubahis yüz elli bilge, ekseriyetle ikinci zümreden oluşmaktadır.⁶⁷ Bu zümre, önceki yüzyılda yaşamış bilgelerin ellerinde var olanları tamamıyla devralmış ve bütünü gözden geçirip Mişna'ya biçim kazandırmıştır.

Rabbani geleneğin kendisi Mişna'nın düzenlenmesini, çalışmaları 3. yüzyılın başlarında kuzey Celile kasabası Seforis'te gerçekleşen, aynı zamanda Roma'nın Filistin Yahudi cemaatinin valisi olarak da görev yapan bir haham olan R. Yehuda'ya atfetmektedir.⁶⁸ Ancak, metni doğrudan adı geçen derleyiciye bağlayacak çok az tarihsel veya edebî kanıt vardır.⁶⁹ Keza Mişna'nın elimizdeki hâliyle Yehuda ha-Nasi'den gelemeyeceği iddiası da mevcuttur. Bu iddiaya göre Mişna'ya zaman içinde sayısız eklemeler yapılmıştır. Bu eklemelerin arasında, her şeyden önce, Yehuda ha-Nasi'nin de adının geçtiği ve görüşlerinin diğer bilgelerin görüşleriyle çeliştiği pasajlar⁷⁰ ve ayrıca Yehuda ha-Nasi'den sonra yaşamış bilgilerden bahseden pasajlar yer almaktadır.⁷¹

Bugün sahip olduğumuz formdaki Mişna, R. Yehuda'nın ve 3. yüzyılda faal olan Filistinli talebelerinin tertip ve tanzimlerinin bir ürünüdür.⁷² Söz konusu derlemenin akabinde de şifahi yolla verilen Sözlü Tora eğitimi asırlar boyunca devam etmiştir.⁷³

⁶⁴ Alan J. Avery-Peck ve Jacob Neusner (Ed.), *The Mishnah in Contemporary Perspective*, Leiden; Boston; Köln: Brill, 2002, s. 6. Tarihlendirme ile ilgili daha detaylı bilgi için bk. *Jacob Neusner, The Three Questions of Formative Judaism: History, Literature and Religion*, Boston Leiden: Brill Academic Publishers, 2002, s. 16-18.

⁶⁵ Harman, "Mişna ve Talmud", s. 408.

⁶⁶ Neusner, *Invitation to the Talmud*, s. 33; Avery-Peck - Neusner, *The Mishnah in Contemporary Perspective*, s. 6.

⁶⁷ Avery-Peck ve Neusner, s. 6.

⁶⁸ Frederick Mathewson Denny vd. (Ed.), *Jews, Christians, Muslims: a Comparative Introduction to Monotheistic Religions*, New York: Routledge, 2012, s. 14.

⁶⁹ Jaffee, *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*, s. 6.

⁷⁰ M. Nazir 1:4, M. Makkot 1:8

⁷¹ Strack ve Stemberger, s. 134.

⁷² Bokser, s. 19.

⁷³ Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, s. 156.

1. 4. Gemara ve Talmud

Mişna'nın derlemesi tamamlandığında büyük bir cüzünün işlevini yitirdiği fark edilmiştir.⁷⁴ Bu durum bir manada esnekliğini yitirmesiyle mevcut koşullara cevap bulamayan metnin yeni bir eklenti kazanması ile sonuçlanmıştır. Tamamlama manasına gelen bu eklenti yani Gemara, Mişna dışında kalan hukukî görüşleri (baraytot) ve "Amoraîm" denilen ikinci nesil rabbiler tarafından, Mişna ve baraytot hükümlerine yapılan yorumları içeren bölüme verilen isimdir.⁷⁵ Bu noktada Gemara, akademilerdeki tartışmaların kapsamlı bir dökümü olarak tanımlanabilir.⁷⁶ Mişna ve Gemara'nın birleşiminden oluşan literatür ise Talmud olarak isimlendirilir.⁷⁷ Geliştirildiği bölgelere nispetle iki ayrı Talmud vardır: Kudüs Talmudu ve Babil Talmudu. Talmud bazen, Talmud'un dayandığı Mişna'nın altı bölümünü ifade eden İbranice "Şişa Sedarim" kelimelerinin baş harflerinden hareketle "Şas" olarak anılır.⁷⁸ Hem Talmud'un hem de Gemara'nın çeşitli zamanlarda muhtelif manaları vardı, fakat sonunda Gemara, geniş Mişna tefsirinin, Talmud ise Mişna ve Gemara'nın birleşiminden oluşan geniş hacimli literatürün adı olarak kabul edilmiştir.⁷⁹

İbranice ve yerel Aramice karışımı olan Talmud,⁸⁰ ilgili Mişna hükmünün ardından bu hüküm üzerine, Amoraîm tarafından ortaya konan tartışma ve açıklamaları içerir. Mişna'dan farklı olarak Gemara sistematik bir yapıya sahip değildir, yani farklı ve zıt görüşlere aynı anda yer verir ve tartışmaları her zaman neticelendirmez.⁸¹ Ayrıca hem hukukî-pratik hem de felsefî-teolojik ve tarihî-menkıbevi konuları ele alır.⁸²

Gemara'nın birçok işlevi vardır örneğin Mişna'da yer alan belirsiz kelimeleri veya ifadeleri açıklar.⁸³ Mişne Tora'da geçen ifadeye göre iki ayrı bölgede gelişen iki literatürün amacı Mişna'nın sözlerini yorumlamak, daha derin noktalarını açıklamaktır.⁸⁴ Mişna'nın ifadelerindeki kısalıktan dolayı zorlanan okuyucunun metni anlamasını sağlamak adına eksik kelimeleri sözlü olarak ilave etmek gerekebilir. Bu gibi durumlarda, sıklıkla olmamakla beraber bazen Bâbil Talmudu'nda şöyle ifadelere rastlanır: "Metinde bir eksik var. Böyle okunmalı..." Bu görüş açıkça belirtilmese de Filistin Talmudu tarafından da sıklıkla aktarılır.⁸⁵ Gemara ayrıca, yasanın uygulanmasına yardımcı olacak misaller ve Tannaîm (y. 10-220) olarak bilinen Mişna'nın bilginlerinden ve çağdaşlarından alternatif görüşler sunar.

⁷⁴ M. Adler, s. 49.

⁷⁵ Harman, "Mişna ve Talmud", s. 413.

⁷⁶ M. Adler, s. 52.

⁷⁷ Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, s. 61.

⁷⁸ Dosick, "Living Judaism", s. 97.

⁷⁹ Robert Goldenberg, "Talmud.", *Encyclopedia of Religion* (Erişim 8 Kasım 2022).

⁸⁰ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İstanbul: İsam Yayınları, 2008, s. 103.

⁸¹ Salime Leyla Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, s. 61-62.

⁸² Meral, *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*, s. 161.

⁸³ Gürkan, *Yahudilik*, s. 103.

⁸⁴ İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada'*, s. 32.

⁸⁵ David Weiss Halivni, *Midrash, Mishnah, and Gemara: The Jewish Predilection for Justified Law*, United States of America: Harvard University Press, 1986, s. 94. Örneğin Kiddushin 4:1:7.

Mişna Tevrat'tan nadiren alıntı yaparken, tartışılan hemen hemen her yasa için Gemara, Tevrat metni ile zamanının uygulamaları ve yasal görüşleri arasında bağlantı kurmaya çalışmaktadır. Ayrıca, çeşitli yasaların uygulamalarını genişletir hatta Mişna'nın tamamen dışında kalan konulara yasalar ekler. Bilgelerin birden fazla görüşü genellikle bir sonuç sunulmadan birbirleriyle mukayese edilir.⁸⁶ Esasen Gemara, yasanın ne olduğunu veya ne olması gerektiğini olabildiğince kesin olarak belirlemek için Mişna metnini bir büyüteç altında, cümle cümle tetkik eder. Bu süreçte Gemara, genellikle iki veya daha fazla önde gelen haham arasında gerçek veya hayali argümanlar öne sürer, bu argümanlar bazen o kadar karmaşık hâle gelir ki onları takip etmek zorlaşır. Ayrıca, Gemara sık sık doğrudan ilgili olmayan hem halahaya hem de agadaya dair konulara girer.⁸⁷ Gemara, Mişna'ya mukayese ile çok daha düzensizdir. Gemara'da, tartışılan ana konu ile hiçbir ilgisi olmasa da daha sonra uzun uzadıya tartışılan bazı yabancı konularda bir husus diğerine yol açar. Üslubu edebî olmak iddiasında değildir; kısa ve tamamlanmamış ifadeler boldur.⁸⁸

Mişna, tek bir el tarafından (ya da tek bir Haham veya onun ekolüne ait kimseler tarafından) düzenlenmiş olmanın avantajına sahiptir, ancak Gemara'nın farklı bölümleri farklı okullar tarafından yeniden düzenlenmiştir. Bu durum Gemara'da bulunan birçok çelişkiden, bir kaynağın diğer kaynakta alıntılanan literatürü bilmediği durumlardan ve ilgili bölümler arasındaki redaksiyon kalitesi ve edebî üsluptaki farklılıklardan anlaşılabilir. Mişna'nın aksine, Gemara tek bir okul tarafından yeniden düzenlenemeyecek kadar geniştir. Gemara'nın bileşiminde paylaşılan farklı redaksiyon biçimlerine sahip birden çok okul ve birden çok redaktör, birden çok biçime yol açmıştır.⁸⁹ Kesin olarak izlenemeyen bir süreçte, Gemara metni periyodik olarak yeniden şekillendirildi ve nihayetinde, artık bildiğimiz şekliyle iki Talmud ortaya çıktı.⁹⁰

Her iki Talmud'da da sıklıkla aynı isimlere yer verilir, çünkü Filistin ve Bâbil hahamları arasında sürekli bir ziyaretleşme vardı ve bölgedeki akademiler, diğer bölgenin akademileri tarafından yapılan çalışmalar hakkında düzenli olarak bilgilendiriliyordu.⁹¹ Bu topluluklar arasındaki resmî ve gayriresmî birçok bağlantı mevcuttur. Bâbil bilgelerinin sözleri Kudüs Talmudu'nda ve Kudüs Talmudu'nun unsurları Bâbil Talmudu'nda yer alabilmektedir.⁹²

Talmudik bilgelerin birbirini takip eden her nesli, bir önceki neslin çalışmalarının bir incelemesini ve dolayısıyla devamını üstlenmiştir; böylece Talmud, orijinal gövdesine ardı ardına halkalar ekleyerek hacim kazanmış,⁹³ nihayetinde iki kapak arasına alınmıştır. Ancak Yahudiler için

⁸⁶ Gürkan, *Anahatlarıyla Yahudilik*, s. 62.

⁸⁷ Goldberg ve Rayner, s. 217.

⁸⁸ Schubert, "Talmud".

⁸⁹ Halivni, s. 102.

⁹⁰ Goldenberg, "Talmud".

⁹¹ Bokser, s. 23.

⁹² Charles Kannengiesser, *Handbook of Patristic Exegesis: the Bible in Ancient Christianity*, Leiden; Boston: Brill, 2006, s. 124.

⁹³ Gerald J. Blidstein, "Method in the Study of Talmud", *Journal of the American Academy of Religion*, 39(2), 1971, s. 186.

Talmud sadece bir kitap olarak tanımlanamaz, tarihsel bilgiler barındırmakla beraber tarih kitabı değildir, birçok Yahudi bilginden bahsetmekle beraber biyografi kitabı da değildir, antropolojik bilgiler vermekle beraber antropolojik bir çalışma da değildir. Kapsam olarak ansiklopediktir, ancak bir ansiklopedi kitabı da değildir.⁹⁴ Geleneksel Yahudiler için bu yönüyle Talmud, bir kitap değildir. Daha uygun şekilde bir literatür olarak tanımlanmalıdır.⁹⁵ Adler'e göre geleneğin kökenleri ilahî vahiyde olmasına rağmen, incelemesi ve uygulaması halka verilmiştir. Bu yönüyle Talmud: "Toplunun merkezinde yaşayan ve dindar bir topluluk oluşturmaya kararlı kimselerin, miras aldıkları geleneği gerçeğe dönüştürmeye çalışırken onu genişletmeleri, yenilemeleri ve derinleştirmeleridir. Böylece Talmud, değişen koşulların ortasında zayıflamamış bir üslupla işlevini yerine getirmeye devam edebilmiştir."⁹⁶

1. 4. 1. Kudüs Talmudu

Mişna'nın derlenmesini takip eden yüzyıllarda dönemin iki büyük Yahudilik merkezi olan Bâbil'de (Irak) ve Filistin'de bulunan Yahudi âlimler, Mişna üzerine yorumlar yaparak kapalı noktaları açıklamaya gayret etmişlerdir. Böylelikle, biri Bâbil'de diğeri Filistin'de olmak üzere iki farklı Mişna yorumu, iki farklı Talmud ortaya çıkmıştır. Bunlardan Kudüs Talmudu (Yeruşalim Talmudu) için, "İsrail Yurdu Talmudu" yahut "Ma'rib (Batı) Oğulları Talmudu" ifadeleri de kullanılır.⁹⁷ Dili İbranice ve Batı Aramice karışımı⁹⁸ olan Kudüs Talmudu'nun derlenme tarihi MS 400'e kadar uzanır.⁹⁹ Filistin'de yaşayan Amora'im tarafından oluşturulmuş ve Roma'nın, II. Mabedi yıkmasının ardından R. Yohanan b. Nafha (ö.279) tarafından derlenmiştir.¹⁰⁰ Kudüs Talmudu'nun hazırlandığı dönemde Filistin coğrafyasındaki Yahudi nüfus, ülkenin kuzey yarısında yoğunlaşmıştır.¹⁰¹ Gerçekte Kudüs Talmudu'nu yazanlar, Kudüs bilginleri değil, Kayserya (Caesarea) bilginleridir.¹⁰² Söz konusu isimlendirmenin sebebi Kudüs Talmudu'nu meydana getiren âlimlerin Kudüs'ten göç etmiş olmalarıdır.¹⁰³ Filistin'deki Yahudi din akademilerinin kapatılması neticesinde, Kudüs Talmudu 5. yüzyılın ilk yarısında tamamlanamadan derlenmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁴ Böylece Kudüs Talmudu, 4. yüzyılın sonu veya 5. yüzyılın başlarında nihai hâline ulaşmıştır. Halk arasında Kudüs Talmudu olarak bilinmesine rağmen, bu metin için daha doğru bir

⁹⁴ Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler: Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009, s. 370.

⁹⁵ M. Adler, s. 16.

⁹⁶ M. Adler, s. 18.

⁹⁷ Zafer'ül İslâm Han, *Yahudilik'te Talmud'un Mevkii ve Prensipleri*, (Çev. Mehmet Aydın), İstanbul: Özdemir Basımevi, 1981, s. 19.

⁹⁸ Gürkan, "Talmud".

⁹⁹ Zafer'ül İslâm Han, *Yahudilik'te Talmud'un Mevkii ve Prensipleri*, s. 19.

¹⁰⁰ Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, s. 41.

¹⁰¹ Harman, "Mişna ve Talmud", s. 414.

¹⁰² Zafer'ül İslâm Han, *Yahudilik'te Talmud'un Mevkii ve Prensipleri*, s. 21.

¹⁰³ Harman, "Mişna ve Talmud", s. 415.

¹⁰⁴ Gürkan, *Yahudilik*, s. 41.

isim ya “Filistin Talmudu” ya da “İsrail Ülkesinin Talmudu”dur. Çünkü Amoraîk çağın büyük bölümünde hem Roma hem de Bizans döneminde Yahudilerin kutsal şehirde yaşaması yasaktı ve Yahudi nüfusun merkezleri kuzeye doğru kaymıştı.¹⁰⁵ Talmudik dönem boyunca, başlıca Filistinli yeşivalar Seforis, Tiberya ve Kayserya’dayken, önde gelen Bâbilli yeşivalar Mahuza, Nehardea, Sura ve Pumbedita’daydı.¹⁰⁶ O dönemde bölgede yaşayan Yahudi toplumunun büyük ölçüde ziraatla uğraşması sebebiyle muhtevasında ziraî hükümlere genişçe yer verilen bu Talmud, gerek Roma baskısı altında daha kısa sürede hazırlanması gerekse tartışma gücünün ve ele aldığı konuların sınırlı oluşu sebebiyle Bâbil Talmudu’na nispetle daha az muteber kabul edilir.¹⁰⁷

Kudüs Talmudu genel olarak kısıklık, geçişlerin ve açıklamaların eksikliği ile karakterize edilir. Tartışmaları sıklıkla kısa ve mahzuf görünür, çoğu zaman aralarında hiçbir bağlaç cümlesi olmadan Amoraîm’e atfedilen veciz sözler biçimini alır.¹⁰⁸ Bâbil Talmudu ve Kudüs Talmudu arasında çok sayıda temel fark vardır. Her ikisi de esas olarak dönemin yerel dili olan Aramice ile yazılmış olsa da Bâbil Talmudu İbraniceden önemli sayıda kelime içerirken, Kudüs Talmudu o zamanlar yaygın olan Yunan lehçesinden kelimeler içerir. Kudüs Talmudu, Bâbil’inkinin neredeyse yarısı kadar olmasına rağmen, büyük ölçüde tarım yasalarıyla ilgilenen birinci bölümün (Zera’im) tüm risaleleri için Gemara’ya sahiptir.¹⁰⁹

Kudüs Talmudu’nun ilk basımı 1523-1524’te Venedik’te yapılmıştır. Bilinen tek tam yazma nüshası (1289) Leiden Üniversitesi Kütüphanesi’nde bulunmaktadır. Fransızcaya (1871-1889) ve İngilizceye (1982-1986) tam tercümeleleri mevcuttur.¹¹⁰

1. 4. 2. Bâbil Talmudu

Romalıların MS 70’te Tapınağı yıkmasından sonra, Filistin topraklarından Bâbil’e göç etmek zorunda kalan Yahudi seçkinler Fırat’ın kıyısında, bugün Irak olarak adlandırılan bölgede, Bâbil’e yerleştiklerinde, Yahudi düşüncesinin geliştirildiği okullar kurmuşlardır.¹¹¹ Bu yönüyle Bâbil Talmudu, Yahudiliğin Diasporanın farklı sosyopolitik ortamlarına nasıl uyum sağlayacağını göstermesi açısından Yahudi halkının tarihinde önemli bir işleve sahiptir.¹¹²

Bâbil haham topluluklarının, Filistin haham okullarının yaptığı gibi birbirinden bağımsız derlemeler üretmediklerini vurgulamak gerekir. Bunun yerine, Mişna üzerine yazdıkları şerhlerde

¹⁰⁵ Elie Holzer ve Orit Kent, *A Philosophy of Havruta: Understanding and Teaching the Art of Text Study in Pairs*, Boston: Academic Studies Press, s. 213.

¹⁰⁶ Joseph Jacobs, Judah David Eisenstein, “Yeshibah”, *Jewishencyclopedia* (Erişim 10 Aralık 2022).

¹⁰⁷ Gürkan, “Talmud”.

¹⁰⁸ Goldenberg, “Talmud”.

¹⁰⁹ Ronald L. Eisenberg, *Jewish Traditions*, Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2004, s. 484.

¹¹⁰ Gürkan, “Talmud”.

¹¹¹ Gürkan, *Yahudilik*, s. 41

¹¹² Mircea Eliade, *Dinsel Düşünceler ve İnançlar Tarihi: Muhammed’den Reform Çağına* (Çev. Ali Berktaş), İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2003, s. 180.

kutsal metin yorumlarını işlemişlerdir. Böylece, Mişna ve midraş, halaha ve agada gibi hahamların Sözlü Tevrat'ının tamamının bir tür özeti olarak, diğer tüm metinleri kendi külliyatı içinde toplayan tek bir bilgi "ansiklopedisi" hâline gelmiştir.¹¹³

5. yüzyılda Sasani İmparatorluğu'nda Yahudilere yapılan zulüm, Yahudi eğitim merkezlerinde ciddi bir krize neden olmuştur. Amoraîk öğretinin yalnızca sözlü hâlinin unutulmasıyla kaybolmasından korkulduğundan, 5. yüzyılda Bâbil Amoraîmi'nin öğretilerini ve ayrıntılı tartışmalarını içeren Bâbil Gemarası olarak bilinen bir derleme yapılmıştır.¹¹⁴ Geleneğe göre, Bâbil Talmudu'nun bu düzenlemesi, esasen Sura Yeşivasının roş yeşivası olan R. Aşi'nin (ö. 427) çabalarından kaynaklanmış ve bu çabalar, kendisinin ölümünden sonra akademinin başına geçen Ravina/Rabina tarafından tamamlanmıştır.¹¹⁵ Ravina'nın 499'da vefatıyla Amoraîm dönemi sona ermiştir. Öte yandan, Bâbil Talmudu'nun Kudüs Talmudu'ndan farklı olarak ayırt edici özelliklerinin, bu otoritelerden sonra gelen ve topluca savoraim (saboraim/tsaboraim) olarak bilinen, yani Talmud metnini yeniden gözden geçirenler, çoğunlukla isimsiz hahamların birkaç neslinin eseri olduğu düşünülmektedir.¹¹⁶

6. yüzyılın başlarında, Bizans Yahudiliğinin zayıflayan statüsü ve Müslüman toplumun yükselişiyle, özellikle Filistin'deki Amoraîm gerilemiş, Bâbil okulları daha büyük önem kazanmıştır. Abbasi Halifeliği 8. yüzyılda başkenti Bağdat'a taşıdığından, Bâbil Yahudileri kendilerini bir kez daha gelişime açık bir merkezde bulmuşlardır. Abbasilerin yükselişi ve Bâbil akademileri tarafından kurulan ağ ile Bâbil Talmudu otoritede Kudüs Talmudu'nu geride bırakmıştır. Bâbil akademilerinin başkanlarının yazışmaları sayesinde, Bâbil Talmud'u Akdeniz dünyasındaki ve daha sonra kuzey Avrupa'daki Yahudiler için normatif hâle gelmiştir.¹¹⁷ Diasporanın her yerinden gelen öğrenciler, Bâbil geleneğinin üstünlüğünün pekiştirildiği Sura ve Pumbedita'daki prestijli akademilere akın etmiştir.¹¹⁸ 9. yüzyıla gelindiğinde, Bağdat, resmî olarak organize edilmiş yüksek öğrenim kurumlarının merkeziydi. Bu kurumların en bilinenleri daha önce başka bölgelerde bulunuyorlardı. Bağdat'ta, geldikleri kasabaların adlarıyla anılmaya devam etmişlerdir. Bu akademilerden biri Pumbedita akademisi, diğeri ise Sura/Mata Mehasya akademisi olarak biliniyordu. Pumbedita, Fırat'ın daha kuzeyinde, El-Anbar'ın yakınında bulunuyordu. Bu akademiler yaygın olarak "iki yeşivot/metivata" olarak da bilinmektedir.¹¹⁹

¹¹³ Jaffee, *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*, s. 9.

¹¹⁴ Schubert, "Talmud".

¹¹⁵ Harman, "Mişna ve Talmud", s. 415.

¹¹⁶ Goldenberg, "Talmud".

¹¹⁷ Kannengiesser, s. 133.

¹¹⁸ Eisenberg, s. 485.

¹¹⁹ David Goodblatt, "The History of the Babylonian Academies", Steven T. Katz (Ed.), *The Cambridge History of Judaism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 822.

Bâbil ve Kudüs Talmudu'nun ortaya çıkışını izleyen birkaç yüzyıl boyunca, Bâbil Talmudu Yahudiler arasında baskınlık kazanmıştır. Bu baskınlık kimilerince, Bâbil Talmudu'nun “daha yeni” olduğu iddiasıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu iddiaya göre, Bâbil Talmudu'nun derleyicileri Kudüs Talmudu'nu zaten biliyorlardı. Böylece Kudüs Talmudu'ndan kabul edilebilir buldukları pasajları kendi çalışmalarına dâhil edebiliyor ve herhangi bir nedenle kabul edilemez buldukları kısımları göz ardı edebiliyorlardı. Kimi araştırmacılara göre bu iddia, Bâbil Geonîminin MS 1. binyılın son yüzyıllarında kendi otoriteleri lehine ve Kudüs Talmudu hahamlarının otoritesine karşı yürütülen propagandanın bir parçasıdır. Bir diğer yönden Bâbil Talmudu'nun baskınlığı, Kuzey Afrika ve İspanya'daki toplulukların Bâbil Yahudiliği ile nispeten daha güçlü bağlarına ve Filistin Yahudilerinin, özellikle Haçlı Seferlerinin saldırısı altında nispeten daha şiddetli düşüşleri gibi faktörlere atıfta bulunularak açıklanmaktadır. Avrupa'nın, özellikle de İtalya'nın Filistin Yahudileri ile güçlü bağlarını koruyan bölgeleri, Kudüs Talmudu'nu inceleme geleneğini sürdürmüştür, ancak ikinci bin yılın başlarında bu sürecin sona erdiği anlaşılmaktadır. Bu noktadan sonra “Talmud” her zaman Bâbil Talmudu anlamına gelmiştir. Yahudi hukukuyla ilgili meselelerin Filistin Talmudu'na değil Bâbil Talmudu'na başvurularak çözülmesi gerektiği ve Filistin Talmudu'nun yalnızca Bâbil Talmudu'nun sessiz veya muğlak kaldığı durumlarda hüküm verebileceği kabul edilmiştir.¹²⁰ Filistin Talmudu'nun Bâbil Talmudu karşısında güç kaybetmesinde önemli pay sahiplerinden birisi de çalışmalarında sürekli olarak Bâbil Talmudu'nu kullanan İspanya'da yaşamış Yahudi bir âlim olan Isaac b. Jacob Alfasi'dir (1013-1103).¹²¹

Bâbil ve Filistin Talmudlarının ilk tam baskılarını 1519 ve 1524 yılları arasında Hristiyan bir yayıncı olan Daniel Bomberg yapmıştır.¹²²

¹²⁰ Goldenberg, “Talmud”.

¹²¹ “Isaac Ben Jacob Alfasi”, *Encyclopedia Britannica* (Erişim 20 Mayıs 2023).

¹²² Denny vd., s. 269.

İKİNCİ BÖLÜM

2. RABBANİ GELENEKTE TALMUD EĞİTİMİ

Rabbani gelenekte Yazılı Tora ve Sözlü Tora, birlikte “bütün Tora”yı oluşturmaktadır. Bu sebeple Tora ve Talmud eğitiminde ayırım yapmak imkânsızdır.¹²³ Bununla beraber aşağıda ele alınacağı üzere Talmud çalışmanın Tora çalışmak hususunda ayrıcalıklı bir konumu vardır. Rabbani literatürde Talmud, Yahudi entelektüel geleneğinin güçlü bir ifadesi olarak durmaktadır. Bu geleneğin merkezinde, yüzyıllar boyunca bilginlerin zihinlerini şekillendiren aktif bir öğrenme ve yorumlama süreci olan Talmudik eğitim uygulaması yer almaktadır.

Yaklaşık olarak milattan sonra birinci yüzyılda Tora çalışması Yahudi eğitiminin ana bileşeni hâline gelmiştir. Bu eğitimi anlamak için öncelikle Tora’nın Yahudi yaşamında ve düşüncesinde nasıl bir yer işgal ettiğini görmeliyiz. Tora Yahudi hayatında tüm sosyal ve hukuki sistemin, toplumun ve bireyin yaşam biçiminin temelidir: Günlük yaşam için kurallar tasarlar. Ancak Tora çalışması sadece doğru davranış ve eylemleri öğrenmek için yapılmaz; aynı zamanda öğrenciyi Tanrı’ya yaklaştıran bir ibadet olarak değerlendirilir. Tora’yı çalışmak, yerine getirilmesi gereken dinî bir görev hâline gelmiştir. Bu önemine binaen Yahudi eğitiminin tüm aşamaları Tora çalışması etrafında şekillenmiştir. Alfabenin harflerinin ilk öğrenimi bile çocukların daha sonraki çalışmaları gibi dinî bir eylem olarak anlaşılmıştır.¹²⁴ Yehuda Nesia’ya atfedilen “Tapınağın inşası için bile olsa okul çocuklarının dersleri ihmal ettirilemez.” ve “Dünya sadece okul çocuklarının nefesi yani Tora çalışması uğruna varlığını sürdürür.”¹²⁵ sözleri de Tora çalışmaya verilen öneme işaret etmektedir. Bir başka örnek olarak, R. Natan’a atfedilen Pirkei Avot deRabbi Natan’da Hoşea 6:6’da¹²⁶ geçen ifadeye atıfla “Tora çalışmak, Her Şeye Gücü Yeten için, sunulardan daha sevimlidir.” ifadesi yer alır.¹²⁷

Yahudilik, ibadetin ve öğrenimin birlikte yürüdüğü bir dindir, birçok durumda sinagoglar aynı zamanda ders çalışılan alanlar olarak işlev görür.¹²⁸ Yidiş dilinde sinagog için kullanılan “şul” (okul) terimi de Yahudi ibadetinin ve öğreniminin çoğunlukla aynı binada gerçekleştiği gerçeğini yansıtmaktadır.¹²⁹ Birincil faaliyetin dua etmek olduğu sinagogun aksine, bet ha-midrâş¹³⁰ ve bet ha

¹²³ Toprak, *Talmud ve Hadis: Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, s. 331.

¹²⁴ S. Safrai vd., “Education and the Study of the Torah”, Shmuel Safrai vd. (Ed.), *The Jewish People in the First Century, Volume 2*, Leiden: Brill, 1976, s. 945-970.

¹²⁵ B.T. Shabbat 119b:10.

¹²⁶ “Çünkü ben kurbandan değil bağılılıktan hoşlanırım. Yakmalık sunulardan çok beni tanımanızı isterim.”

¹²⁷ Avot DeRabbi Natan 4:1.

¹²⁸ Menachem Posner, “What Is a Yeshiva?”, *Chabad.Org* (Erişim 31 Temmuz 2023).

¹²⁹ Eisenberg, s. 311.

¹³⁰ Bet ha-midrâş: özellikle Gemara “Talmud” öğrenimi için sinagogların yanında yer alan din okulu. Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi A-J*, İstanbul: Gözlem, 2001, s. 16.

sefer,¹³¹ dua etmenin yanında çoğunlukla Tora çalışmaları için kullanılır.¹³² Bet ha-midraşın önemine binaen R. Meir şöyle demiştir: “Kasabasında bir bet ha-midraş olan ve onu sık sık ziyaret etmeyen, hayatını kaybetmiş demektir.”¹³³

R. Yoşua b. Levi’ye göre bet ha-midraş, Tora’nın yüceltildiği; sinagog ise ibadetin yüceltildiği mekândır.¹³⁴ Yahudilikte Tora çalışmasına özel bir önem verilir, bu nedenle Tora’nın çalışıldığı yer çoğu zaman sinagogun kendisinden bile daha kutsal kabul edilir. Örneğin bir bet ha-midraş satın almak veya inşa etmek için bir sinagogun satışına izin verilir.¹³⁵ Bir diğer örnekle, sinagogun bulunduğu bina okula dönüştürülebilir, ancak tersi yapılamaz. Bu durum rütbe düşüşü olarak değerlendirilir.¹³⁶

Tora merkezli din eğitimi Yahudi yaşamının merkezinde yer almaktadır. Öyle ki Mişna’da geçen bir duada Tanrıya şöyle nida edilir: “Ey Tanrımız Rab, kentin bizim zamanımızda hızla yeniden inşa edilsin ve payımıza Tora’nı çalışmak düşsün.”¹³⁷ Bir başka bölümde ise Tora çalışmanın öneminden şöyle bahsedilir: “İster fakir ister zengin olsun ister tamamen sağlıklı ister acı çekiyor olsun ister genç ister çok yaşlı olsun, her Yahudi Tora çalışmakla yükümlüdür. Kapı kapı dolaşıp dilenen fakir bir adam bile hatta karısı ve çocukları olan biri bile, ‘Ve gece gündüz onun üzerinde düşüneceksin.’¹³⁸ denildiği üzere, gece ya da gündüz Tora çalışmak için kendine zaman ayırmakla yükümlüdür.”¹³⁹ Bu ifade, sosyo-ekonomik durumları, sağlık durumları veya yaşları ne olursa olsun her Yahudi birey için Tora öğreniminin önemine ilişkin Yahudilik içindeki temel kanıyı yansıtmaktadır. Tora’nın öğretileriyle ilgilenmenin herkes için bir zorunluluk olduğunu vurgulayarak, Tora öğreniminin yaşam koşullarını aşan ve ömür boyu süren bir uğraş olduğu görüşünü öne çıkarmaktadır.

Mişna’da ve Talmud’da birçok pasaj, eğitime ve dâhili kavramlara verilen önemi vurgulamaktadır. Örneğin Pirkei Avot’ta âlimlerden ve öğrencilerden şöyle bahsedilmektedir:

“Bilgeler Mişna dilinde öğretiler. Onları ve öğrettiklerini seçene ne mutlu! R. Meir şöyle dedi: Her kim Tora’nın iyiliği için Tora ile meşgul olursa, birçok şeyi hak eder; sadece bu değil, o tüm dünyaya bedeldir. Ona ‘sevgili dost’, ‘Tanrı’yı seven’, ‘insanlığı seven’, ‘Tanrı’yı sevindiren’, ‘insanlığı sevindiren’ denir. Tora onu alçak gönüllülük ve saygıyla kuşatır; doğru, dindar, dürüst ve güvenilir olması için teçhiz eder; onu gınahtan uzak tutar ve sevaba yaklaştırır. Ve insanlar

¹³¹ İlkokulun başında (İbranice bet ha-sefer, “kitabın evi”) çocuklara İbrani alfabesi öğretilirdi. Daha sonra Tevrat’ı hem İbranice hem de Aramice (alfabeleri çok benzerdi) okumaları öğretilirdi. Yunanca, coğrafya, aritmetik ve doğa bilimleri bu dönemde müfredatın bir parçası değildi. Bilgi sadece Tevrat’ın incelenmesi için kabul edilirdi. Botticini ve Eckstein, “Jewish Occupational Selection: Education, Restrictions, or Minorities?”, *The Journal of Economic History*, s. 77.

¹³² Posner, “What is a Yeshiva?”.

¹³³ Derekh Eretz Rabbah 1:13.

¹³⁴ B.T. Megillah 27a:2.

¹³⁵ Caius Cutaru, “Religious and Secular Jewish Educational Institutions in Arad”, *Research in Pedagogy*, 5(1), 2015, s. 33.

¹³⁶ “Bir sinagogun çalışma salonuna dönüştürülmesine izin verilir. Bu hüküm, bir çalışma salonunun sinagogdan daha yüksek kutsallık derecesine sahip olduğunu gösterir.” B.T. Megillah 27a:1-5.

¹³⁷ M. Pirkei Avot 5:20.

¹³⁸ Yşu 1:8.

¹³⁹ Shulchan Arukh, Yoreh De’ah 246:1.

onun öğütlerinden, derin bilgisinden, anlayışından ve gücünden yararlanır. Tıpkı şöyle denildiği gibi, ‘Öğüt ve sağlam karar bana özgüdür. Akıl ve güç kaynağı benim.’¹⁴⁰ Ve ona yetki, hakimiyet ve muhakemede keskinlik bahşeder. Ona Tevrat’ın sırları vahyedilir ve o, sürekli akan bir pınar ve hiç durmayan bir ırmak gibidir. Ve alçak gönüllü, sabırlı ve hakaretleri bağışlayıcı olur. Ve onu her şeyden üstün tutar ve yüceltir.”¹⁴¹

Bu pasukta Tora öğrenimine samimi bir şekilde katılmakla ilişkili bir dizi fayda ve erdem dile getirilmektedir. Bunlar arasında alçak gönüllülük, doğruluk ve bağışlayıcılık gibi ahlaki erdemlerin yanı sıra bilgelik, anlayış ve sağlam öğüt gibi entelektüel erdemler de yer alır. Ayrıca Tora çalışmasının kişisel anlamda değişim getirdiğini, öğrenenin karakterini şekillendirdiğini ve Tanrı ve insanlıkla olan bağına derinleştirdiğini öne sürmektedir.

Tora lişmah yani “Tora’nın kendi hatırı için Tora çalışmak” temel bir Yahudi kavramıdır. Talmud’un birçok pasajında Tora çalışmanın en yüksek mertebesi olarak zikredilir.¹⁴² Bununla birlikte, Tora çalışmanın aşağıda geçeceği üzere, çalışan kişiye bağlı olarak değişen mükâfatları da vardır.

Bu bölümde Rabbinik metinlerin merceğinden, Tora/Talmud çalışmalarına başlamak için uygun görülen yaş aralığı, kimlerin bu çalışmaya dâhil olması gerektiği, Talmud’un merkeziliği, hoca-talebe ilişkisi ve bu çalışmaya imkân sağlayan maddi destekler ortaya konmaya çalışılmıştır.

2. 1. Tora Eğitiminin Muhatabı ve Eğitime Başlama Yaşı

Maimonides’in Mişne Tora’ında geçen ifadeye göre kadınlar, hizmetçiler, köleler ve küçük çocuklar Tora öğrenmekten muaftırlar. Ancak Tesniye 11:19’da geçen “Onları çocuklarınıza öğretin. Evinizde otururken, yolda yürürken, yatarken, kalkarken onlardan söz edin.” pasuğuna isnaden, bir baba yaşı küçük olan oğluna Tora öğretmek zorundadır. Kadınlar çocuklarına öğretmekle yükümlü değildirler çünkü sadece öğrenmekle yükümlü olanlar öğretmekle de yükümlü olabilir.¹⁴³ Babasından yeterli eğitimi almayan erkek evlatlar da kendi kendilerini yetiştirmek zorundadırlar. Ancak kadın için bu kural da geçerli değildir. Yine Maimonides’e göre eğer bir kişi Tora çalışmak istiyorsa ve Tora öğretmesi gereken bir oğlu varsa, kendisinin çalışması oğlununkine göre önceliklidir. Eğer oğlu daha akıllı ve daha kavrayışlı ise ve bu nedenle öğrendiklerini kendisinden daha iyi anlayabiliyorsa, oğluna öncelik verilir. Baba, oğluna öncelik tanınmış olsa bile kendi çalışmalarını ihmal etmemelidir. Çünkü oğluna öğretmesi emredildiği gibi kendisinin de öğrenmesi emredilmiştir.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Özd. 8:14.

¹⁴¹ M. Pirkei Avot 6:1

¹⁴² B.T. Sanhedrin 99b:10, B.T. Nazir 23b:5, B.T. Taanit 7a:5, B.T. Sukkah 49b:13, B.T. Nedarim 62a:9.

¹⁴³ “Rav Yehuda, Mişna’nın söylediğinin işte bu olduğunu belirtir: Bir oğul için babasının yerine getirmesi gereken tüm mitsvalardan erkekler yükümlüdür ve kadınlar muaftır.” B.T. Kiddushin 29b:9; İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada*, s. 121. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bk. Toprak, *Talmud ve Hadis: Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, s. 335-336.

¹⁴⁴ İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada*, s. 122.

Tora eğitimi ayrıca terbiyeli ve güzel ahlaklı kimselere verilmelidir. Kötü bir yol tutanlar düzeltilmeleri için eğitilmeli, tövbe ettikten sonra davranışları gözlemlenmeli böylece uygun görülmüşse din eğitiminin verildiği okula girmelerine izin verilmelidir.¹⁴⁵

Mişna’da bir Yahudi’nin hayatının evrelerinden bahsedilirken eğitim için makul kabul edilen yaşa ve detaylarına da yer verilir. Yehuda b. Tema’ya göre Yahudi bir çocuğun eğitimi önce ailesinin yanında, beş yaşındayken başlar.¹⁴⁶ Bu eğitimin birbirini takip eden evreleri ise yine Mişna’ya göre şöyledir: “Beş yaşından itibaren Mikra (yazılı metinler) çalışması yapılır, on yaşından itibaren Mişna çalışmasına başlanır, on üç yaşında Bar Mitsva olur ve 15 yaşından itibaren Talmud’u incelemeye başlar...”¹⁴⁷ Beklenti, çocuğun on beş yaşında temel Mişna bilgisini haiz olması ve Mişna’nın derinlemesine bir analizi ve tartışması mahiyetinde olan Talmud’a başlayabilmesidir. 12. yüzyılda okula başlamak için yedi yaş uygun görülüyordu. Bu kabul Avot’un beş yıllık döngü önerisiyle örtüşmektedir. Böylelikle Yahudi bir çocuk ilk beş yıl Kutsal Yazıları incelemeye, sonraki beş yılı Mişna’yı incelemeye ve yaklaşık on beş yaşında Talmud’u incelemeye başlayabilecektir.¹⁴⁸

2. 2. Tora Çalışmasında Zamanın Tasnifi ve Talmud’un Önceliği

Tora çalışmaya ayrılacak zaman kendi içerisinde bir tasnife tabi tutulmaktadır. Maimonides bu tasnifi şu şekilde yapar:

“Çalışmaya tahsis edilen zaman üç bölüme ayrılmalıdır. Üçte biri Yazılı Yasa’ya, üçte biri Sözlü Yasa’ya ayrılmalı ve son üçte biri de düşünmeye, öncüllerden sonuçlar çıkarmaya, ifadelerin anlamlarını geliştirmeye, özdeyişleri karşılaştırmaya, kişi bu ilkelerin özünü ve geleneksel olarak öğrendiklerinden neyin izin verilip neyin yasaklandığını nasıl çıkaracağını bilene kadar Tora’nın yorumlandığı hermenötik ilkeleri incelemeye harcanmalıdır. Buna Talmud adı verilir. Örneğin, bir zanaatkâr günde üç saat çalışıp dokuz saatini Tora’yı incelemeye ayırıyorsa, bu dokuz saatin üçünü Yazılı Yasa’yı, üçünü Sözlü Yasa’yı incelemeye ve kalan üç saatini de bir kuralı diğerinden nasıl çıkaracağını düşünmeye harcamalıdır... Ancak kişi yetkinleştikten ve artık Yazılı Yasa’yı öğrenmeye ya da sürekli Sözlü Yasa ile meşgul olmaya ihtiyaç duymadıktan sonra, Tora’nın hiçbir kuralını unutmamak için belirli zamanlarda Yazılı Yasa’yı ve geleneksel diktaları okumalı ve zihin genişliğine ve akıl olgunluğuna göre tüm günlerini sadece Talmud’a adanmalıdır.”¹⁴⁹

Bu bölüm Tora çalışmasına ilişkin düzenli bir yaklaşımı savunmakta, belirli alanlara odaklanılmasını ve her birine eşit zaman tahsis edilmesini önermektedir. Şulhan Aruh’ta ise bu tasnif benzer bir şekilde şöyle geçmektedir:

“Bir Yahudi, öğrenme takvimini üçe bölmekle yükümlüdür: üçte biri Yazılı Tora, yani Tanah’ın yirmi dört kitabı; üçte biri Mişna; (ve) üçte biri Talmud. Kişi öğrenmeye bu düzenle başlar; ancak Tora’da ilerlediğinde ve artık Yazılı Tora’yı öğrenmeye ya da Mişna’yı sürekli gözden

¹⁴⁵ İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada*, s. 130.

¹⁴⁶ İtalyan rabbi Ovadiah Mi Bartenura (1450-1516) başlangıç için beş yaşının belirlenmesini Levililer 19:23-25’te geçen “...beşinci yıl ağacın meyvesini yiyebilirsiniz böylece ağaç daha bol ürün verir.” pasuğuna dayandırmaktadır. Bartenura on Pirkei Avot 5:21.

¹⁴⁷ M. Pirkei Avot 5:21.

¹⁴⁸ Zaiman, s. 9.

¹⁴⁹ Talmud, öğrenim manasında kullanılmıştır. İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada*, s. 123-124.

geçirmeye ihtiyaç duymadığında, Tora yasalarından tek bir şeyi bile unutmamak için Yazılı Tora'yı ve Tora Mişna'nın sözlerini belirli zamanlarda okuyabilir böylece günlerinin geri kalanını kapasitesi ve odaklanma kabiliyeti nispetinde sadece Talmud'a ayırabilir."¹⁵⁰

Tora çalışmanın öncesinde gerçekleştirilmesi gereken ritüeller de Talmud'da detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Kaynakta geçen ifadeye göre kişi Tora'yı çalışmak için erken kalktığında, henüz Şema duasını okumamışsa, bir takdis (çalışmaya ön hazırlık) yapmalıdır;¹⁵¹ ancak Şema duasını okumuş olsaydı, bir takdis yapması gerekli olmazdı çünkü o, Şema duasını okuyarak kendini yükümlülükten kurtarmış olacaktı.¹⁵²

İlgili pasuğun devamında söz konusu kutsal metinlerin hangileri olduğu üzerine bir tartışma mevcuttur:

"Rab Huna şöyle dedi: Kutsal Yazıların incelenmesi için bir takdis gereklidir, ancak Midraş'ın incelenmesi için değil. R. Eleazar şunları söyledi: Kutsal Yazıları ve Midraş'ı çalışmak için bir kutsama gereklidir, ancak Mişna'yı çalışmak için değil. R. Johanan dedi ki: Mişna için de gereklidir, ancak Talmud'un çalışılması için değil. Rav dedi ki: Ayrıca Talmud'u çalışmak için bir kutsama okumak gerekir."¹⁵³

Bu pasuk Kutsal Metin çalışmalarından önce yapılması gerekenlere vurgu yaparak Yahudi geleneğinde Tora öğrenimine atfedilen saygı ve önemin altını çizmektedir.

Görüldüğü üzere Yahudi geleneğinde, dinî eğitimin merkezini Talmud oluşturmaktadır. Yahudi erkek egemen okuryazarlık hiyerarşisi, çeşitli toplumsal ve tarihsel bağlamlarda bazı değişiklikler görmüş olsa da Talmud'u her zaman ölçeğin en üstüne yerleştirmiştir. Bu sebeple Yahudi din eğitiminde söz konusu vurgu Talmud eğitimi üzerinedir. "Talmud'un önceliği" vurgusu birçok pasukta karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Kudüs Talmudu'nda şöyle ifade edilmektedir:

"Rebbi Simeon b. Yoḥai'nin belirttiği gibi, Yazılı Tora'yı inceleyen kişi kendine iyilik yapar, ancak bu o kadar da iyi değildir; Mişna'yı çalışan kişi, ödülü hak eden bir çabayla meşgul olur; Talmud'u öğrenen kişi ise bundan daha büyük bir çaba gösteremez, her zaman kişi, Talmud'dan ziyade Mişna'nın peşinden koşmalıdır."¹⁵⁴

Shabbat 16:1:5'te geçen ifadeye göre pasuğun son bölümü Mişna'nın çoğunun Talmud'a dâhil edilmesinden öncesi için geçerlidir, Mişna'nın çoğu Talmud'a dâhil edildiğinden, kişi Mişna'dan çok Talmud'u takip etmelidir.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Shulchan Arukh, Yoreh De'ah 246:3-4. Devamında şöyle geçer: "Yazılı Tora'yı, Mişna'yı ve Talmud'u bünyesinde barındıran Bâbil Talmudu aracılığıyla kişinin tüm yükümlülüklerini yerine getirdiğini söyleyenler de vardır."

¹⁵¹ "Bizi mitsvalarla kutsayan, Tora'nın sözleriyle meşgul olmamızı emreden, her şeyin hâkimi Tanrımız Adonay, Sen mübareksin."

¹⁵² B.T. Berakhot 11b:10.

¹⁵³ B.T. Berakhot 11b: 11-12-13.

¹⁵⁴ Burada vurgu kişinin, detayları çalışmadan ve tahlil etmeden önce temel çalışma konularını bellemesi gerektiği üzerinedir.

¹⁵⁵ K.T. Shabbat 16:1:5. Aynı pasuğu Bâbil Talmudu'nda Bava Metzia 33b'de de görmekteyiz. Talmud'da Mişna çalışmanın Talmud çalışmaya tercih edilmesi gerektiğine dair bir pasuk: "Bilgeler bir baraitada öğretiler: Mukaddes Kitabı inceleyenler için bu bir erdemdir ama tam bir erdem değildir. Mişna çalışması yapanlar için bu bir erdemdir ve çalışmaları karşılığında ödül alırlar. Talmud'u çalışmakla meşgul olanlar için, bundan daha büyük bir erdem yoktur. Ve her zaman Mişna çalışmasını Talmud çalışmasından daha

Bir başka örnek de Süleyman'ın Özdeyişleri'nde geçen “Mazlumun bütün günleri sıkıntı doludur, iyi yürekli olanlar içinse her zaman bayramdır.”¹⁵⁶ pasuğuna yapılan yorumdur: “‘Mazlumun bütün günleri sıkıntı doludur’; bunlar Talmud bilginleridir: çalışmalarına sürekli çaba harcarlar, bitmek bilmeyen zorluklar ve sorularla karşılaşır. ‘Ve iyi yürekli olanlar içinse her zaman bayramdır’; bunlar sadece halahik sonuçları inceleyen ve hiçbir zorlukla karşılaşmayan Mişna bilginleridir.”¹⁵⁷

Bir başka örnekte “taş çıkaran üzüldür, odun çıkaran ısınır.”¹⁵⁸ pasuğu için taş çıkaranlar netice elde edemeyen Mişna çalışanları, odun çıkaranlar ise neticeye varan Talmud çalışanları olarak değerlendirilir.¹⁵⁹ Bu pasuk, Mişna okuyanlar ile Talmud okuyanlar arasındaki sonuç farkını göstermek için Vaiz 10:9'un benzetme yoluyla bir yorumunu sunmaktadır.

2. 3. Hoca-Talebe İlişkisi

Rabbani literatür hem öğretmen öğrenci ilişkisine hem de öğretmenin sorumluluklarına dair pek çok detay vermektedir. Örneğin bir öğrenci için babasıyla öğretmeni arasında öncelik, öğretmene aittir. Bu durum Bava Metzia'da şöyle ifade edilmektedir: “Çünkü babası onu bu dünyaya getirmiştir, ama ona bilgeliği öğreten öğretmeni onu gelecek dünyada (yaşamaya) getirir...”¹⁶⁰

Öğretmenin sorumluluğu, öğrencinin kavrayış kapasitesine göre değişmektedir. Ancak temelde öğretmenin tüm öğrencilere karşı sorumlulukları Mişna'nın Eruvin bölümünde şöyle ifade edilmektedir:

“R. Eliezer (MS. 1. yüzyıl sonu-2. yüzyıl başları) şöyle demiştir: Kişi, talebesine dersini dört defa vermekle mükelleftir. Ve bunu bir fortiori (kal va-homer)¹⁶¹ çıkarım yoluyla takip eder: Eğer Musa ve Musa'nın kendisinden öğrenen Harun, Tora'yı doğrudan Kadir-i Mutlak'ın ağzından almışsa, bu düzene ihtiyaç duyuyorsa; sıradan bir öğretmenin ağzından öğrenen sıradan bir öğrencinin, çalışmalarını dört kez daha gözden geçirmesi ne kadar daha gereklidir?”¹⁶²

Bu pasukta Sözlü Tora'nın şifahi aktarımında Musa'dan başlayan silsilenin nihayetinde, herkesin toplamda dört kez işitmiş olmasının, Talmud eğitiminde yöntem olarak kabul edildiği

fazla takip edin.” Bava Metzia 33a:18; “Haham Yoḥanan şöyle diyor: Talmud çalışmasını yücelten bu baraita'nın başlangıcı, Haham Yehuda ha-Nasi döneminde öğretildi. Sonuç, herkesin Mişna öğrenimini terk etmesi ve Talmud öğreniminin peşine düşmesiydi. O zaman Haham Yehuda ha-Nasi onlara şunu öğretti: Ve her zaman Talmud'u çalışmaktan çok Mişna'yı çalışın, çünkü Mişna'nın temel halahotunda sağlam bir temel olmadan, Talmudik söylem boşunadır. B.T. Bava Metzia 33b:1; “Talmud'u çalışmış olan kişi, Tora öğreniminde açık ara en iyi yolu seçmiştir.” Rashbam on Genesis 37:2.

¹⁵⁶ Öz. 15:15.

¹⁵⁷ B.T. Sanhedrin 100b:13.

¹⁵⁸ Vai. 10:9.

¹⁵⁹ B.T. Sanhedrin 100b:14.

¹⁶⁰ M. Bava Metzia 2:11.

¹⁶¹ Fortiori: Yahudi halahasını belirleyen ilke, daha az önemli bir durumda geçerli olanın daha önemli bir durumda kesinlikle geçerli olacağı anlamına gelir. Bu ifade kaçınılmaz bir sonuç anlamına gelmektedir. “Kal va-homer.” *The Concise Oxford Dictionary of World Religions*, (Erişim 01.06.2024).

¹⁶² B.T. Eruvin 54b:13.

görülmektedir. R. Eliezer'in ifadesi, özellikle Tora çalışması bağlamında, eğitim sürecinde tekrar ve gözden geçirmenin önemini vurgulamaktadır.

Yine Mişna'da Tora hocasının sorumluluğundan bahsederken R. Akiva, “Şimdi kendiniz için şu ezgiyi yazın ve İsraililere öğretin; bu ezgiyi İsrailoğulları'na karşı benim için bir tanık olsun diye, onların ağzına koyun (onu okusunlar).”¹⁶³ pasuğundan “Bir kişinin, muhtevayı öğrenip anlayana kadar öğrencisine öğretmekle yükümlü olduğu.”¹⁶⁴ çıkarımını yapmaktadır. Akiva'ya göre pasukta geçen ‘ağızlarına koy’ ifadesi, kişinin Tora'yı başkalarına öğretmesi gerektiğini göstermektedir.

Maimonides'in, Mişne Tora'sında Tora çalışmaya dair pek çok bölüm yer almaktadır. Eserde hoca-talebe ilişkisinden sabrın, alçak gönüllülüğün ve açık iletişimin önemini vurgulayarak şöyle bahsedilmektedir.

“Öğretmen, öğrettiği (bir kavram/fikir) öğrenciler tarafından kavranmadıysa, onlara kızmamalı ve öfkelenmemelidir. Bunun yerine, onlar halahanın derinliğini anlayana kadar birçok kez yapması gerekse bile konuyu tekrarlamalı ve gözden geçirmelidir. Aynı şekilde öğrenci de anlamadığı zaman ‘anladım’ dememelidir. Bunun yerine, birkaç tekrar gerektirse bile ısrarla sormalıdır. Hocası ona kızar ve öfkesini teşhir ederse, ‘Hocam, bu Tora'dır, çalışmam lâzım, benim idrak gücüm zayıftır’ demelidir. Bir öğrenci birkaç kez tekrar edildiği hâlde konuyu anlamadığında, akranları konuyu birinci veya ikinci tekrarda kavradığı için utanmamalıdır. Bu tür şeylerden mahcubiyet duyarsa kendisini, bet ha-midraşa girip çıkarken hiçbir şey öğrenmemiş hâlde bulur. Bu durumlar için önceki nesillerin bilgeleri şöyle dediler: ‘Utangaç bir kişi öğrenmez, çabuk sinirlenen de öğretmez.’”¹⁶⁵

İlgili bölümün devamında hocaların, öğrencilerinin lakayt tavırlarının önüne geçmek için, öğrencilerle yemek yemek ve onlarla oylanmaktan uzak durmaları gerektiği “onların içine korku salın” ifadesiyle belirtilir.

Yine Mişne Tora'ya göre öğretmen öğrencilerine, saygı ve haşyet duymaları için fiziksel cezalar uygulayabilir. Süleyman'ın Özdeyişleri'nde geçen “Oğlundan değneği esirgeyen, onu sevmiyor demektir.”¹⁶⁶ öğüdünün öğretmen için de geçerli olduğu kabul edilir. Nitekim Makkot 8a:6'da öğretmen bu açıdan babayla bir tutulur.¹⁶⁷

2. 4. Oturma ve Sınıf Düzeni

Rabbani literatür eğitimin verileceği ortamı tasvir eden pasajlara da sahiptir. Sınıf düzeni genel hatlarıyla şöyledir: Öğretmen en önde ve öğrenciler de onun etrafında otururlar. Böylece herkes öğretmeni görebilir ve sözlerini işitebilir. Öğrencileri yerde otururken, öğretmen bir sandalyede oturmamalıdır. Değilse ya herkes yere oturmalı ya da herkes sandalyelere oturmalıdır. Başlangıçta öğretmen oturur ve öğrenciler ayakta dururdu. İkinci Tapınak'ın yıkılmasından önce hem hocanın

¹⁶³ Yas. 31:19.

¹⁶⁴ B.T. Eruvin 54b:14.

¹⁶⁵ İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada*, s. 133.

¹⁶⁶ Özd. 13:24.

¹⁶⁷ “Sorumlu oldukları mitsvayı yerine getirirken, sırasıyla oğlunu, öğrencisini veya kırbaçlanan kişiyi istemeden öldürmüşlerse, muaf tutulurlar.” Makkot 8a:6.

hem de öğrencilerin oturur hâlde olduğu düzen takip ediliyordu.¹⁶⁸ Rabbiler tarafından tora çalışırken ayakta durmaya verilen önemi, ayakta durma geleneğine atıfta bulunan “Yasa’nın görkemi” ifadesinde görmekteyiz. Bu bilginler, “bir kişi Tora’yı öğrendiğinde, Tanrı’nın ona Yasası’nın bilgisini bahşettiğini” düşünmesi gerektiğini öğretmişlerdir. Sonuç olarak bu değerlendirmeye göre, bir Yahudi ne zaman Tora çalışsa, Tanrı Tora’yı ilk kez açıkladığında Sina Dağı’nın eteklerindeki atalarının yaptığı gibi ayakta durmalıdır.¹⁶⁹ Eski ayakta durma geleneği pek çok öğrenci için zorlayıcı olmuş ve R. Gamaliel’in ölümüyle birlikte, miladın ilk yüzyılının ilk yarısında bu uygulama kaldırılmıştır. Bu dönemde, akademilerde sıraların kurulması, “R. Gamaliel öldüğünde, Yasa’nın görkeminin sona erdiğini” zikreden birçok bilgin tarafından kınanmıştır. “Hahamlarımız şöyle öğretti: Musa’nın günlerinden R. Gamaliel’e kadar Tora’yı sadece ayakta öğrenirlerdi. R. Gamaliel öldüğünde, dünyaya hastalık çöktü ve Tora’yı oturarak öğrendiler ve bu yüzden ‘R. Gamaliel öldüğünde, Tora’nın görkemi sona erdi.’”¹⁷⁰ Bu ifade Yahudi çalışma uygulamalarındaki önemli bir değişimi vurgulamakta ve Tora çalışmalarının zaman içinde nasıl dönüştüğünü göstermektedir. Başlangıçta Tora, disiplini ve saygıyı sembolize edecek şekilde ayakta öğrenilmiştir. Ancak R. Gamaliel’in ölümünden sonra öğrenciler oturarak öğrenmeye başlamış ve bu da Tora öğreniminin görkeminde düşüş olarak algılanan bir değişime işaret etmiştir

2. 5. Çalışma Yeri ve Yöntemi

Tora çalışmaya oturarak devam edilmesi, çalışma yerleri için kullanılan kavramları da etkilemiştir. Tora’nın çalışıldığı yer olan bet ha-midraş, başlangıçta günde bir veya iki (sabah ve öğleden sonra) kez toplanılan yerdi. Daha sonra öğrenci sayısı artınca, oturumların bet ha-midraşa bitişik, ondan ayrı ve büyük bir salonda yapılması zorunlu hâle geldi.¹⁷¹ Bu dönemde öğrencilerin geleneksel olarak sandalyelere oturması, okul binasına “yeşiva” adını verdi.¹⁷² Yeşiva İbranice “oturmak” manasına gelir.¹⁷³ Genel olarak, gelişmiş bir yeşiva veya yeşiva gedola, öğrenci kitlesinin büyük ölçüde bet ha-midraştan mezun olmuş ve on yedi yaşında veya daha büyük olan genç erkeklerden oluştuğu yoğun Talmud çalışması programına sahip bir okuldur/akademidir.¹⁷⁴ Akademilerde derslere ve tartışmalara katılım, akademilerin öğrencileri ve personeli ile sınırlı değildi. Teorik açıdan Yahudiliğin doktrinlerini kabul eden herhangi bir kişi katılmaya uygundu, ancak pratikte iyi eğitilmiş olmayan bir kişinin katılımı engelleniyordu.¹⁷⁵

¹⁶⁸ İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada*, s. 132.

¹⁶⁹ Nathan Drazin, *History of Jewish Education from 515 B.C.E. to 220 C.E.* Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1940, s. 58.

¹⁷⁰ B.T. Megillah 21a:16.

¹⁷¹ Jacobs- Eisenstein, “Yeshibah”.

¹⁷² Marcus Jastrow ve Kaufmann Kohler, “Bet Ha-Midrash”, *Jewish Encyclopedia*, (Erişim 26 Temmuz 2023).

¹⁷³ Jacobs ve Eisenstein, “Yeshibah”.

¹⁷⁴ Helmreich, s. 11.

¹⁷⁵ Gerald M. Phillips, “The Practice of Rhetoric at the Talmudic Academies”, *Speech Monographs*, 26(1), 1959, s. 37-46.

On üç yaşından küçük çocukların Tora öğrenmek için gittikleri ilkokul “bet ha-sefer”dir.¹⁷⁶ Müslümanlardaki karşılığı küttâb (mekteb) olan, 6-7 yaşlarında başlanan bu ilkokullar, miladın ilk asrında yaygın bir şekilde açılmaya başlamıştır.¹⁷⁷ Sinagogun içinde veya yakınında yer alan bet ha-seferde öğretme, hocanın eşliğinde belli bir terennüm ile yüksek sesle okuma ve tekrarlama şeklindeydi.¹⁷⁸ Öğrenciler ilk olarak bet ha-seferde Levililer kitabından başlayarak Yazılı Tora’yı, özellikle de Tora’nın ilk beş kitabını öğrenirler. Sözlü Tora ise daha sonra bet ha-midraşa öğretilir.¹⁷⁹ İlkokullarda Tora merkezli bir eğitim verilirdi. Filistin şehirlerindeki okullarda eskiden beri Tora öğretimine, Tevrat’ın ilk kitabı Tekvin’den başlanırdı. Bu durum Abbasîler döneminde de bu şekilde devam etmiştir. Irak bölgesinde ise Tora öğrenimine Levililer’den başlanır; Neviim’den Şmuel (Samuel) kitabına kadar öğretildikten sonra, Ketuvim’den de seçilen bazı parçalar okutulurdu.¹⁸⁰ Lise düzeyinde dinî çalışmalar bölümü Mesivta olarak bilinir; lise sonrası düzeyde buna bet ha-midraş denir. Bet ha-midraş aynı zamanda öğrencilerin derse hazırlandıkları veya öğretmenlerinin derslerini gözden geçirdikleri büyük oda için de kullanılan bir terimdir.¹⁸¹ Bet ha-midraştan İslam kaynaklarında “beytülmidraş” olarak bahsedilir. MÖ. I. asırdan itibaren kurulmaya başlayan beytülmidraşlar, aynı asrın sonunda iyice yaygınlaşmıştı. İslamî dönemde Yahudilerin yaşadığı her yerleşim biriminde çocukların eğitimi için en az bir sinagog ve beytülmidraşın inşa edilmesi, orada yaşayan cemaatlere zorunlu kılınmıştı. İslam kaynaklarında zaman zaman “führ” şeklinde de bahsedilen beytülmidraşlar, sinagogların hemen yanında inşa edilirdi.¹⁸² Müslüman ilim evleri için kullanılan medrese kelimesi ile bu terim arasında bir bağlantı vardır. “Bet ha-midraş” adı, okul manasında Arapça “medrese”ye tekabül eder; Arap yaşamının etkisi altındaki Yahudiler bet ha-midraşa, midraş da derlerdi.¹⁸³

Bir bet ha-midraş, aynı zamanda bir sinagog ve yerel sakinler için dualardan önce veya sonra, bireysel olarak veya havruta¹⁸⁴ yöntemi ile çalışma yeri olarak işlev gören bir ortak çalışma eviydi.¹⁸⁵

¹⁷⁶ Jastrow ve Kohler, “Bet Ha-Midrash”.

¹⁷⁷ Arslantaş, *Abbasîler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları*, s. 462.

¹⁷⁸ George Foot Moore, *Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of Tannaim*, Massachusetts: Hendrickson, 1997, s. 314.

¹⁷⁹ Kannengiesser, s. 123.

¹⁸⁰ Arslantaş, *Abbasîler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları*, s. 444; Moore, s. 314.

¹⁸¹ Posner, “What Is a Yeshiva?”.

¹⁸² Arslantaş, *Abbasîler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları*, s. 463.

¹⁸³ Shelomo Dov Goitein ve Paula Sanders, *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley: University of California Press, 1967, s. 199.

¹⁸⁴ Aramice, ‘arkadaşlık’ veya ‘yoldaşlık’. Talmudik çalışmaya yönelik geleneksel bir yaklaşım olup, bir çift öğrencinin genellikle hukuki konular etrafında ortak bir metni analiz ettiği, tartıştığı ve münazara ettiği bir yöntemdir. Baruch B. Schwarz vd., “Diving into Yeshiva’s Talk Practices: Chavruta Argumentation between Individual and Community towards Crystallizing Methods”, *Learning, Culture and Social Interaction*, 22(1), 2019, s. 1-16.

¹⁸⁵ Shaul Stampfer, “Yeshiva: The Yeshiva after 1800”, *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* (Erişim 10 Ağustos 2023).

Bet ha-midraşlarda öğretim Mişna ve Talmud merkezlidir.¹⁸⁶ Bet ha-midraş Talmudik metinlerin ana çalışma yeri idi. Yahudilikte din eğitime verilen önemin bir göstergesi olarak, Orta Çağ'da ve sonraki dönemlerde, bulundukları her şehirde, Talmud'un erkekler tarafından çalışıldığı, topluluk tarafından yönetilen bir bet ha-midraş vardı. Günümüzde, Yahudi eğitim topluluklarının bu tür yerleri ortadan kalktı, yalnızca bazı sinagoglarda bir bet ha-midraş mevcuttur. Her yeşivanın ayrıca bir bet ha-midraşı vardır ve topluluğun erkekleri oraya gider.¹⁸⁷

Çoğunlukla Aramice yazılmış olan Talmud'un kompleks yapısı nedeniyle, çoğu öğrencinin Talmud'da tam bir yetkinliğe ulaşması neredeyse imkânsızdır. Bu sebeple yeşivadakiler, sınırlarının farkında olarak zamanlarını mümkün olduğunca yetkinleşmeye adanır. Bir kişinin yeşivada geçireceği sabit yıl sayısı yoktur. Kimileri sadece bir ya da iki yıl kalırken kimileri on yıl ya da daha uzun süre kalmaktadır. Kalma süresi, kişinin yeteneği ve mali kaynakları da dâhil olmak üzere birçok faktöre bağlıdır.¹⁸⁸

Yeşivada eğitim, hocalar açısından da öğrenciler açısından da yazı üzerine kurulu değildir. Kabul testleri, ilerlemeye dair resmî değerlendirmeler ya da gözetmenler yoktur.¹⁸⁹ Öğrenciler dönem sonunda sınava girmez veya ödev hazırlamazlar. Yeşiva eğitimi karşılıklı konuşma ve müzakere odaklıdır. Öğrencilerin süregelen tartışmaları kendileri için bir itibar yaratır böylece kimin zeki, çalışkan, tembel veya kabiliyetsiz olduğuna dair net bir kanaat oluşmasına imkân tanır.¹⁹⁰

Yeşiva öğrencisi olmak, bet ha-midraşta devam eden bir tartışmaya iştirak etmek anlamına geldiğinden, yaşça büyük öğrenciler ve havruta çiftleri, bir öğrencinin intisabında öğretmenlerden çok daha etkilidir.¹⁹¹ Yazılı olmayan, diyaloga dayalı çalışma yöntemi havruta çiftleri aracılığıyla oluşturulur. Çiftler günde yaklaşık on iki saat gibi önemli bir süreyi birlikte Talmud ve yorumlarını inceleyerek ve Talmud'un girift yönleri hakkında tartışmalar yaparak geçirirler. Dolayısıyla bu çalışmaların yapılacağı havruta eşinin seçimi, bir yeşiva öğrencisinin entelektüel hayatındaki en önemli kararlardan biridir.¹⁹² Çiftler hâlinde çalışmanın, öğrencilerin birbirlerinin hatalarını düzeltmelerini kolaylaştırması yönüyle etkili bir yöntem olarak kabul edilmesinin yanı sıra bazı Yahudi âlimlerce, bireysel çalışmanın günah olduğu, gruplar hâlinde çalışmanın ise bir lütuf

¹⁸⁶ Arslantaş, *Abbasîler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları*, s. 463.

¹⁸⁷ Cutaru, s. 33.

¹⁸⁸ Helmreich, s. XII.

¹⁸⁹ Stampfer, "Yeshiva: The Yeshiva after 1800".

¹⁹⁰ Moshe Halbertal ve Tova Hartman Halbertal, "The Yeshiva", Amélie Rorty (Ed.), *Philosophers on Education: Historical Perspectives*, London; New York: Routledge, 1998, s. 456.

¹⁹¹ M. Halbertal ve T. Halbertal, s. 456.

¹⁹² Orit Kent, A Theory of Havruta Learning, Jon A. Levisohn ve Susan P. Fendrick (Ed.), *Turn it and Turn it Again*, Boston: Academic Studies Press, 2019, s. 286.

olduğu¹⁹³ yalnız çalışmanın öğrenciyi aptallaştırdığı¹⁹⁴ beraber çalışmanın ise keskinleştirdiği¹⁹⁵ ifade edilmiş, bir arkadaşla çalışmak övülmüştür.¹⁹⁶

Bir eğitim kurumu olarak yeşivanın sohbete dayalı doğası, Yidiş dilinde öğrenme pratiğini tanımlamak için kullanılan çok yaygın bir terimle ifade edilir: “reden in learnen.”¹⁹⁷ Dilimizde tam karşılığı olmayan bu terim, “öğrenirken konuşmak” olarak tercüme edilebilir. Sohbe dayalı çalışma metodu, Talmud’un yapısını ve içeriğini yansıtır. Talmud, Mişna’nın tertibini takip eder. Ancak Mişna’nın konusu tartışmaya hâkim değildir. Çağrışımlar, zayıf atıflar ve dolaylı telmihler yoluyla Talmudik tartışma Mişna’dan uzaklaşarak dinî görüşlerden halk hikâyelerine, karmaşık hukuki söylemlerden büyü, bilim ve demonolojiye kadar çeşitli konularla devam edebilir. İncelenen metin ile bu incelemede kullanılan çalışma yöntemleri arasındaki ilişki karmaşıktır, çünkü öğrenme metodolojileri, yeşivalar tarihinde birçok dönüşümden geçmiştir. Bu diyalektik süreç içinde, ilk görüşler kaçınılmaz olarak yeniden yorumlanır veya yeni bir bağlam içinde değerlendirilir. Yeşivada yöntem, farazi bir Talmudik tartışmayı müzakere biçiminde yeniden canlandırmaktır. Öğrenciler, devam eden tartışmaya aktif katılımlarıyla geleneğe dâhil olurlar.¹⁹⁸ Talmud dersinin amacı, Sözlü Yasa’nın açıklanması ve onunla amel edilmesidir.¹⁹⁹ Daha geniş anlamda, Talmud çalışması başlı başına bir amaç, Tanrı’nın ilahî iradesinin gerçekleşmesi olarak görülmektedir.²⁰⁰

Tannaîtik dönemde bazı öğretmenlerin, bazı Yunan filozoflarınkine benzer bir şekilde, derslerini açık havada yapma geleneğine sahip olduklarını belirtmek gerekir. Yahudi eğitim tarihindeki önemli bir gerçek de eğitimin genellikle sabahtan akşama kadar öğle yemeği saati olmaksızın tüm sınıflara verilmiş olmasıdır.²⁰¹ Dinî kimliği ev içi sorumlulukları üzerine inşa edilen kadınların bu ölçüde bir vakit ayırmalarının olanaksız görülmesi makuldür.

Yeşivaların önemli faaliyetlerinden biri senede iki kere, “yarhey kala” ya da “hodşey ha-kala” olarak isimlendirilen “dönemsel toplantı”lar tertip etmektir.²⁰² Zaman zaman, “kallah” olarak da

¹⁹³ Phillips, s. 38.

¹⁹⁴ “Ve Rabbi Yosei bar Hanina’nın söylediği de budur: ...tek başlarına Tora çalışanlar, belirtildiği gibi, yalnız Tora çalışmalarından dolayı aptallaşırlar.” B.T. Taanit 7a:10.

¹⁹⁵ Rav Nahman bar Yitzhak şöyle demiştir: Tora konuları neden bir ağaca benzetilir? “O, kendisine sarılanlar için bir hayat ağacıdır” (Özd. 3:18) Bu pasuk, küçük bir odun parçasının büyük bir odun parçasını tutuşturabileceği gibi, küçük Tora bilginlerinin de büyük Tora bilginlerini keskinleştirebileceğini ve çalışmalarında ilerlemelerini sağlayabileceğini anlatır. Haham Hanina’nın söylediği de budur: Öğretmenlerimden çok şey öğrendim, arkadaşlarımdan daha da çok şey öğrendim ama öğrencilerimden hepsinden daha çok şey öğrendim. B.T. Taanit 7a:12.

¹⁹⁶ “R. Hanina’nın oğlu R. Hama şöyle demiştir: Öyle yazılmış olanın anlamı nedir? ‘Demir demiri keskinleştirir, insan da dostunun yüzünü keskinleştirir’ (Özd. 27:17). Nasıl ki demirden aletler birbirine sürtüldüğünde biri diğerini keskinleştiriyorsa, Tora bilginleri de birlikte çalıştıklarında birbirlerini halaha konusunda keskinleştirirler.” Taanit 7a:8.

¹⁹⁷ M. Halbertal ve T. Halbertal, s. 456.

¹⁹⁸ M. Halbertal ve T. Halbertal, s. 457.

¹⁹⁹ Phillips, s. 40.

²⁰⁰ Helmreich, s. 113.

²⁰¹ Drazin, s. 62.

²⁰² Nuh Arslantaş, “Abbasîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar”, *Belleten*, 79(286), 2015, s. 855.

bilinen bu meclisler, çok sayıda öğrencinin Bâbil’de bir araya gelerek Sözlü Kanun tartışmalarını dinlemesi ve yeni kararları memleketlerine ulaştırmasına imkân tanımıştır.²⁰³ Kallah Filistin’de bilinmeyen, Bâbil Yahudiliğinin karakteristik bir özelliği idi.²⁰⁴ Bâbil’in çok geniş olması nedeniyle, akademilerden uzakta yaşayanlara akademilerin müzakerelerine katılmaları için fırsatlar sağlanması gerekiyordu.²⁰⁵ Rabbiler için, tüm cemaate hitap edebilecekleri en uygun fırsat, altı ayda bir düzenlenen kallah isimli bu organizasyonlardı.

Kallah yazın kapanışında Elul’de ve kışın kapanışında Adar’da gerçekleşirdi.²⁰⁶ İlk üç hafta boyunca, ilk sırada oturan bilginler önceki aylarda çalışılması için verilen Talmud risalesi hakkında rapor verirlerdi; dördüncü haftada diğer bilginler ve ayrıca bazı öğrenciler çağrılırdı. Tartışmalar yapılır ve zor bölümler gaon’un²⁰⁷ önüne konurdu; gaon da tartışmalarda önemli bir rol oynar, ilmi standartlara uymadığı takdirde bir üyeyi serbestçe azarlardı. Kallah ayının sonunda gaon, meclis üyelerinin bir sonraki kallah başlayana kadar aradaki aylarda çalışmak zorunda oldukları Talmudik risaleyi belirlerdi. Kendilerine yer verilmeyen öğrenciler bu görevden muaf tutulur, ihtiyaçlarına göre çalışmak için bir konu seçmekte serbest bırakılırlardı.²⁰⁸

Kallah aylarında öğrenciler, önceki beş ayda akademi başkanı tarafından bir önceki kallah ayının kapanışında duyurulan risaleyi hazırladıktan sonra çeşitli meskenlerinden toplantıya yolculuk ederlerdi. Süreç ise şöyle ilerlerdi: Birinci sırada oturanlar konuyu ezbere yüksek sesle okurlar, diğer sıralardakiler ise sessizce dinlerler. Tartışılması gereken bir pasaja geldiklerinde kendi aralarında tartışır, akademi başkanı sessizce tartışma konusunu not eder. Daha sonra bahsi geçen konuyu izah edip, dinleyenlere sorular sorar. Sorulara yalnızca, kendisine hitap edilen kişi cevap verebilir. Bu aşama dört sebt (Şabat) yani dört hafta sürer. Kallah ayının dördüncü haftasında, Sanhedrin üyeleri

²⁰³ Bu toplantılara o kadar çok katılım vardı ki, Rabbah, 12.000 Yahudiyi, onun bilgili konuşmalarını dinleyerek evlerinden uzakta oldukları yılda iki ay devlet vergilerini ödemekten alıkoymakla suçlanmıştır. Emanuel Gamoran, *Changing Conceptions in Jewish Education*, New York: The Macmillan Company, 1925, s. 6.

²⁰⁴ Bâbil ve Filistin arasındaki bu temel farklılığın nedeni ekonomik ve sosyal koşullarda yatmaktadır. Yahudi öğrenim merkezlerinin en zengin olduğu 8. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Irak ve İran, dünyanın en zengin ülkeleri arasındaydı. Bünyesinde birçok hocayı ve yarı zamanlı öğrenciyi barındırabilen yoğun bir Yahudi nüfusu vardı. Büyük bir alanda kalabalık kitlelere tek seferde ulaşmak için böyle bir organizasyona ihtiyaç vardı. Filistin’deki âlimler ise, dünyanın her yerinden yeşivaya veya kişisel olarak kendilerine gönderilen başışlarla veya kendi tasarruflarıyla geçinerek, tüm zamanlarını çalışmaya ve dua etmeye adanmışlardı. Böylece Filistin’de mevsimlik toplantılara gerek kalmadı. Mısır’da, Suriye’de ve Akdeniz’in diğer ülkelerinde yaşayan çok sayıda “akademi üyesi”, sonbahar bayramları sırasında gerçekleşen ve Çardak Bayramı sırasında Zeytin Dağı’nda düzenlenen büyük toplantıda nihayete eren Kudüs’e kutsal hac yolculuğu sırasında bir araya gelme fırsatı buluyordu. Dinî ve toplumsal meselelerin karara bağlandığı bu toplantı, yeşivalara yöneltilen soruların katılımcılar tarafından tartışıldığı Bâbil’deki Kallah toplantılarının görevini üstleniyordu. Goitein ve Sanders, s. 201.

²⁰⁵ Wilhelm Bacher, “Academies in Babylonia”, *Jewish Encyclopedia* (Erişim 21 Kasım 2023).

²⁰⁶ Bacher, “Academies in Babylonia”.

²⁰⁷ Talmud’un yazılmasından sonra 6. yüzyılın sonundan 13. yüzyılın başına kadar yaşayan büyük din bilginlerine verilen ad. Vadedilmiş topraklardaki ve Şam’daki yeşivaların başkanları da bu isimle anılırdı. Ayrıca Tora’nın bilimcilerine ve bilginlerine de Gaon denmiştir. Besalel, “Geonim”, *Yahudilik Ansiklopedisi A-J*, s. 188.

²⁰⁸ A. Eckstein ve William Bacher, “Gaon”, *Jewish Encyclopedia* (Erişim 21 Kasım 2023).

ve diğer öğrenciler, bilgi ve kapasitelerini kanıtlamak için başkan tarafından tek tek incelenir. Yeterince hazırlanmadığı kanaatine varılan kişi, başkan tarafından azarlanır ve geçimi için ayrılan maaşının geri çekilmesiyle tehdit edilir. Çeşitli kesimlerden gelen sorular da bu kallah meclislerinde nihai çözüm için tartışılır. Ay sonunda bu toplu yanıtlar meclise yüksek sesle okunur ve başkan tarafından imzalanır.²⁰⁹

2. 6. Maddi Destek

Bet ha-midraşlarda ve yeşivalarda sistem hem dinî bir gereklilik hem de bir ilerleme aracı olarak Talmud çalışmasının öneminin öğrenciler kadar topluluklar tarafından da zımnen kabulüne dayanıyordu.²¹⁰ Yeşivalara dışardan çok fazla öğrenci geldiği için yeşivanın varlığını sürdürmesinde önemli bir faktör de şehir dışından gelen öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanma yöntemi idi.²¹¹ Toplumun geneli Tora çalışmasına yüksek değer verdiğinden, bu sorun çözülebilmekteydi. Gençlere verilen desteğin doğrudan sorumluluğu, topluluğun atadığı gabalei ha-kupa (fonun bekçileri) isimli kişilere aitti. Bu fonlar ev sahiplerinden yarı gönüllü vergiler yoluyla toplanmaktaydı. Ev sahiplerinin hafta içi ve özellikle Şabat ve tatil günlerinde öğrencilere evlerini açarak, onlara oda ve yemek sağlayarak yeşivanın sürdürülmesine katkı sağlamaları da söz konusuydu.²¹²

²⁰⁹ Bacher, “Academies in Babylonia”.

²¹⁰ Stampfer, “Yeshiva: The Yeshiva after 1800”.

²¹¹ Midraş şu ifadeyle son bulur: “Bu, ‘Tevrat kendisini destekleyenler için bir hayat ağacıdır’ pasuğunun (Özd. 3:18.) anlamıdır.” Yani, Tora sadece onu öğrenenlere değil, aynı zamanda onu öğrenenleri destekleyenlere de hayat verir. Midrash Tanchuma, Vayechi 11:1.

²¹² Jacob Katz, *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*, New York: Syracuse University Press, 2000, s. 165.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. KADINLAR VE TALMUD EĞİTİMİ

Yahudilikte kadının statüsü, karmaşık ve gelişen bir konudur. Rabbani gelenek, kadın ve erkek fitratı²¹³ hakkındaki görüşlerinden yola çıkarak toplumda kadın ve erkeğe uygun farklı roller sorumluluklar öngörmüş, kadınlar genellikle zamana bağlı pozitif emirler gibi belirli dinî yükümlülüklerden muaf tutulmuştur. Bu muafiyet, kadınların birincil görevlerinin ev içi alanda olduğu, ev idaresi ve çocuk yetiştirmeye odaklandığı temeliyle gerekçelendirilmiştir. Bu görüşün kökleri, Yahudi yaşamının ve devamlılığının sağlanmasında ailenin ve evin önemini vurgulayan klasik rabbani literatüre dayanmaktadır.²¹⁴ Tanah'ta kadınlara dair birçok menfi ve müspet pasuk yer almaktadır. Tanah'ta müspet pasukların da yer alması Yahudilik içerisinde kadına bakışın olumlu yönde gelişmesini sağlamamıştır. Yahudilikte kadın erkeğin hakimiyeti altında ikinci sınıf bir varlık olarak kalmaya devam etmiştir.²¹⁵

Ortodoks Yahudilikte kadınla erkek arasındaki farklı geleneksel roller sürdürülmeye devam etmekte, kadınlar evde ve toplumda önemli roller üstlenmekte ancak dinî liderlik ve kamusal ibadet hayatına katılımları sınırlı kalmaktadır. Ortodoksluktaki dinî çerçeve bu rolleri hiyerarşik olmaktan ziyade birbirini tamamlayan roller olarak görür ve hem erkekler hem de kadınlar farklı da olsa hayati işlevleri yerine getirir. Buna karşılık Muhafazakâr ve Reform hareketleri, kadınların rollerini genişletmek için Yahudi metinlerini ve geleneklerini yeniden yorumlayarak toplumsal cinsiyet eşitliği yönünde önemli adımlar atmıştır. Örneğin Muhafazakâr hareket 1985 yılında kadınları haham olarak atamaya başlamıştır ve Reform hareketi uzun zamandır dinî liderlik ve ibadet alanında tam cinsiyet eşitliğini desteklemektedir. Bu değişiklikler eşitlikçi ilkelere daha geniş bir bağlılığı ve dinî uygulamaları çağdaş toplumsal değerlere uyarlama isteğini yansıtmaktadır.²¹⁶ Yahudilik içindeki feminist hareket, geleneksel yorumlara meydan okumada ve daha kapsayıcı bir yaklaşımı savunmada kritik bir rol oynamıştır. Yahudilikte kadınların statüsü çeşitli mezhepler ve kültürel bağlamlar arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Ortodoks cemaatlerde geleneksel roller sürdürülmeye devam ederken, Muhafazakâr ve Reform hareketleri daha eşitlikçi yaklaşımları benimsemiştir. Yahudilik içindeki feminist hareket, toplumsal cinsiyet eşitliğinin savunulmasında etkili olmuş, dinî

²¹³ “Kadınlar hafif mizaçlı oldukları için daha kolay baştan çıkarılırlar.” B.T. Kiddushin 80b:5; “Bir kadın evlenene kadar işlenmemiş bir hammaddedir, tamamlanmamış bir kap gibidir.” B.T. Sanhedrin 22b:3.

²¹⁴ Rachel Biale, *Women and Jewish Law: The Essential Texts, Their History, and Their Relevance for Today*, New York: Schocken Books, 1995, s. 12-15.

²¹⁵ Ünal, “Yahudilikte Kadın Algısı”, s. 52.

²¹⁶ Sylvia Barack Fishman, *The Way Into the Varieties of Jewishness*, Vermont: Jewish Lights, 2007, s. 124-157.

uygulamalarda, liderlikte vb. birçok alanda önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu alanlardan bir tanesi de Talmud çalışmalarıdır.

3. 1. Talmud'da Kadınlar: Gayriresmî Öğrenme ve Aile İçi Aktarım

Talmud'un yazıldığı dönemde Yahudi toplumundaki kadınların yaşamları hakkında çok az şey bilmekteyiz. Talmud külliyyatında kadınlar ana figür değillerdir, bu külliyyatta kadınlara dair biyografik detaylar da oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla onlar hakkında kapsamlı biyografik çalışmalar ortaya koymak oldukça zordur. Ancak Talmud içerisinde dağınık hâldeki pasajlardan derlemeler yapmak mümkündür. Talmudik anekdotların çoğunda erkekler yer alsalar da bazılarında hahamların eşleri, anneleri ve kızları da yer alır. Bu kadınlar Yahudi hukukunu öğrenmiş ve hatta zaman zaman bu hukukun formüle edilmesine yardımcı olmuşlardır. Bu anekdotlar bize o dönemin sosyal bağlamlarında erkeklerin ve kadınların yaşamları arasındaki net sınırlar hakkında bilgi vermektedir. Bu dönemde kadınlar erkeklerden aşağı bir konumda yer almaktadır. Toplumsal çerçeve, kadını kamusal faaliyetin merkezinden uzaklaştırmış ve onu evin ve ev içi görevlerinin özel alanına indirgemıştır. Rabbani otoriteler, kadınların Talmud çalışmasına izin verilip verilmeyeceği ve kapsamı konusunda tartışmış, birçoğu kadınların bu çalışmalara erişimini kısıtlayan görüşleri kabul etmiştir. Bu görüşlerden ve toplumun geleneksel kabullerinden hareketle Talmud akademileri genellikle erkeklere ayrılmış olsa da bu dönemde bazı Yahudi kadınlar genellikle gayriresmî yollardan, ev içinde babalarının ya da eşlerinin çalışmalarına ortak olarak Talmud çalışmışlardır. Bu isimlerden öne çıkan üçü Berurya, Yalta ve İmma Şalom'dur. Bu isimlerin Talmud'daki tasvirleri, eski Yahudi topluluklarının sosyal dinamikleri ve entelektüel kültürü hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.

3. 1. 1. Berurya

Berurya, Yahudi geleneğinde müstesna bilgeliği ve zekâsıyla tanınan bir figürdür. Talmud'da bilge olarak alıntılanan birkaç kadından biridir.²¹⁷ Berurya'nın Talmud çalışmalarında öne çıkması geleneksel kadın erkek ayrımında istisnai durumlardan biridir. Kendisi, hukuk bilgisiyle çağdaşı olan rabbiler tarafından övülen parlak bir Talmud âlimiydi. Berurya'nın adı Bâbil Talmudu'nda ve çeşitli antik ve Orta Çağ yazılarında geçmektedir. Filistinli büyük bilge R. Hananiah b. Teradyon'un kızı ve Talmud âlimi R. Meir'in karısıdır.²¹⁸

Berurya, Yahudilikte hem kadınların Tora çalışmaları ve dinî liderlikleri açısından ne kadar ileriye gidebileceklerini gösteren bir sembol olarak hem de nihayeti itibarıyla felakete uğradığına dair imalar nedeniyle ikaz edici bir hikâye olarak anılmaktadır. Talmud'un birçok bölümünde,

²¹⁷ B.T. Berakhot 10a:2-5, B.T. Eruvin 53b:24-25, B.T. Pesachim 62b:9.

²¹⁸ B.T. Avodah Zarah 18a:14.

hahamların kadınlara Tora öğretilmemesi konusundaki uyarılarına rağmen Berurya’dan, “bir günde üç yüz öğretmenden üç yüz yasa öğrenecek” kadar bilgili olarak bahsedilmiştir. Pesachim bölümünde bu konu şöyle geçer:

“Haham Simlai ona şöyle dedi: Üç ay içinde bana Soyağaçları Kitabı’nı öğret. Haham Yoḥanan bir toprak parçası aldı, ona fırlattı ve ona şöyle dedi: Haham Meir’in karısı ve Haham Hananiah b. Teradyon’un kızı Berurya o kadar zeki ve iyi bir hafızaya sahipti ki, üç yüz Bilgeden bir günde üç yüz halaha öğrendi ve yine de Soyağacı Kitabı’nı üç yılda düzgün bir şekilde öğrenme sorumluluğunu yerine getirmede çünkü bu özellikle uzun ve zordur. Ve siz bunu size üç ay içinde öğretmem gerektiğini mi söylüyorsunuz? Bu isabetsiz talebinizden sonra size öğretmeye hiç niyetim yok.”²¹⁹

Haham Simlai’nin Soyağacı Kitabı’nı üç ay içinde öğrenme talebini ve Haham Yoḥanan’ın Berurya’yı örnek göstererek verdiği yanıtı içeren bu diyalog, Berurya’ya atfedilen dikkate değer zekâ ve bilgeliğe işaret etmektedir. Ayrıca bu pasuk Berurya’nın Yahudi geleneği içinde istisnai bir bilgelik ve öğrenme figürü olarak itibarının altını çizmektedir. Her gün halaha ile ilgili üç yüz konu üzerinde çalışmak herhangi bir bilgin için oldukça şaşırtıcı bir başarıdır. Bu nedenle gelenekte, “hahamlar, özellikle kadınlara uygulanan yasalar olmak üzere, hukukla ilgili konularda sık sık ona görüşlerini sorar, cevapları hakkında, ‘Berurya doğru söyledi’ derlerdi.” ifadesi geçmektedir.²²⁰

Berurya’nın, oğullarının ani ölüm haberini kocasından Şabat günü olduğu için sakladığı ve daha sonra “değerli mücevherlerin gerçek sahiplerine iade edilmesi gerektiğine” dair bir benzetmeyle oğullarının ölüm haberini kocasına verdiği anlatı da onun övgüyle zikredildiği bir diğer vakadır.²²¹

Berurya’nın övgüyle anıldığı bir başka anlatı ise şöyledir:

“Haham Meir’in mahallesinde ona büyük acılar çektiren serseriler vardı. Haham Meir, Tanrı’nın onlara merhamet etmesi ve ölmeleri için dua etti. Haham Meir’in karısı Berurya ona şöyle dedi: Ne düşünüyorsun? Bu berduşların ölmesi için neye dayanarak dua ediyorsun? ‘Tükensin dünyadaki günahlılar.’²²² pasuğunu, kötüler yok edilirse dünyanın daha iyi olacağı şeklinde mi yorumluyorsun? Bu pasuk günahkârlar yok olsun diye mi yazılmıştır? Günahlar son bulsun, diye yazılmıştır. Kişi günahlarının sona ermesi için dua etmelidir, günah işleyenlerin kendilerinin ölmesi için değil.”²²³

²¹⁹ B.T. Pesachim 62b:9.

²²⁰ Tosefta Kelim Metzia 1:3.

²²¹ “Haham Meir’le ilgili bir hikâye vardı; Şabat öğleden sonra çalışma salonunda oturmuş açıklama yaparken iki oğlu ölmüş. Annesi ne yaptı? İkisini de yatağa yatırıp üzerlerine bir çarşaf örttü. Şabat’ın sonunda Haham Meir çalışma salonundan eve geldi. Annesine, ‘İki oğlum nerede?’ diye sordu. Kadın, ‘Çalışma salonuna gittiler.’ dedi. Adam kadına, ‘Çalışma salonunu kontrol ettim ve onları görmedim.’ dedi. Tekrarladı ve ‘İki oğlum nerede?’ diye sordu. Kadın, ‘Başka bir yere gittiler, şimdi geliyorlar.’ dedi. Kadın adamın önüne yemek koydu, adam da yedi. Sonra kadın ona, ‘Sana sormak istediğim bir soru var.’ dedi. Haham ona, ‘Sorunu söyle.’ dedi. Kadın ona, ‘Efendi, bugünden önce bir adam gelip bana bir şey bıraktı ve şimdi onu almaya geliyor. Ona geri verelim mi, vermeyelim mi?’ haham, ‘Yanında emanet olan kişi onu sahibine geri vermelidir.’ dedi. Kadın ona, ‘Eğer senin rızan olmasaydı, onu ona vermezdim.’ dedi. Kadın ne yaptı? Adamın elinden tuttu, onu odaya götürdü, yatağa yaklaştırdı ve üzerlerindeki çarşafı kaldırdı. Her iki oğlunu da ölmüş ve yatağın üzerinde yatarken görünce ağlamaya ve şöyle demeye başladı: ‘Oğullarım, oğullarım, hocalarım, hocalarım dünya yolundaki oğullarım, Tora’larıyla gözlerimi aydınlatacak olan hocalarım’. O zaman Haham Meir’e, ‘Haham, bana söylediğim bu değil miydi emaneti sahibine iade etmem gerekmiyor mu? O da, ‘Rab verdi ve Rab aldı; Rab’bin adı kutlu olsun’ dedi.” Midrash Mishlei 31:2.

²²² Mez. 104:35.

²²³ B.T. Berakhot 10a:2.

Bu pasuk, Berurya'nın eşi Meir ile havruta sistemiyle de tartıştığı ve kanaatlerinin eşi tarafından da takdir edildiğini gösteren pasuklardan biridir. Berurya bu tartışmaları sadece eşiyle yapmamaktadır. Çevresindeki kimseden sözünü esirgemeyen, ikazlarında Tora'dan bolca alıntı yapan güçlü bir profile sahiptir. Eruvin bölümünde Berurya'nın bu yönüne dair birkaç örnek yer almaktadır.

“Haham Yosei ha-Gelili yolda yürürken Berurya ile karşılaşır. Ona şöyle sordu Lod'a gitmek için hangi yoldan yürümemiz gerekiyor? Kadın ona şöyle dedi: Ahmak Galileli, Bilgeler şöyle dememiş miydi: Kadınlarla fazla konuşma. Sorunuzu daha kısa ve öz bir şekilde sormalıydınız: Lod'a hangi yoldan gidilir?”²²⁴

Pasukta geçen bir diğer ifadeye göre Berurya, sesini yükseltmek yerine derslerini fısıldayan bir öğrenciyle karşılaşır. Onu itekleyerek şöyle der: “Şöyle yazılmamış mı: ‘Her yönüyle düzenli ve güvenilir bir antlaşma yaptı.’²²⁵ yani Tora 248 uzvunuzda düzen içindeyse, diğer bir deyişle, onu çalışırken tüm bedeninizi kullanırsanız, güvenli olacaktır, aksi takdirde güvenli olmayacaktır.”²²⁶ Berurya'nın öğrenciye verdiği yanıt, öğrenme sürecinde aktif katılımın ve sesli çalışmanın önemini vurgulamaktadır. Öğrenciyi çalışmalarını yüksek sesle ifade etmeye teşvik ederek, materyalin anlaşılmasını ve akılda tutulmasını pekiştirmede sözlü okumanın rolünü ortaya koymaktadır. Berurya, öğrenciyi Talmudik çalışmanın ayrılmaz bir parçası olan diyalog ve sözlü fikir alışverişine aktif olarak katılarak öğrenme sürecine tümüyle dâhil olması için yönlendirmektedir.

Gemara, Berurya'nın keskin kavrayışının bir başka örneğini daha aktarır:

“Bir sapkın Berurya'ya şöyle demiş: Şöyle yazılmıştır: ‘Çocuk doğurmayan ey kısır kadın, sevinç çıgıkları at; ey doğum sancısı bilmeyen sen, sevinçle haykır ve bağır. Çünkü terk edilmiş kadının evli kadından daha çok çocuğu olacaktır.’²²⁷ Kadın doğum yapmadığı için şarkı söyleyip sevinmeli mi? Berurya bu sapkın kişinin alayına şöyle yanıt verdi: Ahmak! pasuğun sonunu oku: ‘Çünkü terk edilmiş kadının evli kadından daha çok çocuğu olacaktır. Ey doğurmamış kısır kadın, sevinç çıgıkları at’ sözünün manası şudur: Sizin gibi cehenneme gidecek çocuklar doğurmamış kısır bir kadın gibi olan İsrail topluluğu, şarkı söyle!”²²⁸

Berurya'nın verdiği yanıt, onun kutsal metinlere hâkimiyetini ve metin yorumlamadaki yetkinliğini göstermektedir.

Berurya ayrıca hahamların kadınlarla ilgili olumsuz görüşleriyle alay etmesiyle de tanınırdı. Ancak bir âlim olarak kazandığı şöhret onu “Berurya olayı” (ma'aseh Berurya) olarak bilinen kötü sondan kurtaramamıştır. Bu geleneğe göre, Berurya'nın kocası R. Meir, onun ‘kadınların zayıf zihinli olduğu’ (yani cinsel cazibeye karşı koyamadıkları) şeklindeki ifadeyle alay etmesinden rahatsız olmuş ve öğrencilerinden birine onu ‘günaha teşvik etmesini’ emretmiştir. Öğrenci hocasının dediğini yapmış ve ‘teslim olana kadar’ ona uzun süre yalvarmıştır. Berurya kocası tarafından

²²⁴ B.T. Eruvin 53b:24.

²²⁵ 2Sa. 23:5.

²²⁶ B.T. Eruvin 53b:25, 54a:1.

²²⁷ Yşa. 54:1.

²²⁸ B.T. Berakhot 10a:5-7.

kendisine kurulan tuzağa düşmüş ve ne olduğunu anladığında kendini boğarak öldürmüştür.²²⁹ Daha sonra R. Meir'in, karısı Berurya'nın karıştığı olaydan utandığı için şehri terk ettiğine dair bir anlatı da mevcuttur.²³⁰

Berurya'ya dair bu anlatının uyarıcı bir hikâye olarak ortaya çıkarıldığını iddia eden görüşler mevcuttur. Bu görüşe göre söz konusu anlatının amacı şöyledir: Berurya gibi iyi bir aileden gelen ünlü bir bilgin, kocasının öğrencilerinden biri tarafından baştan çıkarılmaya karşı koyamadıysa, o zaman kadınlar gerçekten de 'zayıf zihinlidir' ve onun izinden gitmeye, bilgin olmaya ve bilgelerin sözlerini tartışmaya cesaret eden her kadın, tıpkı onun yaptığı gibi kötü bir sonla karşılaşacaktır.²³¹ Bu hâliyle Berurya hikâyeleri bir bütün olarak, hem kadınların dinî liderlik açısından sınırlarını hem de toplumsal cinsiyete dayalı sınırları aşmaları hâlinde başlarına gelebilecek talihsizlikleri göstermekte ve onları ikaz etmektedir.

Bazı bilginlere göre Berurya'nın sadakatsizliğinin ardından intihar ettiği iddiasıyla ilgili anlatıyı, kadınların Tora öğrenimi ile ilgili olumsuz bir mesaj olarak değerlendirme girişimi, anlatının gerçek anlamından uzaktır. Kayravan'lı R. Nissim'in (1030) görüşü de bu şekildedir. Ona göre Berurya sadakatsizlik etmemiş ve kendi canına kıymamıştır. Kocasını R. Meir ile birlikte Bâbil'e kaçırmıştır. Grossman'ın ifadesine göre Orta Çağ'da, Raşi'nin bu anlatısına dayanarak kadınların Tora çalışmasına karşı herhangi bir kışkırtmaya rastlanmamıştır.²³²

Berurya'ya dair pasajlardan hahamların kadınların Talmud çalışmalarına dâhil oluşlarına dair kafa karışıklığı içinde oldukları düşünülebilir. Berurya, ilmi ve zekâsıyla döneminin önde gelenleri tarafından övülmüştür hatta bazı durumlarda kendisinden, öğretileri erkek bilginlerin öğretilerinden daha üstün olan biri olarak bahsedilmiştir. Bu yönüyle kadınların Talmud çalışmalarına dâhil olabilecekleri görüşünün desteklenmesine zemin hazırlamıştır. Ancak gelenek, kadınların Talmud çalışmalarına dâhil olmalarının zekâ ve ilimden daha fazlasını gerektirdiğini, kadınların da bu yetkinliğe sahip olmadığını yine Berurya üzerinden göstermek istemiş böylece Berurya için küçük düşürücü bir son çizilmiştir.

3. 1. 2. Yalta

Yalta, Bâbil Talmudu'nda birkaç kez adı geçen bir figürdür.²³³ Talmud'da Yalta, zamanının önde gelen bilgeleriyle ilmi tartışmalara giren son derece zeki ve bilgili bir kadın olarak tasvir edilir.

²²⁹ Şöyle geçmektedir: "Bir keresinde, bilgelerin söylediği 'Kadınlar hafif zihinli oldukları için daha kolay baştan çıkarılırlar.' (Kiddushin 80b:5) sözüyle alay etti. Kendi kendine (kocasını), 'hayatın pahasına, sonunda onların sözlerini kabul edeceksin' dedi. Böylece öğrencilerinden birine onu bir günah meselesiyle sınamasını emretti. Ve (o öğrenci) kabul edene kadar ona günlerce yalvardı. Kadın bunu öğrendiğinde kendini boğdu. Böylece Haham Meir utançtan kaçtı. Rashi on Avodah Zarah 18b:4.

²³⁰ Avodah Zarah 18b:4. Bölümün önceki pasuklarında bu durum, Meir'in Berurya'nın kız kardeşini kurtarmak için dâhil olduğu olayla ilişkilendirilmiştir.

²³¹ Eli'or, *The Unknown History of Jewish Women through the Ages*, s. 63.

²³² Grossman, s. 156-157.

²³³ B.T. Berakhot 51b:5, B.T. Shabbat 54b:12, B.T. Niddah 20b:11, B.T. Kiddushin 70b:1, B.T. Gittin 67b:17.

Yalta'nın Talmudik anlatılarda yer alması, Yahudi geleneğinde, özellikle de kadınların Tora çalışması ve yorumu bağlamında önemlidir. Yalta, MS 250 dolaylarında yaşamış ve kendisinden sıkça bahsedilen bir bilge olan R. Nahman'ın eşi olarak bilinir.²³⁴

Kadınlara dair menfi görüşlere sahip bir misafir tarafından aşağılandığında dört yüz testi şarabı kırıdığını dair bir anlatı, özgür iradeli, güçlü ve bazı kaynaklara göre “feminist”²³⁵ bir karakter olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu anlatı şöyledir:

“Gemara anlatır: Ulla tesadüfen R. Nahman'ın evine geldi. Ekmek yedi, yemekten sonra şükran duasını okudu ve R. Nahman'a kutsama kâsesini verdi. R. Nahman ona şöyle dedi: Efendim, lütfen kutsama kâsesini eşim Yalta'ya gönderin. Ulla ona cevap verdi: R. Yoḥanan'ın dediği gibi, buna gerek yok: Bir kadının bedeninin meyvesi, belirtildiği gibi, sadece bir erkeğin bedeninin meyvesinden kutsanır: ‘Ve seni sevecek, seni kutsayacak, seni çoğaltacak ve senin bedeninin meyvesini kutsayacak’²³⁶ Gemara şöyle der: ‘Bedeninin meyvesini kutsayacak’ denmemiştir. Bunun yerine, ‘Senin bedeninin meyvesini kutsayacak’ denmiştir. Karısının çocuklarla kutsanması için kâseyi R. Nahman'a vermek yeterlidir.’²³⁷

Anlatıya göre Yalta, Ulla'nın sözlerini işitmiştir ancak hürmet görmeye alışkın mizacı bu muameleye öfkelenmesine sebep olmuştur.

“Bu yüzden öfkeyle ayağa kalktı, şarap deposuna girdi ve dört yüz fıçı şarabı kırdı. R. Nahman'ın ricasıyla Ulla, Yalta'ya bir mesajla birlikte başka bir kadeh gönderdi: ‘Bu fıçıdaki şarabın hepsi takdis edilmiş şaraptır; takdis edilmiş kadehin kendisinden içmemiş olsan da en azından takdis edilmiş kadehin döküldüğü fıçıdan içebilirsin.’ Bu cevabı yeterli bulmayıp daha fazla öfkelenen Yalta ise şöyle cevap vermiştir: ‘Seyyar satıcılar olarak dolaşanlardan sadece anlamsız sözler ve (sizin gibi) paçavra giyenlerden bitler gelir.’”²³⁸

Yalta'nın Ulla'nın jestine verdiği sert karşılık, onun zekâsının ve hitabet yeteneğinin yanı sıra erkek egemen bir ortamda kendini ifade etme kabiliyetinin de göstergesidir. Yalta, “seyyar satıcılar olarak dolaşanlardan” sözüyle Ulla'nın İsrail ve Bâbil arasında sürekli seyahat etmesine atıfta bulunmuştur. Ulla'dan gelen sözlerin eski giysilerdeki bitler gibi, yani işe yaramaz olduğunu ima etmiştir. Daha büyük bir sorun ise Yalta'nın dört yüz fıçı şarabı kırmış olmasıdır. Bir yoruma göre bunu, önemseydiği şeyin şarap değil, kutsama olduğunu göstermek için yapmıştır. Kosman onu, hakları için Ulla'ya karşı çıkan erken dönem bir feminist olarak görmektedir.

Talmud'a göre Yalta birçok kez eşi R. Nahman'ın da danıştığı kişi konumundadır. Örneğin Kiddushin'de bir kadının ya da reşit olmayan bir kızın erkeklere hizmet etmesine dair tartışmada, hizmet etmesi bir yana, kadına selam bile verilmesinin doğru olmadığı, “Bir kadının sesi çıplaklık olarak kabul edilir ve kişi onunla konuşamaz.” sözleriyle ifade edilmiştir. R. Nahman bu konuda bir kadına elçiyle selam göndermenin sorun olmayacağını savunmuş ancak R. Yehuda, böylelikle kadın ile elçi arasında uygunsuz bir durum yaşanabileceğini öne sürmüştür. Bu tartışmadan haberdar olan

²³⁴ Judith Hauptman, “Yalta”, *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, (Erişim 06 Nisan 2023).

²³⁵ Adriel Kosman, “A Cup of Affront and Anger: Yalta as an Early in the Talmud”, *Journal of Textual Reasoning*, 6, 2011, s. 46.

²³⁶ Yas. 7:13.

²³⁷ B.T. Berakhot 51b:5.

²³⁸ B.T. Berakhot 51b:7.

Yalta eşine şöyle yazmıştır: “Onu rahat bırak ve onunla meseleni bitir ki seni başka cahillerle bir kefeye koymasın.”²³⁹

Talmud’da geçen Yalta ile ilgili anlatılardan hareketle, kocası ve diğer bilgiler tarafından saygıyla muamele görmeyi bekleyen güçlü iradeli bir kadın olduğu sonucu çıkmaktadır. Dahası, anlatılar onun R. Nahman’ın çağdaşları ve akranlarıyla yaptığı tartışmalara katıldığını ve itibar gördüğünü ortaya koymaktadır.

3. 1. 3. İmma Şalom

İmma Şalom, Talmud’da adı birkaç kez geçen²⁴⁰ az sayıdaki kadından bir diğeridir. Yaşadığı dönemde bilinen en büyük kadın âlimlerden biri olan İmma Şalom, İkinci Tapınak yıkıldığında yirmi yaşındaydı.²⁴¹ Onun hakkında bir araya getirilen bilgiler, tanınmış ve nüfuzlu bir aileye mensup olduğunu göstermektedir. Hillel’in soyundan gelen Şimon b. Gamliel’in kızı ve Sanhedrin’in başkanı II. R. Gamliel’in kız kardeşi olduğu varsayılmaktadır. İmma Şalom, Lydda’daki akademinin başkanı olan, “kızına Tora öğreten bir erkeğin ona tıflut öğrettiğini” ve “kadınların bilgeliğinin distafı²⁴² tutmakta olduğunu” söylemesiyle tanınan R. Eliezer b. Hırkanus ile evliydi. Eliezer kadınlar hakkında olumsuz görüşler ifade etse de İmma Şalom zekâsıyla ve bilgeliğiyle meşhur bir kadındı.²⁴³

Eliezer’e atfedilen üçüncü bir ifade, Tora’nın kadınlar tarafından çalışılmasındansa yakılması gerektiğidir. Ancak İmma Şalom eşinin görüşlerine rağmen, tıpkı erkeklerin yapmaya devam ettiği gibi, Tora çalışmıştır.²⁴⁴ Kocasının bu konudaki görüşüne boyun eğmemekle kalmamış, bazı konularda ona ders vermiştir. Kardeşi II. Gamliel, R. Eliezer’i aforoz ettikten sonra, İmma Şalom kocasının şiddetli dualarının kardeşinin ölümüne neden olabileceğini düşünmüştür. Bu olay Talmud’da şöyle geçmektedir:

“İmma Şalom, R. Eliezer’i dua ederken yere düşmüş buldu ve ‘Kalk! kardeşimi öldürdün’ dedi. Bu sırada R. Gamliel’in evinden bir koç boynuzu sesi yükseldi ve öldüğü duyuruldu. R. Eliezer, ‘Nereden biliyorsun?’ diye sordu. Kadın, ‘Babamın babasının evinden bir gelenek öğrendim: Cennetin tüm kapıları kilitlidir, incinmiş hislerin kapısı hariç.’”²⁴⁵

Anlatının devamı, İmma Şalom’un dinî konulardaki bilgisini ve ailesi aracılığıyla aktarılan geleneksel öğretilere olan güvenini vurgulamaktadır.

²³⁹ B.T. Kiddushin 70b:1.

²⁴⁰ B.T. Shabbat 116b:16, B.T. Nedarim 20a:14, B.T. Bava Metzia 59b:10.

²⁴¹ Judith S. Antonelli, *In the Image of God: A Feminist Commentary on the Torah*, Northvale, N.J.: Jason Aronson, 1995, (In the Image of God) s. 33.

²⁴² Çıkık kullanılmaya başlanmadan önce keten ya da yünün elle eğirilmeye hazır olarak sarıldığı bir sopa. Max Schloessinger ve Emil G. Hirsch, “Distaff”, *Jewish Encyclopedia* (Erişim 20 Mart 2024).

²⁴³ Emily Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women: 600 B.C.E. to 1900 C.E.*, Philadelphia: Jewish Publication Society, 2003, (The JPS Guide to Jewish Women) s. 31-32.

²⁴⁴ Antonelli, *In the Image of God*, s. 34.

²⁴⁵ B.T. Bava Metzia 59b:11-12.

Şalom ayrıca babanın mirasından sadece oğullarına pay verilmesi geleneğine karşı çıkmış ve babasının mirasının bir kısmını almıştır. Ancak geleneğe göre babasının mirasından pay almasını sağlayan haham, kardeşinden rüşvet aldıktan sonra kararından dönmüştür.²⁴⁶

İmma Şalom'un gerçekten yaşamış bir kadın değil tarihî bir figür olduğu iddiası bazı araştırmacılarca dile getirilmiştir. Şalom'un tarihî bir figür olduğu düşüncesinin yanı sıra, birçok kadın şahsiyetin vasıflarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş efsanevi ve kollektif bir figür olduğunu öne süren çalışmalar da mevcuttur.²⁴⁷

Talmud'da ismi zikredilen, bahsettiğimiz bu kadınlar Rabbani gelenekte kadınların Tora/Talmud konusunda bilgelikleriyle anıldıkları nadir örneklerdir. Bu örneklerle rağmen gelenekte, ekseriyetle bir kadının görevinin Talmud çalışmak olmadığı, hatta kadınların Talmud çalışmaktan bilhassa uzak tutulmaları gerektiği vurgulanmıştır.

İsmi zikredilen bu kadınlar sahip oldukları imkânlar açısından ortalama bir Yahudi kadınının hâlini tasvir etmemektedir. Hepsi varlıklı ve entelektüel çevrelerde yetişmiş ve yaşamış kimselerdir. İçinde bulundukları muhitlerde Talmud çalışılmış, tartışılmıştır. Böylelikle kendileri de Talmud ile iç içe yaşamışlardır.

Berurya, Yalta ve İmma Şalom gibi kadınlar zeki, girişken, dinî ve entelektüel söylemlere aktif olarak katılan ve geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine karşı gelen kişiler olarak tasvir edilmektedir. Bu noktada Talmudik anlatının ağırlıklı olarak erkek âlimlerin bakış açılarını yansıttığını kabul etmek önemlidir. Bu durum, kadınların temsillerinin çarpıtılabilir ve bazı bağlamlarda faaliyetlerinin sınırlanabilir olduğunu düşündürebilir. Söz konusu örnekler bize, Talmud'da Yahudi kadınların rollerinin genellikle ailevi ve ev içi alanlarla sınırlandırılmasının yanında hukuki tartışmalara katıldıkları, önemli kararlar aldıkları ve toplumsal meseleleri etkiledikleri durumların da mevcut olduğunu göstermektedir. Talmud'da isimleri zikredilen bu figürler her ne kadar bilgelikleri ile öne çıksalar da yaşadıkları dönemde öncü kimseler olarak anılmamışlardır. Talmud öğrenmek ve tartışmak konusunda çağdaşları olan Yahudi kadınlar üzerinde etki sahibi olamamışlar, yaşadıkları dönemin nadir isimleri olarak kaydedilmişlerdir.

3. 2. Kadınların Talmud ve Yeşivalarla İlişkisi

Tora çalışma yükümlülüğü Yahudiliğin önemli emirlerindendir, ancak kadınlar uzun zamandır bu önemli yükümlülüğten dışlanmışlardır. Kadınların bu çalışma alanından çıkarılması, Yahudi kültüründeki en önemli faaliyetten de dışlanmaları anlamına gelmektedir. Tapınağın yıkılışından itibaren nesiller boyunca Yahudiliğin dinî yaşamı Tora çalışması etrafında şekillenmiştir. Bu noktada, Tora çalışmasından dışlanmış olmaları; Yahudi kimliğinin, mirasının ve geleneğinin

²⁴⁶ Judith Hauptman, "Imma Shalom", *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, (Erişim 21 Şubat 2024).

²⁴⁷ bk. Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women*,

gelecek nesillere aktarılmasında önemli görülmedikleri fikrini akla getirebilir. Ancak ev içindeki ve çocuk yetiştirmedeki önemli rolleri, söz konusu çıkarımın tam olarak isabet etmediğini göstermektedir.²⁴⁸ Söz konusu problem, Yahudi kadınların dinî hayattaki rolleri tartışılırken, dinî eğitim seviyeleri ile sahip oldukları dinî duygular arasında bir örtüşmenin olmayışıdır. Örgün bir eğitim sistemine dâhil olmadıkları için manevi dünyalarını büyük ölçüde evdeki ve cemaat içindeki dinî törenlere katılımlarının şekillendirdiği görülmektedir.

Yahudilikte Tora çalışanın, yani dinî eğitimin merkezî kurumu yeşivalardır. Yeşivalar, Mişna'nın ve Talmud'un açıklandığı, tartışıldığı yüksek öğrenim okullarıydı. Bu kurumlardaki öğrencilerinin Mişna'nın altı bölümünde yetkin olmaları bekleniyordu. Yazılı ve Sözlü Tora çalışmaktan uzak tutulan kadınlar için yeşivalar, sadece erkeklerin çalışabileceği kurumlardı. Kadınlar söz konusu çalışmaların gerçekleştirildiği bet ha-midraşlarda, Yahudi cemaatinin merkezi olan dinî mahkemelerde ya da yeşivalarda rol sahibi olamazlardı çünkü bu mekânlar Tora'nın kapsamlı bilgisine sahip olmayı gerektirirdi. Bu mekânlardaki roller Tora bilgisiyle özdeşleştirildiği için kadınlar cemaat pozisyonlarında görev alamamışlardır.

Yeşivaların erkekler için inşa edilmiş kurumlar olduğuna dair geleneksel gerekçelerden biri, kadınların buradaki faaliyetlere iştirak edebilmeleri için entelektüel olarak yeterli veya duygusal olarak yeterince olgun olmadıkları kanısına dayanmaktadır. Talmud'un kendisi ve birçok gelenekçi Haham, kadınların Talmud'u incelemelerine izin vermese de kadınlara mahsus yeşivalar veya karma yeşivalar kurmaya yönelik çağdaş girişimler mevcuttur. Yine de Ortodoks Yahudilik, cinsiyete göre ayrılmış eğitim kurumları aracılığıyla erkek üstünlüğünü sürdürmektedir.²⁴⁹

3. 3. Kadınlara Yönelik Sözlü ve Yazılı Tora Yasağı

Kadınların Tora çalışmaktan muaf mı yoksa hariç mi tutulacağı konusunda çeşitli kanaatler olsa da yaygın olarak R. Eliezer'in bu mevzudaki kısıtlayıcı görüşü kabul görmüş ve bu görüş sonrakilerin kararlarını etkilemiştir. Ancak zamanla Yahudi âlimler, kadınların Tora eğitimi mahrumiyetini hafifletmiş, yasağı; tüm içeriğe uygulanamaz, tüm kadınlara uygulanamaz ya da her ikisine birden uygulanabilir şeklinde değerlendirmişlerdir.

Geleneksel Yahudi inancında kadınlar Tora'yı öğrenmekle yükümlü olmadıkları gibi oğullarına öğretmekle de yükümlü değillerdi. Geleneğe göre oğullarına Tora'yı öğretmek babaların görevidir.²⁵⁰ Çünkü Tora'yı öğretmek sadece öğrenmekle yükümlü olanların vazifesidir.²⁵¹ Bu

²⁴⁸ Yahudi kadınların ev içi rollerine dair detaylar için bk. Judith Hauptman, "The Talmud's Women in Law and Narrative", *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 28(2015), s. 45.

²⁴⁹ M. Halbertal ve Halbertal, s. 464.

²⁵⁰ M. Kiddushin 1:7.

²⁵¹ "Bir kadının oğluna Tora öğretmekle yükümlü olmadığını nereden çıkarıyoruz? Yazıldığı gibi: 'Ve öğreteceksin (velimadtem) ve çalışacaksın (ulmadtem) şeklinde okunabilir. Bu, Tora öğrenmesi emredilen kişiye öğretmesinin de emredildiğini, öğrenmesi emredilmeyen kişiye ise öğretmesinin emredilmediğini

sebeple Tesniye 11:19'da geçen "Onları çocuklarınıza öğretin." ifadesi Kudüs Talmudu'nda "Babalar oğullarına öğretsin." şeklinde açıklanmaktadır.²⁵²

Gelenekte, muaf tutulmalarının ötesinde kadınlara bu alanı yasaklayan görüşler de mevcuttur. Örneğin Sotah 3:4'de R. Eliezer b. Hyrcanus'un, "Bir kadına Tora öğretmek, ona küfür öğretmek gibidir" ve Yoma 66b:12'de "Bir kadının bilgeliği, distafı tutmakla sınırlıdır" ifadelerine yer verilmiştir.

Talmud, R. Eliezer'in kadınlara Tora öğretilmesine dair daha sert ifadelerini de içerir. Bu ifadelerin tesiri günümüzde bile bazı Yahudi çevrelerde fark edilebilmektedir. Bâbil Talmudu'nda Eliezer'e atıfla şöyle geçmektedir: "R. Eliezer şöyle dedi: Her kim kızına Tora öğretirse, ona tiflut öğretmiş gibi olur."²⁵³ Bahsi geçen tiflut kelimesi iki şekilde tanımlanır: 1) Cinsel ehliyet ya da iffetsizlik.²⁵⁴ Bu noktada kadının, kocasını nasıl alt edeceğini ve gizlice günah işleyeceğini öğrenmesinden korkulur; 2) Kadınlar için öğrenimin kendisi kusurlu, lüzumsuz olarak kabul edilir.²⁵⁵ Kadınların Yazılı Kanun'u öğrenmelerinin lüzumsuz (tiflut) olduğunu kabul eden Maimonides, Sözlü Kanun'dan temel bilgilerin öğretilmesinin ise bir yükümlülük olduğu (eyno tiflut) görüşündeydi.²⁵⁶ Maimonides'e göre yasak sadece temel bilgilerin dışında Sözlü Yasa için geçerlidir, Yazılı Yasa ile ilgili olarak kişi tercihen bunu öğretmemelidir, ancak öğretirse, ona tiflut öğretmiş gibi olmaz.²⁵⁷

Eliezer'in kız çocuklarına Tora öğretmenin ahlaksızlığa (tiflut) yol açacağı iddiası, kadın eğitimi potansiyel ahlaki risklerle ilişkilendiren bir bakış açısını yansıtmaktadır. Bu bakış açısı, kadınların fazla bilgili veya bağımsız olmaları, geleneksel cinsiyet rollerine meydan okumaları veya cinsiyetlerine uygunsuz olarak algılanan faaliyetlerde bulunmaları ile ilgili endişelerden kaynaklanıyor olabilir.

Bu konuda Abbahu'nun açıklaması, Haham Eliezer'in kadınların eğitimi ve davranışlarıyla ilgili ifadesinin altında yatan endişelere ışık tutmaktadır. Abbahu, R. Eliezer'in bilgelik (Tora bilgisi) edinmenin kurnazlığa veya hilekâr davranışlara yol açabileceği endişesini desteklemektedir. Ona göre, R. Eliezer kadınlara Tora öğretilmesine karşı çıkmıştır çünkü kadın Tora öğrenerek sadece bilgeliğini değil, aynı zamanda kocasını kandırmak ve yasak işlerini gizlemek gibi kötü amaçlar için kullanabileceği sapkınlığını da artıracaktır. Cahil bir kadının işlerini gizlice yürütmesi ve bunları

gösterir. Bir kadın Tora öğrenmekle yükümlü olmadığına göre, öğretmekle de yükümlü değildir." Kiddushin 29b:8.

²⁵² K.T. Kiddushin 1:7:2.

²⁵³ B.T. Sotah 20a:8.

²⁵⁴ bk. Nathaniel Deutch tiflut kelimesini, çapkınlık, şehvete düşkünlük olarak kullanmıştır. Nathaniel Deutsch, *The Maiden of Ludmir: A Jewish Holy Woman and Her World*, Berkeley; London: University of California Press, 2003, s. 88.

²⁵⁵ Responsa Benei Banim, Volume III 12:30.

²⁵⁶ Nuh Arslantaş, "Abbasiler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet Ha-Seferler ve Beytülmidraslar", *Belleten*, 78(282), 2014, s. 460; Mişna Sotah 3:4.

²⁵⁷ İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada*, s. 124.

kocasından saklaması daha zor olacaktır.²⁵⁸ R. Abbahu'ya göre eğitim kadınlara nasıl sinsi davranacaklarını da öğretecektir. Abbahu'nun açıklaması, kadınların bilgi edindikten sonra bunu kişisel kazanç veya ahlaksız amaçlar için kötüye kullanabileceğini ima ederek geleneksel cinsiyet rollerini pekiştirmektedir. Bu açıklama, kadınların eylem ve davranışlarına genellikle kuşkuyla bakan ya da onları kontrol altında tutan eski toplumlarda yaygın olan ataerkil tutumları yansıtmaktadır. R. Abbahu, neden erkeklerle için benzer bir şüphenin olmadığına ve neden Tora çalışmalarına izin verildiğine dair bir değerlendirme yapmamıştır. Tora çalışma yükümlülüğünün sadece erkeklere yüklendiği şeklinde şekilci bir cevap mevcut, ancak yetersizdir.

Özellikle R. Eliezer'in sözleri Orta Çağ'da büyük ilgi görmüş ve kadınların kısmen de olsa Tora öğrenmelerine izin veren R. Eleazar b. Azariah²⁵⁹ ve Ben Azzai'nin²⁶⁰ tutumlarından ziyade, hahamların çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Tanna'im'in en büyüklerinden biri olan Eleazar b. Azariah, R. Eliezer'le aynı fikirde değildir. Eleazar b. Azariah, kadınların Yerusalam'deki hakhel'e²⁶¹ Tora'dan sözler dinlemek için geldiklerini, buradan da kadınlara Tora'dan sözler öğretmenin caiz olduğu sonucunun çıktığını belirtir.²⁶² Erkeklerin öğrenmek, kadınların ise dinlemek için geldiklerine dair gözlemi, örgün eğitimde ve dinî çalışmalarda genellikle erkeklere öncelik verilen Yahudi toplumundaki geleneksel cinsiyet rollerini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, kadınların ve çocukların toplulukta varlığını kabul etmesi, farklı roller ve beklentilerle de olsa, onların toplumsal Tora çalışması ortamlarına dâhil edilmelerinin bir kabulünü göstermektedir. Ancak onun bu görüşüne Orta Çağ bilgelerinin eserlerinde neredeyse hiç atıfta bulunulmamıştır. Aksine, R. Eliezer'in sözlerini dinî düşüncelerden neşet eden bir direktif olarak kabul etmişlerdir. Kadınların Tora öğrenimi, özellikle Orta Çağ ve sonrasında Yahudilik içindeki geniş çevrelerde, dinî açıdan sorunlu olarak görülmüştür.²⁶³

R. Eliezer'in, kadınların Tora öğrenmelerine karşı yaklaşımının ne kadar menfi olduğu, Kudüs Talmudu'nda, altın buzağı günahına karışan herkesin aynı günahı işlemiş olmasına rağmen, neden hepsinin aynı şekilde cezalandırılmadığını, bazılarının kılıçla, bazılarının da vebayla öldürüldüğünü soran zengin bir kadınla ilgili anlatıdan anlaşılabilir. R. Eliezer'in yanıtı küçümseyici ve aşağılayıcıdır, çünkü kadının zekâsını cinsiyetine dayanarak küçümsemekte, bir kadının sahip olduğu tek bilgeliğin iplik eğirme gibi geleneksel ev işleriyle sınırlı olduğunu iddia etmektedir. Hatta bu

²⁵⁸ B.T. Sotah 21b:2.

²⁵⁹ Eleazar ben Azariah da Tora çalışmak konusunda kadınların ve erkeklerin eşit olduğunu kabul etmez. Şöyle geçer: "R. Eleazar ben Azariah kadınları Tora'yı dinlemekle yükümlü kılar ama çalışmakla yükümlü kılmaz." K.T. Sotah 3:4:6.

²⁶⁰ Ben Azzai'nin kadınların Tora öğrenmesi konusundaki tutumu daha ılımlı değerlendirilebilir. Ona göre bir kişi kızına Tora öğretmekle yükümlüdür, öyle ki içki içmesi durumunda faziletin sekteye uğrayacağını bilsin. M. Chagigah 1:1.

²⁶¹ Tevrat'ın kral tarafından tüm halka ayrı ayrı okunması; bk. Yas. 31:10-13.

²⁶² K.T. Sotah 3:4:6.

²⁶³ Grossman, s. 156.

menfi tavrını şu sözlerle perçinlemiştir: “Tora’nın sözleri yakılsın fakat kadınlara verilmesin!”²⁶⁴ R. Eliezer, Tora’da geçen bir olayın açıklaması ile ilgili bile olsa, bir kadına cevap vermeyi kayıtsız şartsız reddetmiştir. Eliezer’in yanıtı, kadınların dinî eğitime erişimde ve teolojik tartışmalara katılmada karşılaştıkları tarihsel engelleri ortaya koymaktadır.

Gelenekte kadınların Yazılı ve Sözlü Tora çalışmalarıyla ilişkileri, yalnızca eşlerinin Tora çalışmalarına sağladıkları katkı bakımından övülmektedir. Bir Tora âliminin karısı, eşinin eve dönmesini beklemek için oradadır. Talmud’da Haham Akiva’nın karısının, on iki yıllık eğitiminin ardından kocasının geri dönmesini endişeyle beklemek yerine, onun bir on iki yıl daha evden uzak durması ve daha fazla çalışması için dua ettiği ifade edilir.²⁶⁵ Geleneğe göre Haham Akiva’nın karısı, “kadının telos’unu”²⁶⁶ yerine getiren ideal eştir. Bu bakımdan iyi kadın, toplumun en yüksek değeri olan Tora çalışmasıyla özdeşleşen kadındır. Ancak bu özdeşleşme, kadının Tora çalışmasını değil kocasının Tora çalışmasına imkân tanınmasını ifade eder. Yeterince iyi bir eş, Haham Akiva’nın karısı gibi, kendi kişisel ihtiyaçlarını reddederek kocasının bu amaca ulaşmasını sağlayan eştir. Haham Akiva ve karısının hikâyesi, Tora bilgini ve eşi arasındaki ilişki hakkında Talmud pasajlarındaki birçok hikâyeden sadece biridir.²⁶⁷ Bu hikâyelerde ortak bir nokta olarak kadının rolü, kocasının “en önemli amaca” ulaşmasını sağlamaktır. Ancak, kendisi bu hedefe ulaşmaktan dışlanmış. Dolayısıyla bu kısıtlama, kadınların bet ha-midraştaki ya da yeşivadaki kültüre ortak olmasını ve katkıda bulunmasını engellemektedir.

Maimonides bu konuyu, Mişna ve Gemara’dan çeşitli pasajlara isnatla şöyle açıklar: “Kadınlar ve köleler Tora öğreniminden muaftır, ancak reşit olmayan bir çocuğun babası ona Tora öğretmekle yükümlüdür, çünkü şöyle yazılmıştır: ‘Ve onları oğullarına öğreteceksin, onlardan söz edeceksin.’²⁶⁸ Bir kadın oğluna öğretmekle yükümlü değildir, çünkü (sadece) öğrenmekle yükümlü olanlar öğretmekle yükümlüdür.”²⁶⁹ Maimonides’in kadınları kölelerle karşılaştırması rastlantı değildir. Her iki kategori de özgürlükten, mülkiyetten ve bağımsızlıktan mahrumdur, zamanları kendilerine ait değildir ve her ikisi de seçme veya meslek özgürlüğüne sahip değildir. Her ikisi de efendilerine tabidir ve tüm zamanlarını ona hizmet etmeye, onun ihtiyaçlarını karşılamaya ayırmak zorundadır ve her ikisi de eşitlik, özgürlük ve eğitime erişimleri reddedildiği andan itibaren cehalete mahkûm edilmiştir.²⁷⁰

²⁶⁴ K.T. Sotah 3:4:7; B.T. Yoma 66b:12.

²⁶⁵ B.T. Ketubot 63a: 1; M. Halbertal ve T. Halbertal, s. 463.

²⁶⁶ Nihai hedef, son, amaç vb. birçok anlamda kullanılmaktadır. Örneğin Romalılar 10:4’de “son” manasında şöyle geçer: “Mesih kutsal yasanın sonudur.” Detaylı bilgi için bk. Robert Badenas, *The Meaning of Telos in Romans 10:4* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Andrews Üniversitesi, Seventh-day Adventist Theological Seminary, Michigan, 1983.

²⁶⁷ bk. B.T. Ketubot 62b:4.

²⁶⁸ Yas. 11:19.

²⁶⁹ İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada’*, s. 121.

²⁷⁰ Rahel Eli’or, *The Unknown History of Jewish Women Through the Ages: On Learning and Illiteracy: On Slavery and Liberty*, (Çev. Shmuel Sermoneta Gertel), Berlin Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2023, (The Unknown History of Jewish Women through the Ages) s. 68.

Kadınlar, zamanları kendilerine ait olmayan kölelere benzetilmiştir bu nedenle zamana bağlı emirlerden muaftırlar: “Kadınlar, köleler ve reşit olmayanlar Şema duasını okumaktan ve tefilin emrinden muaftırlar... çünkü bunlar zamana bağlı emirlerdir ve kadınlar zamana bağlı tüm olumlu emirlerden muaftırlar.”²⁷¹ Bu ilkenin kaynağı şudur: “Zamana bağlı tüm olumlu emirlere uymakla erkekler yükümlüdür ve kadınlar muaftır. Zamana bağlı olmayan olumlu emirlere hem erkekler hem de kadınlar uymakla yükümlüdür. Zamana bağlı olsun ya da olmasın, tüm olumsuz emirlere hem erkekler hem de kadınlar (uymakla) yükümlüdür.”²⁷² Zamana bağlı olumlu emirler sadece belirli zamanlarda ortaya çıkan emirlerdir ve birkaç istisna dışında kadınlara veya Yahudi olmayan kölelere uygulanmazlar, yani zamana bağlı olmayan olumlu emirlerin ve hem kadınlar hem de erkekler için geçerli olan tüm olumsuz emirlerin aksine, bu emirlere hem kadınların hem de kölelerin uyması yasal olarak zorunlu değildir. ²⁷³ Bu kural, tefilin emrinden mukayese yoluyla türetilmiştir: “Kutsal Yazılar’da şöyle yazar: ‘Bu elinizde bir belirti ve alnınızda bir anma işareti olacak; öyle ki, Rabb’bin yasası hep ağzınızda olsun. Çünkü Rab güçlü eliyle sizi Mısır’dan çıkardı.’”²⁷⁴ Tora’nın tamamı tefilin emrine benzetilmiştir: Nasıl ki tefilin zamana bağlı olumlu bir emirse ve kadınlar bundan muafsa, kadınlar zamana bağlı tüm olumlu emirlerden muaftır.”²⁷⁵

Yahudi kadınların teorik olarak zamana bağlı olumlu emirlerden muaf tutulmakla beraber bu emirleri yerine getirmelerine izin verilse bile eş ve anne olarak sorumluluklarının genellikle bu uygulamayı engellediğini belirtmek önemlidir. Dahası zamana bağlı emirleri yerine getirmeyi başaran kadınların, görev tanımının ötesine geçtikleri için övülmeleri beklenirken, otoritelerin tutumu bu yönde olmamıştır. Aslında Talmud’un birkaç yerde beyan ettiği gibi hâkim gelenek bunun tam tersidir: “Emredilen ve emri yerine getiren kişi, emredilmeden emri yerine getiren kişiden daha büyüktür.”²⁷⁶ Bu tutum, Yahudi kadınların emirleri yerine getirmeleri için psikolojik teşviklerini sınırlandırmış ve onların aşağı yasal ve sosyal statülerini pekiştirmiştir.²⁷⁷ Nehemya Polen’in Hasidizm’de kadınlar üzerine yazdığı bir makalede belirttiği gibi, “kadınların Yahudi hukukunun belirli alanlarındaki konumlarının eksikliğinin temel belirleyicisi, ‘emredilmeyen’ kişiler olarak statüleridir.”²⁷⁸

Maimonides Mişne Tora’da, kadınların Tora çalışması hakkında şöyle yazmıştır:

“Tora öğrenen bir kadın mükâfatlandırılacaktır. Ancak bu mükâfat bir erkeğinki kadar büyük olmayacaktır, çünkü kadın (bu mitsvayla) emredilmemiştir. Yapması emredilmeyen bir eylemi yerine getiren kişi, yapması emredilen bir mitsvayı yerine getiren kişininki kadar büyük bir mükâfat almaz. Bir ödül alacak olsa bile bilgeler bir kişinin, kızına Tora öğretmemesini

²⁷¹ B.T. Berekhot 20a:10, 20b:1-2.

²⁷² M. Kiddushin 1:7.

²⁷³ Eli’or, *The Unknown History of Jewish Women through the Ages*, s. 68.

²⁷⁴ Çık. 13:9.

²⁷⁵ B.T. Kiddushin 35b:5.

²⁷⁶ B.T. Kiddushin 31a:11.

²⁷⁷ Deutsch, s. 129.

²⁷⁸ Nehemia Polen, “Miriam’s Dance: Radical Egalitarianism in Hasidic Thought”, *Modern Judaism*, 12(1), 1992, 1-21, s. 8.

buyururlar çünkü çoğu kadın dikkatini çalışmaya yoğunlaştıramaz ve bu nedenle Tora'nın sözlerini anlayış eksiklikleri nedeniyle boş konulara dönüştürürler. Bu nedenle bilgilerimiz şöyle demiştir: "Kızına Tora öğreten kişi, ona masallar ve hikâyeler öğreten kişi gibidir." Bu, Sözlü Tora için geçerlidir. Yazılı Tora'ya gelince: Öncelikle kişi kızına öğretmemelidir. Ancak ona öğretirse, boş şeyler öğretmiş gibi sayılmaz."²⁷⁹

Bu pasaj, Yahudi hukukunda kadınların Tora çalışmasına ilişkin geleneksel bakış açısını yansıtmaktadır. Bu pasaj, Tora çalışan kadınların erkekler kadar büyük olmasa da bir ödül alacağını kabul eder, çünkü kadınlara erkekler gibi Tora çalışmaları emredilmemiştir. Bu anlayış, bireylerin gönüllü olarak yerine getirdiklerine kıyasla, uymakla yükümlü oldukları emirleri (mitzvot) yerine getirdiklerinde daha büyük ödül alacakları ilkesiyle örtüşmektedir. Bu pasajda, kadınların karmaşık hukuki ve felsefi kavramlara konsantre olma ve kavrama yetenekleriyle ilgili endişeler nedeniyle kız çocuklarına Tora, özellikle de Sözlü Yasa (Talmud ve ilgili öğretiler) öğretilmemesi tavsiye edilir. Çoğu kadının Tora çalışmasıyla derinlemesine ilgilenmekte zorlanabileceği, bunun da kutsal metinlerin yanlış yorumlanmasına veya önemsizleştirilmesine yol açabileceği öne sürülmektedir. Kız çocuklarına Sözlü Yasa'nın öğretilmesi konusunda dikkatli olunması tavsiye edilirken, Yazılı Tora'nın öğretilmesine daha yumuşak bakılır. Bu ayrım, daha ileri yorumlama becerileri gerektiren Sözlü Tora'ya kıyasla Yazılı Yasa'nın daha erişilebilir ve temel niteliğinin kabul edildiği şeklinde yorumlanabilir.

Bu durum benzer şekilde Şulhan Aruh'da da şöyle geçer:

"Mükâfat kazanmasına rağmen, hahamlarımız kişinin kızına Tora öğretmemesini emretmiştir, çünkü kadınların çoğu öğretilmeye entelektüel olarak hazır değildir ve bu noksanlıkları nedeniyle Tora'nın ifadelerini boş sözcüklere çevirirler. Hahamlar şöyle der: Kızına Tora öğreten kişi, ona boş şeyler öğretmiş gibidir. Bu ne ile ilgili ifade edilmiştir? Sözlü Tevrat ile ilgili olarak. Ancak yazılı Tora'ya gelince, kişi tercihen ona öğretmemelidir, ancak eğer öğretirse, bu abesle iştigal etmekle kıyaslanamaz."²⁸⁰

Bu konuda R. Isaiah b. Elijah di Trani'nin (ö. 1280 civarı) kanaati daha ılımlıdır. "Yazılı olduğu gibi, kadınlara Tora çalışması yapmaları emredilmemiş olsa da: 'Bunları kızlarına değil oğullarına öğreteceksin' diye yazıldığı için, kim öğrenmek isterse öğrenebilir."²⁸¹

Aşkenaz Hasidim'i, bir erkeğin kızına tüm emirleri ve halahik hükümleri öğretmesi gerektiğini, böylece kızının bunları dikkatle uygulayabileceğini savunarak farklı düşünmektedir. Haham Eliezer'in tflut hakkındaki ifadesinin sadece "Talmud'un derinlikleri, hükümlerin nedenleri ve Tora'nın sırları" için geçerli olduğunu düşünmüşlerdir. Musa "tüm İsrail'e" (Tesniye 1:1 ve devamı), hatta kadınlara ve çocuklara bile konuşmuştur ve onun ifadeleri, herkes tarafından kabul edilir. Kısıtlama şudur: "Günah işlememek için kızlarının ilerlemelerine ve genç erkeklerin önünde çalışmalarına izin vermemeli, onlara kendisi öğretmelidir."²⁸²

²⁷⁹ İbn Meymun (Maimonides), *İlim Kitabı Sefer ha-Mada*, s. 124-125.

²⁸⁰ Shulchan Arukh, Yoreh De'ah 246:7.

²⁸¹ Rachel Keren, "Torah Study", *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women* (Erişim 04 Haziran 2023).

²⁸² Keren, "Torah Study".

15. yüzyılın önde gelen Aşkenaz bilgisi Maharil'in de kadınların Tora öğrenimi konusunda ikircikli bir tutumu vardı. Halahik literatürün popülerleşmesinden korktuğu için, cahil kitleler için Almanca ve Yidiş dilinde halahik el kitapları yazılmasına karşı çıktığı gibi kadınlar için halahik literatür yazılmasına da karşı çıkmıştır. Kadınların ihtiyaç duydukları yasaları yazılı kaynakları kullanarak değil sözlü olarak öğrenmelerini tercih etmiştir. Öte yandan, kadınların çalışmadan önce okunan Tora'yı kutsamalarına izin vermiş ve kadınlara Tora öğretme yasağının baba için geçerli olduğunu, ancak kadının kendi başına Tora çalışmasına izin verildiğini ve bunun için "emredilmeyen ama yapan" bir kişi gibi ödüllendirildiğini düşünmüştür. Maharil'in eşi Schondlein de kendisine âdet kanaması yasalarıyla ilgili bir soru soran bir kadına, kocasının adına halahik yanıtlar yazmıştır.²⁸³

Orta Çağ Yahudilerinden, R. Eliezer'in sözlerini prensipte kabul etmekle beraber aşağıda göreceğimiz gibi, uygulamada onlardan bir ölçüde ayrılan kimselerin örnekleri mevcuttur. R. Jacob b. Moses Moellin (Maharil, 1360-1427) Maimonides'e yakın sayılabilecek bir görüşe sahiptir. Şöyle yazmıştır: "Eğer (kadın) yazılı Tora'yı değil de Sözlü Tora'yı çalışıyorsa, tiflut öğrenen kişi gibidir. Ve bu öğretmen için geçerlidir, ancak kendi kendine öğrenmişse, niyeti iyi olduğu için emredilmediği hâlde bir emri yerine getiren kişinin mükâfatını kazanır ve çalışma üzerine kutsama okumalıdır."²⁸⁴

Padovalı R. Samuel b. Elhanan Jacob Archivolti (1515-1611), daha ılımlı ve istisnai sayılabilecek bir yaklaşıma sahiptir. Archivolti, yeterli becerilere sahip kadınların Tora çalışmalarına izin verilmesi bir yana bu kadınların Tora çalışmalarının zorunlu olduğu kanaatindeydi. Ona göre, yasak sadece küçük kızlar için geçerlidir, uygun entelektüel kapasiteye sahip bir kadın Tora ve felsefe çalışmakla yükümlüdür.²⁸⁵

R. Eliezer'in ifadelerini prensipte kabul edenler de dâhil olmak üzere, Orta Çağ döneminin çoğu bilgisi yasağın kapsamını daraltmaya çalışmıştır: Yasak sadece Sözlü Tora'ya uygulanırken, Yazılı Tora'nın tifluta yol açtığı düşünülmemiştir. Bu noktada yasağın temel iki yönü irdelenmiştir: eğitimin içeriği ve veriliş şekli. İçeriği açısından, kadınlar kendilerini ilgilendiren emirleri yerine getirmek zorunda olduklarından pratik yasaları, felsefi ilkeleri, Yazılı Tora'dan pasajları öğrenebilirlerdi. Eğitimin şekli açısından ise bir erkeğin kadınlara ders vermesine izin verilmezdi, kadınlar ancak kendi başlarına çalışabilirlerdi. Kadınların kendilerini kanıtlamaları hâlinde dönemin bilgelerinin onların çalışmalarına yardımcı olmaları gerektiğine kanaat getiren otoriteler de mevcuttur.²⁸⁶ Bu açıdan söz konusu mahrumiyetin nedeninin sadece kadınlara Tora öğretilmesinin yasaklanmasından değil aynı zamanda onların iffetine duyulan endişeden de kaynaklandığını söyleyebiliriz. Erkek öğretmenlerden eğitim almak veya eğitim için evden ayrılmak, özellikle evli

²⁸³ Grossman, s. 165.

²⁸⁴ Keren, "Torah Study".

²⁸⁵ Grossman, s. 154.

²⁸⁶ Keren, "Torah Study".

kadınlar söz konusu olduğunda, iffetsiz davranışlar olarak algılanmaktaydı. Bu noktada oldukça yaygın olan genç yaşta evlilikler de kadınların eğitim olanaklarını kısıtlıyordu.²⁸⁷

Hahamların kadınların Tora öğretmelerine dair tutumları da menfidir. Bu tutum, hem yasanın, “sadece okumakla yükümlü olanların başkalarına öğretmekle yükümlü olduğunu”²⁸⁸ belirtmesinden hem de kadınların, erkek öğrencilerin babalarıyla doğrudan ya da dolaylı temasa geçerek günah işleyebilecekleri ya da başkalarının günah işlemesine neden olabilecekleri endişesinden kaynaklanıyordu. Bu iki nedenden ötürü, hahamların geleneksel literatür tarafından şekillendirilen ideal dünyasında, bilgi edinme alanında kadın öğrencilere veya öğretmenlere hiçbir şekilde yer yoktur.²⁸⁹ Ancak beklenmedik gelişmelerle ve değişen koşullarla karşılaşılacak gerçekte dünyada ister bir zorunluluk olarak ister bir tepki yoluyla olsun bu tutumun değişmesi zaman zaman gündeme gelmiştir. Bu noktada teorik boyutla uygulama arasında uyumsuzluk görülebilmektedir. Responsa literatürü, bu uyumsuzlukla beraber tarihsel gerçekliği ve karşılaşılacak zorlukları yansıtmaktadır.

Responsa literatüründen, öğretmen eşlerinin bazen kocalarına, kızların da babalarına işlerinde yardımcı olduklarını öğreniyoruz. Örneğin Moses Sofer (Hatam Sofer, 1762-1839) kızlarıyla birlikte çalışmıştır. Kudüs’ün ultra-Ortodoks hahamı R. Joseph Hayyim b. Abraham Solomon Sonnenfeld de (1849-1932) eşiyle birlikte her gün Orach Hayyim²⁹⁰ çalışmıştır.²⁹¹ Bir başka örnek de 12. yüzyıl Tosafisti ve Raşi’nin torunu Jacob Tam’ın (1100-1171) karısı Miriam’dır. Miriam cemaatindeki Yahudi hukuku sorularına karar vermek için ihtiyaç duyulan yetkinliği haiz oluşuyla bilinmekteydi.²⁹² Daha yakın tarihli bir örnek ise Fanny Minkin’dır. Bir hahamın kızı olan Fanny, iyi Yahudi eğitimini önce babasının sonra da kocasının etkisine bağlıyor ve kendisini bir “Yahudi sandviçi” olarak tanımlıyordu. Evinde duyduğu Talmudik diyalogların etkisiyle hukuk okumaya yönelen Fanny, 1910 yılında Brooklyn Hukuk Fakültesi’nden mezun olmuştur.²⁹³

3. 4. Talmudik Bilgelikleri ile Anılan Yahudi Kadınlar

Çeşitli kaynaklarda hem Tora hem de genel bilgi edinen ve hatta bazıları kamusal hayatta yer alan Orta Çağ Yahudi kadınlarına ilişkin kayıtlar yer almaktadır. Bu kadınların sayıları çok fazla olmasa da tarihin bir döneminde yer edinmeleri açısından çok önemlidir. Bu örnekler, R. Eliezer’in kadınlara Tora öğretilmeyeceği görüşünün her yerde kabul görmediğini ve onun bu görüşünü aşmak için çeşitli yollar bulunduğunu göstermektedir. Eğitimli olan kadınlar Tora’yı, babalarından ya da başka yollarla öğrenmişlerdir. Ailelerinin ekonomik ve entelektüel seviyelerinden bağımsız bir

²⁸⁷ Grossman, s. 166.

²⁸⁸ B.T Kiddushin 29b:8.

²⁸⁹ Eli’or, *The Unknown History of Jewish Women through the Ages*, s. 64.

²⁹⁰ Şulhan Aruh’ta yer alan; ibadet, Şabat ve bayramlarla ilgili kurallardan bahsedilen bölümdür.

²⁹¹ Keren, “Torah Study”.

²⁹² Shuly Rubin Schwartz, *The Rabbi’s Wife: The Rebbetzin in American Jewish Life*, New York: New York University Press, 2006, s. 12.

²⁹³ Schwartz, s. 67.

çalışma bu örneklerin sadece bazılarını açıklayabilir ama hepsini açıklayamaz. Bazı ailelerde özel öğretmenlerin varlığının yanında kızların zaman zaman yakın aile çevreleri içinde yapılan çalışmalara katılmalarına da izin verildiği görülmektedir.²⁹⁴ Metinlerde geçen birçok menfi pasaja rağmen Yahudi tarihinde bir yeşivaya gitmediği hâlde Talmud bilgisiyle tanınmış pek çok kadın figür yer almaktadır.

Yukarıda görüldüğü üzere Talmud’da, I. Simeon b. Gamaliel’in kızı, II. Gamaliel’in kız kardeşi ve kadınların Tora çalışmasını yasaklamasıyla ünlü R. Eliezer b. Hyrcanus’un eşi İmma Şalom ve R. Hanina b. Teradion’un kızı ve R. Meir’in eşi Berurya gibi yüksek rütbeli ailelerden gelen kadın bilginlerden bahsedilir.

Talmud’da yer almayan, sonraki yüzyıllarda yaşamış sayılı Yahudi kadın Tora çalışma imkânı elde etmiştir. Kendileri ile ilgili çok az kayıt vardır. Birçoğu, var olan sayılı kayıtlarda isimlerine yer verilmeksizin, babalarının ya da eşlerinin isimleriyle zikredilmiştir. Örneğin, Kayravan’lı R. Nissim b. Jacob b. Nissim ibn Shahin’in (990–1062) “Tora bilgini ve Tanrı’dan korkan” kızı ve Dunash b. Labrat’ın (10. yüzyılın ortaları) eşi bu kadınlardandır.²⁹⁵ İsmi bilmediğimiz, Dunash b. Labrat’ın eşinin aynı zamanda yetenekli bir şair olduğu, 1947-1971 yıllarında Kahire Geniza’da bulunan şiir parçalarından anlaşılmıştır. Bu tarihe kadar yazdığı şiirlerin birçoğu kendisi gibi şair olan eşine atfedilmişti. Dunash b. Labrat bir şiirinde karısından “maskelet”,²⁹⁶ yani yüksek eğitilmiş bir kadın olarak bahseder; eğitiminin kaynağı tespit edilemese de o zamandan beri ilk kadın İbrani şair olarak anılmaktadır. Bu isimsiz kadın sadece dinî kaynaklara değil, aynı zamanda Arap şiir biçimine de hâkimdir.²⁹⁷

Aynı şekilde, Samuel ha-Naggid’in (993-1055/1056?) kızı Kasmonah da bir Tora bilginiydi.²⁹⁸ Haham Menahem’in kızı ve Le Mans’lı Yaşlı Haham Elijah’ın (11. yüzyılın ikinci yarısı) kız kardeşi Bellette (Bella) kadınlara onlarla ilgili Yahudi yasalarını öğretiyordu. Bellette otorite sahibi bir kadındı ve yaşadığı şehirdeki kadınların manevi lideri olarak anılmaktaydı.²⁹⁹ Almanya’dan bir örnek de Wormslu R. Eleazar b. Judah’ın (ö. yaklaşık 1230) eşi Dulcea’dır.³⁰⁰ Kendisi kadınlara dersler veren,³⁰¹ halaha konusunda uzman bir kadındı ve kocasının vaazlarını dinlemek için Şabat günü sinagoga gidiyordu.³⁰² 1270’lerde yaşayan Bağdatlı Haham Samuel b.

²⁹⁴ Grossman, s. 211.

²⁹⁵ Keren, “Torah Study”.

²⁹⁶ Bilge, eğitilmiş kadın manasına gelmektedir.

²⁹⁷ Renée Levine Melammed, “The Jewish Women in Medieval Iberia”, Jonathan Ray (Ed.), *The Jew in Medieval Iberia: 1100-1500, Jews in Space and Time*, Boston: Academic Studies Press, 2012, s. 258.

²⁹⁸ Keren, “Torah Study”.

²⁹⁹ Grossman, s. 212.

³⁰⁰ Ivan G. Marcus, *Jewish Culture and Society in Medieval France and Germany*, London New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020, s. 173.

³⁰¹ Bazı kaynaklar isminin kesin olarak bilinmediğini ifade ederken, isminin Dulcinea olduğunu kaydeden başka kaynaklar mevcuttur. Örneğin bk. Kaufmann Kohler ve Isaac Brody, “Eleazar ben Judah ben Kalonymus of Worms”, *Jewish Encyclopedia* (Erişim 20 Ocak 2024).

³⁰² Keren, “Torah Study”.

Ali'nin (ö. 1194) kızı, Bat ha-Levi de zikredilmesi gereken kadınlardan bir diğeridir.³⁰³ Sözü edilen kadın, kendisi de öğrenmek istemesine rağmen öncelikli amaç erkeklerin Tora çalışması olduğu için Eleazar'ın kendini çalışmalarına adayabilmesi adına bir iş kurmuştur.³⁰⁴

R. Israel b. Pethahiah Isserlein'in (1390-1460) ismi bilinmeyen kızı ve Modena'lı R. Solomon'un (1524-1580) eşi Fioretta (Batsheva) gibi bilgili kadınlar Tevrat, Mişna ve Talmud, halahik kararlar ve Kabala hakkında büyük bilgiye sahipti.³⁰⁵ Bir başka örnek de Praglı Eva Bacharach'tır (1580-1651). Eva, dönemindeki kadınlar arasında nadiren rastlanan geniş bir İbrani ve rabbani literatür bilgisine sahipti.³⁰⁶ Bir diğer örnek ise 17. yüzyılda roş yeşiva³⁰⁷ olarak görev yapan Asenat Barazani'dir.³⁰⁸

R. Elijah b. Solomon Zalman (Vilna Gaon, 1720-1797) annesine ve eşine etik metinlerle meşgul olmalarını öğütleyen yazılar yazmıştır.³⁰⁹ Rebecca Tikiner (16. yüzyıl), kadınlara yönelik ahlaki öğretiler, Talmud'dan seçmeler ve şiirlerden oluşan bir kitap yazmış ve yayınlamıştır.³¹⁰ Yine seçkin bir haham ailesinin üyesi olan Rayna Batya Berlin (1817-1875), Yahudi metinleri konusunda çok bilgiliydi. Geleneğin sunduğu kısıtlamalara karşı çıkmış ve kadınların Tevrat ve Talmud okuyabilmesi gerektiğini savunmuştur.³¹¹

Orta Çağ'da Kutsal Kitap ve halaha yorumcusu olarak eğitim görmeleri ve yetiştirilmeleri en muhtemel olan kadınlar, oğulları olmayan bilgili ve bir ölçüde zengin ailelerin kızlarıydı. Orta Çağ hahamlarının en ünlüsü olan Raşi'nin durumu da böyleydi. Gelenek, Raşi'nin kızlarının Rabbani hukuk ve edebiyatında oldukça bilgili olduklarını ve hatta hahamlık kararlarının alınmasında babalarına yardım ettiklerini kaydeder.³¹² Geleneğe göre üç kızı, Yohabed, Miryam ve Rahel, babaları tarafından eğitilmişti. Kendisi yazamayacak kadar hasta olduğunda, sekreterleri olarak görev yapmışlardır. Hatta Talmud'un Nedarim bölümünün şerhinin yazarlarının kendileri olduğuna dair bir gelenek bile vardır, ancak bu geleneği doğrulamak ya da çürütmek mümkün görünmemektedir. Raşi'nin kızları hakkındaki sınırlı bilgi göz önüne alındığında, yorumlayıcı çalışmalarından herhangi birinin kadınların özel kaygılarını ele alıp almadığını bilmek mümkün değildir. Rönesans İtalya'sı aynı zamanda, Ferrera'lı Pomona da Modena (15. yüzyılın sonları) ve

³⁰³ "Samuel ben Ali", *Encyclopaedia Judaica* (Erişim 05 Haziran 2023).

³⁰⁴ "Eleazar Ben Judah Of Worms", *Britannica* (Erişim 01 Ocak 2024).

³⁰⁵ Keren, "Torah Study".

³⁰⁶ Zdeňka Jastrzemska vd., *Czech Women Philosophers and Scientists*, Cham: Springer International Publishing, 2021, s. 11; Jewish Virtual Library, "Bacharach" (Erişim 21 Mart 2024).

³⁰⁷ Yeşiva Başkanı. Yeşivanın başındaki Rav, eski devirlerde aynı zamanda tüm cemaatin de başkanıydı. Besalel, "Roş Yeşiva", *Yahudilik Ansiklopedisi K-R*, s. 530.

³⁰⁸ Renee Levine Melammed, "Asnat Barazani", *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women* (Erişim 05 Aralık 2023).

³⁰⁹ Keren, "Torah Study".

³¹⁰ Gerda Lerner, *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-Seventy*, New York: Oxford University Press, 1994, s. 28.

³¹¹ Brenda Bacon, "Rayna Batya Berlin", *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women* (Erişim 20 Ocak 2024).

³¹² Zeitlin Solomon, "Rashi (Rabbi Solomon of France)", *American Jewish Year Book*, 41, 1939, s. 116.

Fioretta (Batsheva) da Modena (16. yüzyıl) gibi az sayıda yüksek eğitilmiş Yahudi kadının, kamusal rolleri olmamasına rağmen, eğitilmiş oluşlarıyla tanındığı bir ortam olmuştur.³¹³

Birkaç örnekte, Yahudi kadınların Yahudi hukuku öğretmeni olduğu tespit edilmiştir; bunlardan en iyi bilineni Rabbanit Miriam ünvanıyla tanınan, R. Solomon Luria'nın eşi Mariam Shapira Luria'dır (1350-1427). Mariam Shapira on üçüncü yüzyılda İtalya'da Talmud dersleri vermiştir.³¹⁴ Shapira öğrencilerinin dikkati kendisini görerek çalışmalarından uzaklaşmasını diye bir perdenin arkasında otururarak Talmud derslerini vermiştir.³¹⁵ R. Jacob Mizrahi'nin eşi Asenat (16. ve 17. yüzyıllar) tanınmış örneklerden bir diğeridir. Bilgili bir Yahudi kadının kamusal rolünün farklı bir modeli de İbraniceyi akıcı bir şekilde konuşabilen aynı zamanda klasik geleneklerde de eğitim almış olan Venedikli Sara Copia Sullam'dır (1592–1641). Bir şair ve hem Yahudi hem de Hristiyan entelektüellerin hamisi olan Sullam, rahip Baldassar Bonifaccio (1585-1659) tarafından ruhun ölümsüzlüğünü inkâr ettiği iddiasıyla suçlanmıştır.³¹⁶ İki gün sonra yazdığı cevap, aldığı eğitimin ve sahip olduğu keskin zekânın parlak bir göstergesidir. Manifestonun tamamı iki günde yazılmıştır, ancak çeşitli Kitab-ı Mukaddes, Talmudik ve edebî alıntılar sayesinde Sullam'ın entelektüel kapasitesini ve yüksek eğitim seviyesini göstermeyi başarmıştır.³¹⁷

18. yüzyılın sonlarında Yahudi Aydınlanması, kadınların bu eğitime dâhil edilmesinin acil bir ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur. 19. yüzyılın sonlarında, halahik revizyon için daha fazla çağrı ortaya çıkmıştır. Tüm bu gelişmelerden bağımsız olarak, gelişen halahik hükümlere bakılmaksızın, bazı kadınlar tüm zaman dilimlerinde Tora çalışmıştır.

18. ve 19. yüzyıllarda Yahudilikte, haham ailelerinde yetişmiş “Tora çalışan bilgili kadınlar” geleneği devam etmiş gibi görünse de bu kadınlar çoğunlukla kendi yazılarından ziyade sadece ikincil kaynaklardan bilinmektedir. Alman Krendel Steinhardt (1720–1776), Gitte Eger (ö. 1679), Amsterdamlı Dina Segal ve Polonyalı Sara Oser gibi kadınlar çoğunlukla İbrani şairler olarak tanınmaktadır. Bu kadınlardan bazıları, Moses Mendelssohn ile yoğun bir şekilde yazışan Tcharna Rosenthal örneğinde olduğu gibi, Talmudik öğrenimi Yahudi aydınlanmasının öğrenimi ile birleştirmiştir. Ancak kaynakların niteliği göz önüne alındığında, bu kadınların birçoğu hakkında efsane ile tarihsel olarak doğrulanabilir bilgiler arasında ayırım yapmanın zor olduğu kanıtlanmıştır.³¹⁸

³¹³ Carol A. Newsom, “Women as Biblical Interpreters before the Twentieth Century”, Carol A. Newsom (Ed.), *Women's Bible Commentary*, Louisville: Westminster John Knox Press, 2012, s. 12.

³¹⁴ Lawrence H. Fuchs, *Beyond Patriarchy: Jewish Fathers and Families*, Hanover: Published by University Press of New England, Brandeis University Press, 2000, s. 68.

³¹⁵ Gustav Karpeles, *Jewish Literature and Other Essays*, Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1911, s. 117.

³¹⁶ Lori J. Ultsch, “Sara Copio Sullam: A Jewish Woman of Letters in 17th-Century Venice”, *Italian Culture*, 18(2), 2000, s. 76.

³¹⁷ Deborah Ashira Tennen, *Sara Copio Sullam: A Verse Translation* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Stanford Üniversitesi, Stanford, 2014, s. 11.

³¹⁸ Newsom, s. 16.

Görüldüğü üzere, Talmud çalışmaları incelendiğinde, genellikle dikkatler erkeklerin üzerinde toplanmış, onların görüşleri ve tartışmaları tarihe yansımıştır. Yahudi kadınların eğitimi ise temelde ev içi beceriler edinmeye yönelik olacak şekilde sınırlanmıştır. Ancak ev içi gerekli olan beceriler aynı zamanda ev ve evlilik hayatı için geçerli olan halahik kuralları bilmeyi ve bazı duaları ezberlemeyi de içermektedir. Geleneğin kadınların entelektüel ve hatta ahlaki yeteneklerine dair şüpheli bakış açısı ve ileri düzeyde halahik bilgi edinmelerine karşı uyarıları nedeniyle, kadınlar genellikle Talmud çalışamazlardı. Bu, Yahudilikte erkek ve kadın rolleri arasındaki belirgin ayrımlardan biridir. Ancak tarihin bazı noktalarında teorideki bu kabullerin önüne geçilebilmiştir. Kaynaklarda Talmud çalışmayı başarmış, toplumsal beklentilere meydan okuyan birkaç Yahudi kadına rastlamaktayız. Zekâlarıyla ve bilgileri ile öne çıkan bu kadınlar genellikle bazı Doğu ülkelerindendir; bu ülkelerdeki Yahudilerin zulüm görmeden ve nispeten özgür bir şekilde yaşamaları, Talmud ve diğer öğrenim dallarının çalışılmasına imkân tanımıştır. Bu çerçevede Talmud çalışmaları ile öne çıkan Yahudi kadınlara tezimizde yer vermek, tarihsel bağlamı güçlendirecek, kapsayıcı ve çeşitli bir tarihsel perspektif sunarak yaklaşımınızı da zenginleştirecektir.

3. 4. 1. Fustatlı Kadın Öğretmen

Talmud bilgisini haiz olduğunu bildiğimiz kadınlardan biri, ismi bilinmeyen, 12. yüzyılda yaşamış “Fustatlı Öğretmen”dir. Kendisi hakkında edinebildiğimiz bilgiler oldukça sınırlıdır. Fustatlı bu kadın öğretmenin durumu diğer örneklerden bazı noktalarda farklıdır. Bu dönemlerde Talmud çalışabilmiş kadınlar çoğunlukla zengin ve eğitilmiş ailelerde yetişmiş ve benzer statüde eşlerle evlendirilmiştir. Mısır’ın Fustat kentinde yaşayan “Kutsal Kitap Öğretmeni” ise küçük bir çocukken yetim kalmış ve dokuz yaşında yasal vasisinin oğluyla evlendirilmiştir.³¹⁹

Fustatlı Öğretmen hakkındaki bilgilerimiz responsalara dayanmaktadır. Her ikisi de Maimonides’e gönderilmiş olan iki ayrı mektupta kendisinden bahsedildiği bilinmektedir. Bunlardan ilkinde iş veya kişisel sebeplerle evden bir süre uzaklaşan bir kocanın eve döndüğünde eşini, öğrencilerine Talmud öğretir hâlde bulduğundan bahsedilmektedir. Bu mektupta koca, eşi için şöyle söylemektedir: “Korkarım ki bu durum senin için uygun değil, çünkü bu öğrencilerin babaları ve çocukları ile de görüşmek zorunda kalacaksın. Onlar yüzünden utanç verici bir duruma düşeceksin. Bunu hem şahsım hem de şahsın adına istemiyorum!” Metnin devamından, kadının mülk sahibi olduğu ve eşinin, boşanırsa mülkünü kaybedeceğinden endişe duyduğu için boşanamadığı, böylece

³¹⁹ Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women*, s. 64.

Fustatlı Öğretmenin derslere devam ettiği anlaşılmaktadır.³²⁰ Mektuplardan anlaşıldığı üzere kocası onu inatçı bir eş, bir moredet,³²¹ mehrini ödemedi boşayabileceği biri olarak görmekteydi.³²²

Fustatlı Öğretmen ekonomik olarak güçlü olmadığı ve eşinden de ekonomik anlamda destek görmediği için böyle bir mecburiyetin içinde kalmıştır. Nitekim responsada şöyle geçmektedir:

“Kocasının evin geçimini sağlamanın kendisi için zor olduğunu anlayınca, çocuk dokuz aylıkken onu annesiyle birlikte bıraktı ve İsrail topraklarında, Şam’da ve başka yerlerde üç yıl boyunca seyahat etti ve evde bulunmadı. Ne kendisi ne de bebek için o akşam yemekte yiyecek bir şey bıraktı... (Fustatlı Öğretmenin) çocuklara Tora öğretti bir erkek kardeşi vardı ve kadın Tora hakkında bilgi sahibiydi. Kadın, içinde bulunduğu sefaletten dolayı ölmek üzere olduğu ve kocası da evde olmadığı için, kendisini ve oğullarını geçindirebilmek amacıyla kardeşinden çocuklara Tora öğretmesine izin vermesini istedi.”³²³

Görüldüğü üzere Fustatlı Öğretmen, geleneğin menfi tutumuna rağmen zengin ve entelektüel ailelere mensup olup bu sayede Talmud çalışmayı başarmış kadınların genel profilinin dışındadır. Talmud çalışmayı ve öğretmeyi içinde bulunduğu ekonomik darlığa bir çözüm olarak kullanmıştır. Ancak içinde bulunduğu şartlar göz önüne alınmaksızın özellikle eşinin menfi tutumuyla karşılaşmıştır. Bu örnek aynı zamanda Fustat’taki Yahudi cemaati bu kadını sadece bir öğretmen olarak kabul etmekle kalmayıp aynı ona zamanda saygı duyduklarını da vurgulamaktadır; zira o başka bir yere gitmek yerine tek başına yönettiği okula oğullarını getirmeye devam etmiştir.

3. 4. 2. Bat ha-Levi

Müslüman ülkelerdeki Yahudi toplumlarında Tora bilgisini haiz kadınların varlığından da özellikle bahsetmek gerekir. Bilhassa Abbasîler döneminde zengin ve entelektüel bazı ailelerden kızlarını okutanlar olmuştur. Bu sınırlı örneklerden en önde geleni, adı bilinmeyen ancak faaliyetleri bir Orta Çağ seyahatnamesinde kaydedilen, eğitilmiş ve bilgili bir kadın olan Bat ha-Levi’dir (Levi’nin kızı).³²⁴

Bat ha-Levi, Bâbil Gaonu R. Samuel b. Ali’nin kızıdır. 1170’lerde Bağdat’ı ziyaret eden Regensburglu R. Petahya, Bat ha-Levi’nin, babasının ünlü yeşivasında Tora öğretmeni olarak yaptığı

³²⁰ Reneé Levine Melammed, “He Said, She Said: A Woman Teacher in Twelfth-Century Cairo”, *AJS Review*, 22(1), 1997, s. 22- 23.

³²¹ Mişnaik ve erken Talmudik dönemlerde moredet, kocasının kendisine karşı işlediği gerçek ya da hayali bir suçun cezası olarak cinsel ilişkiyi reddeden bir kadındır. Shlomo Riskin, *The Moredet: A Study of the Rebellious Wife and Her Status in Initiating Divorce in Jewish Law* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), New York Üniversitesi, New York, 1982, s. 2. Bu açıklamaya ek olarak, verilen işleri yapmayı reddeden evli bir kadın, evlenme zamanı gelmiş ve evlenmeyi reddeden nişanlı bir kız ya da kadın ve ile levirat evliliği yapmayı reddeden bir kadın da moredot olarak kabul edilir. Tirzah Meachem, “Legal-Religious Status of the Moredet (Rebellious Wife)”, *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, (Erişim 31 Ocak 2024).

³²² Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women*, s. 54.

³²³ “Ona şöyle dedi: ‘Ya herkes gibi evinde yaşa ya da (başka bir kadınla) evlenme hakkını bana ver.’ Adı geçen kadın ona şöyle dedi: ‘Önceleri çektiğim yoksulluktan bıktım ve usandım; oğullarım ve ben, çocukları eğitmeye başladığım günden beri hayatta kalabiliyoruz.’ Ve kadın ona şöyle dedi: ‘Eğer boşanmak istiyorsan seni serbest bırakacağım ve alıkoymayacağım. Ama (başka bir kadınla) evlenmene izin mi vereyim? Bunu asla yapmayacağım!’”

³²⁴ Tallan-Taitz, “Learned Women in Traditional Jewish Society”.

işi şöyle anlatır: “Ve onun (R. Samuel) oğlu yoktur, ancak bir kızı vardır. Tora ve Talmud konusunda ustalaşmıştır. Bir pencerenin ardından erkek öğrencilere ders verir. Kendisi binanın içindeyken, öğrenciler aşağıda, dışarıdadır böylece onu görmezler.”³²⁵ Erkek öğrencilerin bir kadın öğretmenle yüz yüze gelmesi uygun bulunmayacağı için perde arkasından ders vermek suretiyle olası toplumsal veya dinî kısıtlamalara rağmen öğrenmenin devam etmesi sağlanmıştır.

Bazı araştırmacılara göre bu hikâye efsanevi bir karaktere sahiptir ve güvenilir bir tarihî kaynak olarak görülmemelidir. Ancak aynı dönemin en büyük Bâbilli şairlerinden olan Eleazar b. Yaakov (yak. 1195-1250), bir şiirinde ilmiyle herkes tarafından tanınan seçkin Yahudi bir kadından bahsetmektedir. Eleazar b. Yaakov tarafından yazılan şiir şeklindeki bu methiyenin Bat ha-Levi hakkında olduğu düşünülmektedir. Şiirde Bat ha-Levi’den birçok erdemi ve bilgeliğiyle öne çıkan bir kadın olarak bahsedilmiş, ancak adı zikredilmemiştir:

“Yürek burkan bir hüznün.
Halk için bir hikmet ve iftihar abidesi,
Kıymetli hanımefendinin ölümü üzerine...
Tüm kâinatın yüreğini dağlayan bir iç çekiş.
Ve onun sâyesinde himaye edilen mütevazı insanlar için,
İnsanoğulları ve rahimdeki tüm çocuklar için,
O, âma için göz, lâl olan için dil gibi değil miydi?
Ve kâinatın gözleri onun aydınlığıyla ışıldadı.
Ve kötülüğe dair muazzam tasavvurlar vardı.
Onun rayıhası yeryüzünün en uzak köşelerine kadar yayılmadı mı?
Tıpkı tarçın ve en iyi parfümler gibi.
Gizemleri gün ışığına ve saklı olanı ortaya çıkardı.”³²⁶

Bat ha-Levi’ye ithaf edildiği düşünülen bu şiir, vefatına duyulan derin üzüntüyü ve şahsına hayranlığı dile getiren bir ağıt ya da mersiye gibi görünmektedir. “Halk için bir hikmet ve iftihar abidesi” ifadesi ile toplumunda gördüğü saygı vurgulanmaktadır. Bu şiir sadece bilge ve itibarlı değil, aynı zamanda derinden sevilen ve yası tutulan bir kadına güçlü bir övgü niteliğindedir. Bu yönüyle Bat ha-Levi’nin tıpkı Fustatlı öğretmen gibi saygı gördüğünü söyleyebiliriz.

Babası sayesinde muhtemelen zengin bir ilmî muhite sahip olan Bat ha-Levi’nin bir bilgin olarak itibarı, ilmi yeteneklerinin ve Talmudik çalışmaya olan bağlılığının altını çizmektedir. Kadınların örgün eğitime erişimini kısıtlayan toplumsal normlara rağmen, Tora öğrenimi ve Talmudik yorumlama konusunda dikkate değer bir yetenek göstermiştir.

³²⁵ Judah ben Samuel, Pethahiah, *Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon*, (Çev. A. Benisch), Piscataway: Gorgias Press, 2012, s. 19-20. Arslantaş, “Abbasiler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları”, s. 461; Grossman, s. 154; Binyamin ben Yonah ve Petahyah ben Ya‘akov, *Ortaçağda iki Yahudi seyyahın Tudela’lı Benjamin ve Ratisbon’lu Petachia: İslam dünyası gözlemleri*, (Çev. Nuh Arslantaş), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013, s. 143.

³²⁶ Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women*, s. 54; Tallan ve Taitz, “Learned Women in Traditional Jewish Society”.

3. 4. 3. Fioretta Modena

Fioretta Modena, Yahudi cemaatlerinde kadınların önemli ancak çoğu zaman yeterince dikkate alınmayan bir rolüne dikkat çekmektedir. Modena, kadınların çoğunlukla eş ve anne rolleriyle ön plana çıktığı bir ailede yetişmiştir.³²⁷ Fioretta bu ailedeki tek eğitilmiş kadın değildir, kız kardeşi Mantua'lı Diana Rieti de aynı derecede eğitilmiş bir kadın olarak bilinmektedir.³²⁸ Modena, Shlomo da Modena'nın eşiydi. Kocasının yeğeni de ünlü bir haham, kâtip, eğitimci ve tarihçi olan Yehuda Arye (Leon) Modena'dır (1571-1648).³²⁹ Bu açıdan Fioretta Modena'nın muhitinin, Talmud ve diğer metinleri çalışabilmesi için uygun olduğu sonucuna varabiliriz.

Fioretta, Tevrat, Mişna, Talmud, Midraş ve Yahudi hukuku konularında bilgiliydi.³³⁰ Fakat bilgisi sadece bu metinlerle sınırlı değildi, aynı zamanda Zohar'ın ilmine de vakıf olduğu bilinmektedir.³³¹ Modena bu metinleri hem çalışmış hem de öğretmiştir. Derslerinin her birini, kendi hazırladığı haftalık çalışma programlarına göre takip etmiştir.³³² Öğrencilerinden birisi de kızı İmperia'dan olan torunu,³³³ Modenalı Aaron Berechiah'dır (ö. 1639).³³⁴ Modena'nın, Modena'da haham olan bilgin, kabalist ve yazar Aaron Berechiah'a,³³⁵ kendi verdiği eğitimin yanı sıra, mümkün olan en iyi öğretmenleri bulmak için hiçbir masraftan kaçınmadığı, onunla birlikte şehirden şehre seyahat ettiği ve bu süreçte ona destek olduğu anlatılmaktadır.³³⁶ Modena bu dönemde ve bu muhitte torununa Tora çalıştırması yönüyle tek değildir. Yahudiler arasında, özellikle de babalar ve büyükbabalar meşgulken, anneler ve büyükanneler düzenli olarak ailelerindeki genç erkeklerin eğitimini üstlenirlerdi.³³⁷

Modena'nın isminin zikredildiği bir diğer önemli nokta Dona Gracia Mendes³³⁸ (yak. 1510-1569) ile ilişkisidir. Bazı araştırmacılara göre Modena'nın, aynı dönemde Ferrara'da yaşayan ve çok

³²⁷ Leone Modena ve Mark R. Cohen, *The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi: Leon Modena's Life of Judah*, Princeton, N.J: Princeton University Press, 1988, s. 9.

³²⁸ Jewish Virtual Library, "Modena, Fioretta" (Erişim 03 Ocak 2024).

³²⁹ Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women*, s. 111.

³³⁰ Chabad.Org "Mystical Safed Women- A Number of Women Are Also among the Righteous Jewish Mystics" (Erişim 04 Ocak 2023).

³³¹ Salomo Baal-Shem, *Qabbalistic Magic: Talismans, Psalms, Amulets, and the Practice of High Ritual*, Rochester: Destiny Books, 2011, s. 25.

³³² Chabad.Org "Mystical Safed Women- A Number of Women Are Also among the Righteous Jewish Mystics".

³³³ Modena-Cohen, s. 79.

³³⁴ Baal-Shem, *Qabbalistic Magic: Talismans, Psalms, Amulets, and the Practice of High Ritual*, s. 25.

³³⁵ Katz, Yael Levine. "Mystical Safed Women- A Number of Women Are Also among the Righteous Jewish Mystics", Chabad.org. (Erişim 04 Ocak 2023.)

³³⁶ Howard Adelman, "The Literacy of Jewish Women in Early Modern Italy", Barbara J. Whitehead (Ed.), *Women's Education in Early Modern Europe: A History, 1500-1800*, Garland Reference Library of Social Science, vol. 1124, New York: Garland Publishing, 1999, s. 142.

³³⁷ Adelman, *The Literacy of Jewish Women in Early Modern Italy*, s. 142.

³³⁸ Konverso bir ailenin kızı olarak Lizbon'da 1510 yılında dünyaya gelen Gracia, Portekiz kayıtlarında Beatrice de Luna ismiyle yer almıştır. 1537 yılında babasının ani ölümü üzerine Dona Gracia, büyük bir servetin sahibi olmuştur. Dona Gracia, 16. yüzyıl dünya ekonomisi ve siyaseti için önemli bir figürdür. Cengiz Toraman-Elif Ulucenk, "16. yüzyılda Konverso Kadın Bir Banker: Dona Gracia Nasi Mendes ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 22, 2022, s. 42.

az Yahudi eğitimi almış eski bir marrano³³⁹ olmasına rağmen Yahudi dünyasında bir lider olan Dona Gracia Mendes üzerinde etkisinin olması mümkündür.³⁴⁰

Modena yetmiş beş yaşında, kocasının ölümünden sonra, Safed’de yaşamak üzere Filistin’e doğru yola çıkmıştır. Venedik’ten geçerken Fioretta’yla tanışan Venedikli yeğeni Leon Modena’ya (1571-1648) göre Fioretta, Safed’e ulaşmadan ölmüştür.³⁴¹ Bu yolculuğun arka planını dönemin İtalya’sında yaşananlardan okuyabiliriz. 1553 yılında Papa III. Julius’un, Talmud’un tüm kopyalarının İtalya genelinde yakılmasını emretmesinin ve 1555’te Yahudilerin paçavra ve eski giysi satışı dışında herhangi bir ticari faaliyette bulunmalarının yasaklanmasının doğal bir neticesi olarak 16. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Yahudiler güneyden neredeyse tamamen yok olmuş, orta ve kuzey şehirlerdeki gettolara hapsedilmiş ve ağır ayrımcı yasalardan muzdarip olmuşlardı. Bu dönemde kadınların ve erkeklerin ekonomik ve sosyal statüleri kötüleşmiştir. Sadece birkaç aile yüksek ekonomik düzeylerini sürdürebilmiştir. Erkek âlimlerin bazıları çalışmaya, yazmaya ve yayın yapmaya devam etmiş ancak 17. yüzyılın ortalarından itibaren İtalya’da kalan yaklaşık otuz bin Yahudi arasında artık seçkin, bilgili veya yetenekli Yahudi kadınlara dair hiçbir kanıt kalmamıştır. Bu dönemde bilgin Fioretta Modena gibi daha az tanınan kişiler artık İtalya’daki Yahudi yaşamının daha az görünür bir parçası hâline gelmişlerdir. Bu ortamda giderek daha da muhafazakârlaşan hahamlar, kadınların ev içi rollerinde sınırlı kalmalarında ısrar etmişlerdir.³⁴² Böyle bir ortamdan uzaklaşmak, ev içi rollerinin yanında Tora çalışmalarını sürdürmek isteyen Fioretta için zorunlu bir göç olarak değerlendirilebilir.

3. 4. 4. Perl

Maharal’ın eşi Perl, tanınmış Altschuler ailesine mensuptur.³⁴³ Maharal olarak da bilinen kocası Praglı Yehuda Loew/Löw (1525-1609), 16. yüzyılın önde gelen Yahudi düşünürlerinden birisidir. Yahudi hukuku, felsefesi ve ahlakı üzerine çok sayıda kitap yazmış ve Talmud’un agadasına yeni bir yaklaşım geliştirmiştir.³⁴⁴ Perl, kocası kadar iyi kayıt altına alınmamış olsa da kendi başına önemli bir figürdür. Perl’in babası Samuel Schmelkes’dir. Perl’in ekonomik imkânları sayesinde

³³⁹ Marrano, İspanya tarihinde, zulümden kaçmak için Hristiyan inancına geçen ancak Yahudiliği gizlice uygulamaya devam eden Yahudi anlamına gelir. Cihat Şeker, *Marranolar’ın Tarihi ve Kültürü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 318-325.

³⁴⁰ Howard Ernest Adelman, *Success and Failure in the Seventeenth Century Ghetto of Venice: The Life and Thought of Leon Modena, 1571-1648* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Brandeis Üniversitesi, Massachusetts, 1985, s. 192-193.

³⁴¹ Jewish Virtual Library, “Modena, Fioretta”.

³⁴² Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women*, s. 106.

³⁴³ Solomon Schechter ve M. Grunwald, “Judah Löw (Löb, Liwa) Ben Bezaleel”, *Jewish Encyclopedia* (Erişim 01 Şubat 2024).

³⁴⁴ Jewish Virtual Library, “Yehuda Loew (The Maharal)” (Erişim 01 Şubat 2024). Maharal aynı zamanda, erkek çocukların erken yaşta eğitime başlaması gerektiği fikri yerine çocukların entelektüel olgunluklarına uygun olarak eğitilmeleri konusundaki ısrarıyla da bilinmektedir.

kocası Maharal, ilmî çalışmalarına devam edebilmiştir.³⁴⁵ Ekonomik olarak sıkıntı çektikleri dönemde Perl, ekmek ve diğer unlu mamulleri satarak eşinin çalışmalarına imkân tanımıştır. Maharal'ın hahamlık eğitiminin maddî yükünü karısı ve kayınpederi karşılamıştır.³⁴⁶ Torunlarından aktarılan geleneğe göre, Maharal'ın eşi Perl, kendi başına parlak bir Talmud bilginiydi. Kocasının bazı responsalarını yazmasına ve edebî eserlerini düzenlemesine yardımcı olmuştur.³⁴⁷ Altıncı Lubavitcher Rebbe'nin anılarında kendisinden şöyle bahsedilmektedir:

“Her gün kocasıyla ders yapıyordu. Birlikte sadece Talmud ve halaha değil, aynı zamanda etik ve metafizik de çalışıyorlardı. Kendisi hakkında, sekiz yaşından beri en az beş saat ders çalışmadığı bir gün bile geçmediğini söylerdi. Maharal ile evlendikten sonra birçok kişi ona halahik sorular gönderirdi, soruları kocasına okuyan ve sonra cevaplarını yazan oydu. Maharal'ın tüm eserlerini düzenler ve redakte ederdi. Perl'in, en az sekiz yerde kocasının yazılarında, bilgelerin alıntılarında veya Raşi'nin yorumlarında hatalar bulduğu söylenir.”³⁴⁸

Perl, kocasının ilmî faaliyetlerinde önemli bir rol oynamış, eserlerinin tanzimine ve tashihiine yardımcı olmuştur. Perl'in kişisel çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla birlikte, Maharal'a sağladığı destek sayesinde etkisi dolaylı olarak kendini göstermiştir. Maharal'ın ilmî ve toplumsal çalışmalarını sürdürmesine olanak tanıyan istikrarlı bir ortamın tesisinde Perl'in rolü mühimdir.

3. 4. 5. Bayla Falk

Bayla Falk (Bella Cohen); desteği, idaresi ve sessiz katkılarıyla, toplumda daha çok tanınan kocalarının başarısı için oldukça önemli katkılarda bulunan pek çok Yahudi kadından bir diğeridir. Bayla Falk, Talmudik öğrenim görmüş sayılı Yahudi kadından biridir. 16. yüzyılın ortalarında Lemberg'de doğmuş; çok ileri bir yaşta Kudüs'te ölmüştür. Lemberg cemaatinin başkanı İsrail Edels'in kızı ve “Sefer Me'irat Enayim”in yazarı olarak tanınmış Talmudist Joshua Falk ha-Kohen'in (1555-1614) eşidir. Kayınpederi tarafından desteklenen Joshua Falk, çalışmalarını özel olarak sürdürmüş ve Lemberg'de bir Talmudik okul yönetmiştir. 1614'te öldüğünde, karısı Bayla Falk Kudüs'e taşınmıştır. Bayla'nın Talmudik çalışmalara karşı güçlü bir eğiliminin ve bilgisinin olduğu böylelikle bazı zor halahik davalarda kararlar verdiği bilinmektedir. Bu kararlardan biri, bayramlarda ışıkların kutsanmasının ışıklar yakıldıktan sonra değil önce söylenmesi gerektiğidir.³⁴⁹

³⁴⁵ Evliliğinden bahseden bir kaynakta şöyle geçer: “(Cemaatin) önde gelen yetkililerinden, serveti, malı mülkü ve iyi konumu sayesinde zamanının büyük adamlarından biri olan ve yönetimle de yakın ilişkileri bulunan Haham Yakup'un oğlu, onurlu ve şanlı Haham Samuel'in kızıyla nişanlanmıştı.” Giuseppe Veltri, “Science and Religious Hermeneutics: The ‘Philosophy’ of Rabbi Loew of Prague”, Ed. Jürgen Helm-Annette Winkelman, *Religious Confessions and the Sciences in the Sixteenth Century*, Leiden: Brill, 2001, s. 122.

³⁴⁶ Veltri, *Science and Religious Hermeneutics*, s. 122-123.

³⁴⁷ Chabad.Org, “About the Maharal Every Jew Should Know” (Erişim 22 Kasım 2023).

³⁴⁸ Chabad.Org, “12 Women Who Impacted Torah Scholarship - Culled from the Span of Jewish History, from the Talmudic Era to Pre-War Europe” (Erişim 20 Kasım 2023).

³⁴⁹ Louis Ginzberg ve Israel Berlin, “Bella, wife of Joshua Falk”, *Jewish Encyclopedia* (Erişim 01 Şubat 2024).

Bayla Falk, dindar ve Tora'ya düşkün kişiliğiyle tanınmıştır. Bayla'nın oğulları kendisinden, her gün sinagoga ilk gelen kişi olmasından ve sürekli olarak Tora öğrenmekle meşgul olmasından ötürü övgüyle bahsetmişlerdir.³⁵⁰

3. 4. 6. Asenat Barazani

Talmud çalışmış, eğitim görmüş ve eğitim vermiş figürlerden bir diğeri ve belki de en öne çıkan Asenat Barazani'dir. Öyle ki kendisi babasının ölümünün ardından eşiyle birlikte, hatta çoğu zaman eşinden daha çok söz hakkına sahip olarak yeşivayı yönetmiştir.

Asenat Barazani 1590'da Kuzey Irak'ta³⁵¹ diğer pek çok Yahudi kadın bilgin gibi haham bir ailenin tek çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Asenat'ın babası Shmuel Barazani'nin, kızının yeteneklerine büyük saygı duyduğu bilinmektedir. Haham Jacob b. Judah Mizrahi ile evlenmesini kabul ettiğinde kızının eğitimine devam edebilmesini şart koşmuştur. Haham Barazani, "bilge kadın" olarak statüsünü korumak için Asenat'ın ketubasında, Asenat'ın "asla ev işleriyle uğraşmaması gerektiğini" belirtmiştir.³⁵² Asenat bu alışılmadık talebi mektuplarından birinde şöyle anlatır: "...kocama beni çalıştırmayacağına dair yemin ettirdi ve o (kocas) da (babasının) emrettiği gibi yaptı."³⁵³ Kocasının ölümünden sonra Asenat Barazani, babasının akademisinin başına geçmiş ve orada Tora öğretmiştir.³⁵⁴

Asenat, cemaatine yazdığı bir mektupta yetiştirilme sürecini şöyle anlatır: "Hayatım boyunca evimden dışarı adımımı atmadım. Ben İsrail kralının kızıydım. Bilginler tarafından yetiştirildim; merhum babam tarafından şımartıldım. Bana dinî konular dışında hiçbir sanat ya da zanaat öğretmedi."³⁵⁵ Kendisinden "İsrail kralının kızı" olarak bahsetmesi, saygın bir soydan geldiğinin ve ailesinin gördüğü yüksek itibarın güçlü bir ifadesidir. "Bilginler tarafından yetiştirilmiş" olması, Asenat'ın genç yaştan itibaren bilgi ve düşünce dolu bir ortamda yetiştiğini göstermektedir. Babasının ona "dinî konular dışında hiçbir sanat veya zanaat" öğretmeme kararı, dinî ve ilmi eğitime bilinçli bir şekilde odaklanıldığını ortaya koymaktadır. Bu vurgu, babasının onun sahip olduğu zihinsel ve manevi kapasitenin farkına vardığını ve bu doğrultuda yetiştirdiğini göstermektedir. Asenat "şımartılmak" ifadesiyle maddi ikramları kastetmiş olamaz zira kayıtlar ailesinin son derece fakir olduğunu anlatmaktadır.³⁵⁶ Onun rızık olarak atıfta bulunduğu, ilahî şeyler ve Tora çalışmaları olmalıdır.

Asenat Barazani hakkında farklı anlatılar mevcuttur. Bir anlatı şöyle der:

³⁵⁰ Tallan ve Taitz, "Learned Women in Traditional Jewish Society".

³⁵¹ Ünal, "Yahudilik'te Kadın Algısı", s. 51.

³⁵² Tirzah Firestone, *The Receiving: Reclaiming Jewish Women's Wisdom*, Pymble: HarperCollins, 2007, s. 117.

³⁵³ Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women*, s. 176.

³⁵⁴ Tallan- Taitz, "Learned Women in Traditional Jewish Society".

³⁵⁵ Firestone, *The Receiving*, s. 112.

³⁵⁶ Firestone, *The Receiving*, s. 113.

“R. Shmuel Adonai’nin (Barazani) kızı Asenat çok bilge bir kadındı ve Tora’yı öğrenmişti. Kabalanın bilgeliğini öğrendi, mucizeler ve harikalar (gerçekleştirme) konusunda büyük bir üne sahipti. Bir erkek ve bir kız çocuk doğurduktan sonra Tanrı’ya; âdet görmemek için dua etti. Böylelikle öğrenmeye, kutsallığa ve arınmaya daha fazla vakit ayırabilecekti. Ve Tanrı onun isteğini kabul etti.”³⁵⁷

Asenat Barazani, Tora ve Kabala bilgisiyle saygı görmekteydi. Onu, mucizeler ve harikalar konusunda büyük bir üne sahip “çok bilge bir kadın” olarak tanımlamak, ona duyulan yüksek saygıyı yansıtmaktadır. Bu, onun bilgisinin ve ibadetlerinin toplumu üzerinde derin bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca dua yoluyla âdet kanamasını durdurabildiği iddiası, cemaatin onun manevi gücüne olan inancını vurgulamaktadır. Asenat’ın âdet kanamasının durması için dua ederek, tipik olarak kadınlara yöneltilen fiziksel sınırlamaları aşmaya çalışması, ibadetlerine olan bağlılığını ve dinî yaşamına kesintisiz olarak kendini tamamen adanma arzusunu yansıtmaktadır.

Asenat Barazani hem Tora öğrenmiş hem de öğretmiştir. Ders vermeye başlamasından şöyle bahsetmektedir: “Başlangıçta kocam kendi çalışmalarıyla çok meşguldü ve öğrencilere ders verecek zamanı yoktu. Ben de onun yerine onlara ders veriyordum.” O, kocasıyla birlikte Kuzey Irak’ta dersler vermiştir.³⁵⁸ Kocasının ölümünden sonra, karşılaştığı ciddi mali zorluklara rağmen yeşivayı kapatmayı reddetmiş, oğlu Samuel henüz roş yeşiva olamayacak kadar küçükken bir adım öne çıkarak yeşivanın yönetimini devralmıştır. Böylelikle Yahudi tarihinde bir yeşivanın ilk kadın roş yeşivası olmuştur.³⁵⁹ Bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Ben Tora öğretmeni olarak ve (onların) suya daldırma, Şabat, âdet kirliliği, dua ve benzerlerine uymalarını isteyen ve değilse kınayan kişi olarak kalıyorum.” Asenat Barazani bilge bir kadın olarak saygı görmüş ve Kuzey Irak topraklarındaki Yahudiler tarafından Tannit³⁶⁰ olarak adlandırılmıştır. 17. yüzyılın başında İbranice yazdığı sayısız mektup, zamanında Yahudi kadınların nadiren hâkim olduğu bir dili mükemmel bir şekilde kullandığını göstermektedir.

Asenat’ın durumu diğer figürlerden farklıdır. Yahudi tarihinde ona bu konumu kazandıran başta babasının sonra da eşinin desteğidir. Babasının desteği eşinin evindeki, eşinin desteği de ölümünün ardından yeşivadaki konumunu güçlendirmiştir.

3. 4. 7. Rayna Batya Berlin

Ünlü Volozhin Yeşivası’nın ikinci başkanı Reb Itzele’nin (Volozhinli R. Itzhak b. Hayim, ö. 1849) ikinci kızı olan Rayna Batya Berlin, 1817 yılı civarında³⁶¹ üyeleri Litvanya Yahudiliğinin

³⁵⁷ Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women*, s. 176.

³⁵⁸ Newsom, s. 13.

³⁵⁹ Firestone, *The Receiving*, s. 118.

³⁶⁰ Taitz vd., *The JPS Guide to Jewish Women*, s. 176. Tannit, babası için kullanılan aynı ünvan olan Tanna’nın dişil hâlidir.

³⁶¹ Eliyana R. Adler, “Reading Rayna Batya: The Rebellious Rebbetzin as Self-Reflection”, *Nashim: A Journal of Jewish Women’s Studies & Gender Issues*, 16, 2008, s. 132.

entelektüel ve dinî liderleri olan seçkin bir soydan gelen bir ailede³⁶² dünyaya gelmiştir. Volozhin Yeşiva'sının bir dönem roş yeşivası ve 19. yüzyılın önde gelen Talmudistlerinden biri olan Naftali Tzvi Yehuda Berlin'in (1817-1893) eşidir. Rayna, ailedeki tek eğitilmiş kadın değildir. Ablasının, kocasının ölümünden sonra evinde ders vermeye devam ettiğinden bahsedilmektedir. Rayna tüm hayatını Volozhin'de, dönemin Tora aydınlarıyla yakın ilişki içerisinde ve entelektüel bir muhitte geçirmiştir. Böyle bir muhitte yetişen birinin Tora çalışmalarına ilgi duyması olağan bir sonuçtur. Çağdaşı birçok erkeğin aksine yaşamına dair bir hatırat bırakmamıştır. Babası, dedesi ya da kocası hakkındaki biyografi ya da referans çalışmalarında Berlin'den neredeyse hiç bahsedilmez.³⁶³ Dolayısıyla kendisini tanımak ancak başkaları tarafından yazılan kaynakları incelemek ile mümkün olmaktadır. Berlin, kendisini dinî çalışmalara adanmış Litvanyalı bir kadındı ancak hayatı hakkındaki veriler yalnızca yeğeni R. Barukh ha-Levi Epstein'in (1862-1942) biyografik çalışması olan Mekor Barukh'taki (1928) "Kadınların Bilgeliği" bölümüne dayanmaktadır. Yeğenin yazılarında kendisinden şöyle bahsedilir:

"Birden fazla kez, tefilin, tzizit, suka ve lulav gibi olumlu, zamana bağlı emirlerden ve çok daha fazlasından mahrum bırakıldıkları için, kadınların bu hayattaki dar kaderleri ve kısıtlı paylarından, keder ve acı içinde, buruk bir ruhla şikâyet ettiğini ve yakındığını duydum. ... Kadınların onurunun hiçe sayılması ve Tora'yı öğretmelerinin yasak olması nedeniyle düşük konumları onu daha da rahatsız ediyor ve acı çekmesine neden oluyordu."³⁶⁴

Berlin, Yahudi geleneğinin sunduğu kısıtlamalara karşı çıkmış ve kadınların Tevrat ve Talmud okuyabilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁶⁵ Yeğeni Epstein, Berlin'in Talmud'da Hillel'e atfedilen, Tora'nın sadece bilge, alçak gönüllü ve layık olanlara öğretilmesi gerektiğini söyleyen Şammai'nin aksine herkese öğretilbileceği görüşünü aktardığı bir tartışmayı anlatır. Berlin'in girdiği tartışmalarda Talmud'a yaptığı atıflardan, Talmud'a ne kadar hâkim olduğu anlaşılmaktadır.³⁶⁶ Tora çalışmalarına çok sıkı bağlı olan Berlin, Tora çalışmasını Tanrı'ya ibadetin en yüce aracı olarak görmekteydi.³⁶⁷

Berlin, R. Meir'in karısı Berurya, R. Nahman'ın karısı Yalta gibi birçok bilgili kadının adını zikrederek kadınların da Tora çalışmaları gerektiği argümanını güçlendirmeye çalışmıştır. Epstein, teyzesinin listesini duyduğunda memnun olduğunu aktarmaktadır. Ancak bu memnuniyet duygusu

³⁶² Dedesi Reb Hayim (Volozhinli Rabbi Hayim ben Itzhak, 1749-1821), ilk modern yeşiva olarak adlandırılan kurumun kurucusu olarak tanınır. Raphael Shuchat, "Rabbi Hayyim of Volozhin's Polemic with Hassidism", *Scripta Judaica Cracoviensia*, 16, 2019, s. 15.

³⁶³ E. Adler, s. 131-133.

³⁶⁴ Bacon, "Rayna Batya Berlin".

³⁶⁵ Bacon, "Rayna Batya Berlin".

³⁶⁶ Don Seeman, "The Silence of Rayna Batya: Torah, Suffering, and Rabbi Barukh Epstein's 'Wisdom of Women'", *The Torah U-Madda Journal*, 6, 1995, s. 91-128.

³⁶⁷ Bacon, "Rayna Batya Berlin".

kısa sürmüştür çünkü istisnai kadınların varlığı, kadınların bir grup olarak Tora öğrenme yükümlülüğünün dışında tutulduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.³⁶⁸

Epstein'in teyzesini tasviri gerçekten dikkate değerdir. Aktardıklarına göre, teyzesi hem Yidiş hem de İbranice kutsal Yahudi kitaplarını düzenli olarak incelemekle kalmamış aynı zamanda Yahudilikte kadınların statüsüyle de derinden ilgilenmiştir.³⁶⁹ Görüldüğü üzere Berlin, kadınların Talmud da dâhil olmak üzere Yahudi metinlerini çalışmaktan dışlanmaması gerektiğine kuvvetle inanmaktaydı. Kadınların dinî çalışmalardaki rollerine ilişkin geleneksel görüşler göz önüne alındığında, Berlin'in yaşadığı dönemde yenilikçi ve bir ölçüde tartışmalı bir duruşa sahip olduğu görülmektedir.

3. 4. 8. Hannah Rochel Verbemacher

Talmud çalışmasıyla anılan bir başka Yahudi kadın da “Ludmirli Bakire” olarak bilinen Hannah Rochel Verbemacher'dir. Rochel 1815 yılında Ukrayna'da Volhynia'nın Ludmir kasabasında on yılı aşkın bir süredir çocukları olmayan bir anne babanın çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Annesi, Hannah henüz dokuz yaşındayken ölmüştür. Babası Monesh Verbermacher, Çernobilli R. Mottele adlı bir Hasidik üstadın takipçisiydi. Böyle bir ortamda yetişen Hannah, genç yaşta Tanah ve Talmud hakkında geniş bir bilgi birikimi edinmiştir.³⁷⁰ Annesinin mezarını ziyaret ettiği bir sefer ciddi bir hastalığa yakalanmış iyileştikten sonra kendisini tamamen kutsal kitapları çalışmaya adanmıştır. Tallit ve tefilin gibi sadece erkekler için zorunlu olan emirleri de yerine getirmeye başlamış, zamanını tefekkür, ilim ve ibadetle geçirmiştir. Aynı zamanda Şabat öğleden sonraları Tora'yı açıkladığı bir tish (açık masa) yönetmiştir. Babasının ölümü üzerine aldığı mirasla inşa ettirdiği büyük sinagogda öğütlerini dinlemek isteyen birçok Yahudi kendisini ziyaret etmiştir. Tevazu gereği ziyarete gelenler ile bir kapının ya da bölmenin arkasından konuşmuştur. 1892'de Kudüs'te vefat etmiştir.³⁷¹ Hannah ilmî çalışmalarına devam etmek için evlenmemiş, bu konuda cemaat liderleriyle tartışmış, böylece “Ludmirli Bakire” lakabıyla anılmıştır.³⁷²

Hannah Rochel'in erkek kardeşi yoktur, bu yüzden babası Hannah'ya Talmud öğretmiştir.³⁷³ Verbermacher başlangıçta kızının sadece onu gözlemlediğini düşünmüş ancak daha sonra Hannah'nın onunla birlikte öğrenmek istediğini fark etmiştir. Verbermacher ilk etapta kızına

³⁶⁸ Brenda Socachevsky Bacon, “‘The Wisdom of Women’: From Epstein to Agnon”, *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 15, 2008, s. 30-44.

³⁶⁹ E. Adler, s. 134. Epstein, Batya'nın sabah duasında zikredilen “Kadın olarak yaratmadığın için...” ifadesini de onur kırıcı bulduğunu ifade etmektedir.

³⁷⁰ Bazı kaynaklara göre annesi vefat ettiğinde on dört yaşındaydı. Deutsch, s. 5.

³⁷¹ Katz, “Mystical Safed Women- A Number of Women Are Also among the Righteous Jewish Mystics”. 1991'de hayatını konu alan bir roman yayınlandı. *Gershon Winkler, They Called her Rebbe, the Maiden of Ludomir*, New York: Judaica Press, 1991.

³⁷² Firestone, *The Receiving*, s. 15.

³⁷³ Deutsch, s. 50.

öğretmekten geri durmuştur. Bu yüzden Hannah başlangıçta babasının yüksek sesli çalışmalarını dinleyerek sonra kendi kendine çalışmıştır. Ancak Hannah babasına, kavrayışını ve ciddiyetini gösteren sorular sormaya başlayınca, babası “onun da bir erkeğin öğrendiği gibi öğrenebileceğini” fark etmiş ve kızına bildiği her şeyi öğretmiştir.³⁷⁴

Hannah Rochel’in müfredatının önemli unsurları, diğer 19. yüzyıl Doğu Avrupa Yahudi kızlarına sunulan eğitim fırsatlarını da yansıtmaktadır. Örneğin, Kutsal Kitap, agadik ve etik literatürü öğrendiği, ancak hukuki materyalleri öğrenmediği belirtilmektedir.³⁷⁵

Hannah, erkek otoriter bir şehirde yaşaması nedeniyle, dinî kurumlar tarafından kınanmıştır. Bir erkek gibi dua etmesinden ötürü çevresi tarafından meşugaat (deli) olmakla itham edilmiş ve dışlanmış.³⁷⁶ Hannah babasına eşlik ettiği bir ziyarette, Hassidic rebbe Mordechai (1770–1837) babasını kızını kutsal kitaplar konusunda eğittiği için azarlayınca, Talmudik gerekçelerle kadınların kutsal metinleri incelemesinin neden gerçekten caiz olduğu konusunda tartışmıştır.³⁷⁷ O, babasının ölümünden sonra, tıpkı Bat ha-Levi gibi penceresinin ardından yüzlerce kişiyle bir araya gelerek oradan öğretmiş, konuşmalar yapmıştır. Kendisini eleştiren ve kınayan cemaat liderlerine Talmud’dan alıntılar yapan mektuplar yazmıştır.³⁷⁸

Şu anda İsrail’de tedavülde olan bir Hasidik rivayete göre Ludmirli Bakire’nin kabri Kudüs’te değil, Kabalist Isaac Luria’nın mezarının yakınında yer aldığı varsayılan işaretlenmemiş mezar taşının bulunduğu Sofed’dadır. Bir başka rivayete göre ise savaş sonrası Volhynia’nın harap olmuş Yahudi cemaatlerine adanmış bir kitapta, Ludmir’in eski bir sakinine atfedilen bir bölüm Ludmirli Bakire’nin mezarından bahsedilmektedir:

“...(Kasaba mezarlığındaki) mezar taşları arasında, halkın ortak hafızasında efsanevi bir figür olan ve hayatını Yaratıcı’ya ibadet etmeye adanmış olan ‘Dindar Bakire’nin mezar taşı da vardı: o her gün sabah, öğleden sonra ve akşam dua ederdi ve hatta tefilin koyar, gemara ve Talmudik tartışmalar için zaman ayırırdı.”³⁷⁹

Bugün hâlâ hem Fioretta Modena’nın hem de Rochel Werbemacher’in mezarlarına turlar düzenlenmektedir.

Yoksul ailelerden farklı olarak, Hannah Rochel gibi daha varlıklı ailelerde doğan kızlar evde, özel olarak yaşlı kadın öğretmenler tarafından eğitilirdi. Buna ek olarak, yüzyıllar boyunca, Raşi’nin kızları da dâhil olmak üzere bazı Yahudi kızları kendi babalarından kapsamlı eğitimler almıştır. Bu kızların çoğunun erkek kardeşi yoktu ve bu nedenle babalarının tüm ilgisine sahiptiler.³⁸⁰

Kendilerinden bahsedilen bu kadınlar çoğunlukla erkek evladı olmayan, maddi sıkıntı çekmeyen ve entelektüel ailelerde dünyaya gelmişlerdir. Böylelikle erkek evladı olmayan babalar

³⁷⁴ Deutsch, s. 81.

³⁷⁵ Deutsch, s. 83.

³⁷⁶ Deutsch, s. 50.

³⁷⁷ Firestone, The Receiving, s. 12.

³⁷⁸ Firestone, The Receiving, s. 14.

³⁷⁹ Deutsch, s. 210.

³⁸⁰ Deutsch, s. 82.

Tora bilgilerini kızlarına aktarmışlar ya da en azından çalışmalarını dinlemelerine izin vermişlerdir. Kızlarının Tora çalışmalarını destekleyen babalar evlendikleri takdirde eşlerinin de kızlarını Tora çalışmaları konusunda desteklemelerini şart koymuşlardır. Babalar kızlarını evlendirirken eş seçiminde de kocanın Tora bilgini olmasına dikkat etmişlerdir. Böylece Tora âlimi babaların kızları, evlendiklerinde de Tora çalışmalarına devam edebilmişlerdir.

Babalarının ve eşlerinin desteği Tora çalışmalarını sürdürmelerini sağlamışsa da kadınların Tora çalışmaları konusunda bir yeniliğe gidilmesini sağlamamıştır. Rabbani gelenekte var olan kabullerde bir değişikliğe gidilmemiştir. Bu kadınlar tıpkı daha önce ismi Talmud'da zikredilen diğer kadınlar gibi kendi dönemlerinin öne çıkan nadir isimleridir. Bu örnekler dönemin Yahudi çevrelerindeki sosyal yapıya dair bilgiler de vermektedir. Örneğin bu kadınların birçoğunun ismi yaşadıkları dönemde dahi zikredilmemiş, babalarının yahut kocalarının isimlerine nispetle anılmışlardır.

Ancak yine de bu isimlere dair anlatılar Orta Çağ'da, en azından uygulamada Tora öğreniminin kadınlar için mutlak bir yasak olduğundan söz edilemeyeceğinin ve Tora bilgisiyle öne çıkan kadınların da bulunduğu kanıtı olarak gösterilebilir.

3. 5. Kadınların Talmud Öğreniminde Altın Çağ ya da Bir Dönemin Sonu

Talmud, erkekler tarafından yazılmıştır ve yüzyıllar boyunca onu inceleyenler de ağırlıklı olarak erkekler olmuştur. Kadınların bu eğitime uygun olmadıkları ya da bu eğitime ihtiyaç duymadıkları yönündeki, uzun süredir devam eden düşüncenin Yahudi tarihinde derin kökleri vardır. Ancak birçok engеле rağmen geleneksel Yahudi topluluklarında Talmud çalışmış az sayıda kadın var olmuştur. Bugün dindar Ortodoks Yahudiler arasında kapsamlı Talmud çalışmaları sadece erkeklerin uğraşı olmaktan çıkmıştır. Son birkaç yılda bazı yenilikçi Ortodoks cemaatleri, kadınların Talmud çalışmalarına iştirak etme konusundaki sınırlarını genişletmiştir. Kadınlar bu dinî alanın giderek daha büyük bir parçası hâline gelmektedirler. Varılan bu noktaya getiren süreç ise ana hatlarıyla şöyledir:

19. yüzyılın sonlarına kadar hahamlar genellikle kadınların herhangi bir Yahudi metninde eğitilmesini onaylamamıştır. İki temel tarihsel süreç, kadınların Tora öğrenimi ile ilgili halahık tutumlarda önemli değişikliklere yol açmıştır: Yahudi Emansipasyonu (Yahudilere özgürlük ve eşitlik tanınması), ve Haskala. Bu dönemlerde (18.-19.yüzyıl) dil, edebiyat ve benzeri konularda eğitim alan kadınların Yahudilik dışı konulardaki eğitim düzeyleri ile Yahudilikle ilgili konulardaki eksiklikleri arasında bir uçurum ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten, Yahudi Emansipasyonu ve Haskala'yı özellikle kadınlar arasında, dinden çıkma ve asimilasyon süreçleri takip etmiştir. Bazı dinî liderler bu süreci durdurmanın yolunun Tora eğitimi olduğunu düşünmüşlerdir. Böylelikle kadınları bu eğitime dâhil etmek, atalarının geleneğine bağlılıklarını güçlendirmek için acil bir ihtiyaç olarak değerlendirilmiştir.

19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında, çoğunlukla “Torah im derekh erez” (yaşamın akışıyla beraber Tora), idealini benimseyen Almanya’daki Ortodoks cemaatinde veya bu idealden etkilenen topluluklarda, kadınların eşitliği fikri, başta Tora eğitimi olmak üzere dinî alanlarına kadınların dâhil edilmesine daha fazla açık olunmasına öncülük etmiştir. Devam eden süreçte, revaçta olan eşitlik fikri ve feminist hareketlerin yanı sıra³⁸¹ hem Reform hem de Muhafazakâr hareketlerin kadınların Tora eğitimi almalarına dair tutumları, Ortodoks cemaat üzerinde etki sahibi olmuştur.³⁸² 20. yüzyılın başlarında iyice belirginleşen bu probleme dair görünür çözümler üretilmeye başlanmıştır. Kapsam ve içerik konusunda net kısıtlamalar olsa da kadınların Tora öğrendiği Bais Yaakov okullarının kurulmasının ardında da bu mantık yatmaktaydı. Bu konuda başlangıçta, pek çok din âlimi öncülük etmemiş yahut destek göstermemiştir. Bilakis Maskilim’e,³⁸³ reformculara ve Bais Yaakov’un kurucusu Sarah Schenirer (1883-1935) ve Puah Rakovsky (1865-1955)³⁸⁴ gibi kadınlara tepki göstermişlerdir. Bu bağlamda değişimin mahiyetine dikkat etmek önemlidir, zira geleneksel halahik görüşten ziyade ortada olan sosyal gerçeklik ve bununla başa çıkmak için önlem alma ihtiyacı yol gösterici güç olmuştur.

20. yüzyılın başlarında Sarah Schenirer’in kurucusu olduğu Bais Yaakov okulları, kızların Kutsal Kitap ve Yahudiliğe dair diğer konularda örgün eğitim almasının meşruiyetini tesis etmiştir. Ancak bu okullarda Talmud çalışmalarına bilinçli olarak yer verilmemiştir.³⁸⁵ Yine de kadınların bir ölçüde eğitime dâhil edilmesi sonrasında gelecek olan yeniliklerin zeminini oluşturmuştur. 20. yüzyılın başlarında Ortodoks hahamların çoğu hâlâ, Talmud eğitiminin kadınlar için yasak ya da uygunsuz olduğunu düşünmekteydi. Ancak aralarında Joseph B. Soloveitchik’in (1903-1993)³⁸⁶ de bulunduğu bazı Modern Ortodoks hahamlar kızlara Talmud öğretilmesini onaylamışlardır.

Haham Soloveitchik, 1937 yılında Boston, Massachusetts’te kız ve erkek öğrencilerin birlikte Talmud eğitimi aldığı bir Yahudi gündüz okulu olan Maimonides Okulu’nu kurmuştur.³⁸⁷ Burada Talmud çalışmaları dâhil, kız ve erkek öğrenciler için eğitim programları arasında ayırım yapmayan bir müfredat başlatmıştır. Kız ve erkek öğrenciler yedinci sınıftan on ikinci sınıfa kadar karma

³⁸¹ Aksel, Hesna Serra, “Feminist Perspektiften Yahudilik: Bir Yeniden İnşa Girişimi”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, 20(1), 2021, s. 149.

³⁸² Keren, “Torah Study”.

³⁸³ Bilge ve zeki kişi anlamına gelmektedir. Kavram olarak, 18. ve 19. yüzyıllardaki Yahudi Aydınlanması Haskala hareketi taraftarı anlamına gelmektedir. Besalel, “Askala”, *Yahudilik Ansiklopedisi A-J*, s. 79.

³⁸⁴ 1865’te Polonya’da doğan Puah Rakovsky, özellikle kızların eğitimi konusunda öne çıkan bir Yahudi bir figürdür. Varşova’daki ilk Yahudi kız okulunu I. Dünya Savaşı sırasında yıkılana kadar yönetmiş, burada öğretmenlik yapmış daha sonra Siyonist faaliyetlere katılmıştır. Paula Hyman, “Puah Rakovsky”, *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women* (Erişim 26 Mart 2024).

³⁸⁵ Genç kızlar için dinî eğitim veren bir kurumun tesisi dönem içinde kabullendirilmesi zor bir fikirdi. Bu açıdan Talmud çalışmalarına bilinçli olarak yer verilmemesi, dinî liderlerin onayını almayı hedefleyen bir karar olarak değerlendirilmektedir.

³⁸⁶ Joseph Ber (Yosef Dov) Soloveitchik Ortodoks bir haham, Talmudist ve modern Yahudi filozofu. Jewish Virtual Library, “Joseph Soloveitchik” (Erişim 15 Şubat 2024).

³⁸⁷ David Golinkin, “The Participation of Jewish Women in Public Rituals and Torah Study 1845-2010”, *Nashim: A Journal of Jewish Women’s Studies & Gender Issues*, 21, 2011, s. 53.

sınıflarda Talmud eğitimi almışlardır. Bu okulda Talmud ve Yahudi hukukunun sadece pratik yönlerine değil, aynı zamanda kavramsal temellerine de yer verilmiştir.³⁸⁸ 1940’larda Amerika’da Modern Ortodoks Lisesi kız öğrencilere Talmud eğitimi sunmaya başlamıştır. Bununla birlikte bu dönemde yetişkin kadınlar için daha ileri düzeyde eğitim fırsatları henüz yoktu.³⁸⁹ Soloveitchik, Yeshiva Üniversitesi’nin kadın koleji olan Stern Koleji’nde açılan bir Beit Midrash programında ilk Talmud dersini vererek yetişkin Yahudi kadınlar için daha yoğun Tora çalışmalarını savunmuştur.³⁹⁰

Soloveitchik’in desteğiyle kız çocuklarının eğitimine ilişkin iki önemli uygulama hayata geçirilmiştir. İlk olarak, tüm sınıflar için karma bir program başlatılmıştır. Karma eğitim Ortodoks eğitim kurumları için nispeten yeni bir uygulamaydı.³⁹¹ İkinci olarak, okul, Talmud çalışması konusunda kız ve erkek öğrenciler için eğitim programları arasında ayırım yapmayan bir müfredat sunmuştur. Soloveitchik’in kadınların Talmud öğrenimini savunması Yeshiva Üniversitesi’ndeki roş yeşiva görevinde de devam etmiştir. Soloveitchik’in kadınların Talmud çalışmasına yaklaşımı, kadınlara Talmud öğretilmesine, özellikle de Talmud’un kavramsal analizinin yapılmasına genellikle karşı çıkan Ortodoks Yahudiliğin geleneksel yaklaşımıyla çelişmektedir. Buna ek olarak, Soloveitchik’in kararı Amerika’daki Ortodoks eğitim kurumlarındaki çağdaş uygulamalara da meydan okumuştur. Örneğin bu dönemde New York’taki Yeshiva of Flatbush ve Ramaz School gibi karma Ortodoks okulları bile kadınların Talmud eğitimi almasını yasaklıyordu.³⁹² Soloveitchik gibi güçlü bir ismin kadınların Talmud eğitimini desteklemesi önemli bir emsal teşkil etmiş ve Modern Ortodoks toplumunda kadınların Talmud eğitimi konusunda büyük bir değişimin başlatılmasında aracı olmuştur. Birkaç yıl içinde, New York’ta sadece meşruiyet değil, aynı zamanda kadınlar için birinci sınıf bir yüksek Yahudi eğitimi kurumu olarak ün kazanan, Drisha kurulmuştur. Ardından 2000 yılında Yeshiva Üniversitesi, “Ortodoks Yahudi toplumu için lider ve rol model olarak hizmet edecek Talmud ve halaha konusunda seçkin bir kadın akademisyen kadrosu” geliştirmek amacıyla ileri düzey Talmudik çalışmalar yapmak isteyen kadınlar için Yüksek Lisans Programı’nı kurmuştur.³⁹³

³⁸⁸ Ari Ackerman, “Soloveitchik, Rabbi Joseph Dov”, *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women* (Erişim 14 Şubat 2024).

³⁸⁹ Ash, “Drisha Institute for Jewish Education”.

³⁹⁰ Ackerman, “Joseph Soloveitchik”.

³⁹¹ Soloveitchik, her ne kadar yenilikçi davranışları olsa da kadın ve erkeklerin dinî ve ailevi rollerinin ayrı olduğunu savunmuştur. Sinagoglarda karma oturma düzenine karşı çıkmış, Yahudi feministlerin ayinlere gerçek dinî duygularla değil siyasi nedenlerle katılmak istediklerini öne sürmüştür. Dahası Soloveitchik’in teolojik çalışmaları, temel cinsiyet farklılıklarını vurgulayan ve Yahudi eğitiminde kadın ve erkeğin rolünü keskin bir şekilde birbirinden ayıran bir karşı görüşü savunmaktadır. Ackerman, “Soloveitchik, Rabbi Joseph Dov”.

³⁹² Ackerman, “Soloveitchik, Rabbi Joseph Dov”.

³⁹³ Yehuda Turetsky ve Chaim Waxman, “Sliding to the Left? Contemporary American Modern Orthodoxy”, *Modern Judaism*, 31(2), 2011, s. 122.

Soloveitchik ve Yeshiva Üniversitesi'nin onayının alınmış olması, sonrakilere Amerikan Modern Ortodoks ana akımının gözünde meşruiyet kazandırmıştır.³⁹⁴ Nitekim Stern Koleji'ndeki kadınlar 1992 yılında kendi bet ha-midraşlarını ve 2007 yılında da genişletilmiş yeni bir bet ha-midraş talep etmiş ve bu talepleri kabul edilmiştir.³⁹⁵ Kudüs'te, önemli sayıda Amerikalı Ortodoks kadının eğitim gördüğü Matan, Michlelet Lindenbaum ve Nishmat gibi Ortodoks programları, Ortodoks kadınların yoğun ve kapsamlı Talmud eğitim düzeyleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.³⁹⁶ Bu enstitülerin kuruluşu direkt bir kabul ile gerçekleşmemiştir. Örneğin Michlelet Lindenbaum'un kurucusu Haham Brovender'e Yahudi kadınlara beceri ve bilgi kazandırarak Yahudi aile hayatının yapısını bozacağından ve Yahudi dünyasında devrim yaratacağından endişe edenler tarafından tehditler gönderilmiştir.³⁹⁷

Bugün kadınlara Talmud eğitimi veren daha birçok üniversite ve kuruluş mevcuttur. Bu kurumlar geleneksel yapıyı kadınların eğitiminde de sürdürmektedir. Örneğin havruta yöntemi ile Talmud çalışmak kadınlar arasında oldukça yaygındır. Bu çalışma yöntemi geleneksel olarak erkekler tarafından son derece çatışmacı ve tartışmacı bir tarz kullanılarak yürütülmekteydi; “anlaşmazlık” bu yöntemin temel ve işlevsel bir unsuruydu. Görece yeni olan kadınların aynı şekilde eğitim görmesi olgusu, “anlaşmazlığı” nezakete, sosyalliğe ve cinsiyet kimliğine bağlayan bazı soruları gündeme getirmektedir.³⁹⁸ Havruta eğitimi, geleneksel yapıyı sürdüren diğer kurumlarda olduğu gibi görece yeni kurumların çoğunda da eğitim süresinin büyük bir bölümünü kapsamaktadır.³⁹⁹

3. 6. Günümüz Ortodoks Yahudi Kadınların Talmud ile İlişkisi

Kadınların Talmud öğrenmesine izin verilmemesi ilkesi hâlâ bazı gruplarda yaygındır. Topluluk ne kadar “sağ” eğilimli ise okullarda Talmud öğretilmesi ihtimali de o kadar azalmaktadır. Bu gruplarda kadınlar kendilerini kültürel olarak bu yeni zihniyete bağlı hissetmemekte ve geleneğin önlerine sunduğu normları kabul ederek Talmud çalışmayı tercih etmemektedirler.⁴⁰⁰ ABD’de modern ve merkezci Ortodoks hareketler Talmud çalışmasının genç bir kadının eğitiminin merkezi olmasa da önemli bir parçası olduğuna inanırken, bu tür fikirler İsraili meslektaşları arasında o kadar

³⁹⁴ Ash, “Drisha Institute for Jewish Education”.

³⁹⁵ Golinkin, s. 53.

³⁹⁶ Turetsky ve Waxman, “Sliding to the Left? Contemporary American Modern Orthodoxy”, s. 128.

³⁹⁷ Sylvester, “Honoring a Jewish Revolutionary in Israel”, *Haaretz* (31 Ocak 2013).

³⁹⁸ Esty Teomim Ben-Menachem ve Zohar Livnat, “Desirable and Undesirable Disagreements: Jewish Women Studying the Talmudic Texts”, *Journal of Pragmatics*, 138, 2018, s. 30.

³⁹⁹ İsrail bağlamında kadın havruta çiftlerinin konuşma özelliklerini inceleyen araştırmadan elde edilen bulgular için bk. Teomim Ben Menachem - Livnat, s. 33.

⁴⁰⁰ Rabba Sara Hurwitz, “Golden Age of Women’s Gemara Learning or the End of an Era?”, *Yeshivat Maharat* (Erişim 23 Mayıs 2023).

yaygın değildir. Bu nedenle, İsrail’de kadınlar için Talmud eğitimini teşvik etmek için çalışanların çoğunun Amerikalı göçmenler olduğunu belirtmek önemlidir.⁴⁰¹

Görece daha yenilikçi olan Yahudi kadınlar ise Talmud çalışmayı bir zorunluluk olarak görmemekle beraber teşvik edilmesi gereken dinî bir faaliyet olarak değerlendirmektedirler. Söz konusu Yahudi kadınların Talmud çalışmalarına dair temel bazı sorulara cevapları bu faaliyetlerin amacını da ortaya koymaktadır. Bu problemlerden biri, kendilerine dair menfi pasajların çoğunlukta olduğu bu külliyatla nasıl bağ kurduklarıdır. Geleneksel fikri sürdüren kesime göre kadınların Talmud çalışmamaları gerektiğine dair kaynak, kadınların Talmud çalışmamaları gerektiğini söyleyen Talmud’un kendisidir. Bugün Talmud çalışan Ortodoks Yahudi kadınlar ise düşüncelerinin, geleneksel Yahudi düşüncesinden daha fazla beslenmesi gerektiğini düşünmektedirler. Onlar için Talmud çalışmak “Yahudi olmanın ne anlama geldiğini özümsemek” anlamına gelmektedir. Lauren Granite’in konuya ilişkin araştırmasında Yahudi kadınlar, geleneksel Yahudi kaynaklarından öğrendikleri haham görüşlerinin, örneğin kadınlar ya da köleler hakkındaki tartışmaların, ardındaki mantığı anlamaya çalışarak bu görüşlerin kaynağında ne gibi gerçekler bulabileceklerini görmek istediklerini aktarmışlardır.⁴⁰²

Günümüzde Ortodoks Yahudi kadınlar, dinî yaşantılarını derinleştirmek ve zenginleştirmek için Yahudiliğin tüm kaynaklarını kullanmak istemektedirler. Yahudi değerlerini veya kadınlar hakkındaki eski fikirleri ve normları eleştirmek için bu eğitime ihtiyaç duyulduğunun farkındadırlar. Granite’in görüştüğü kişiler dinî hayatlarına, Yahudi geleneği içinde modern sayılabilecek “kişinin kendi kendini gerçekleştirme kaynağını ve motivasyonunu arama hakkına sahip olduğu” düşüncesini de katmışlardır. Her bir kadının manevi yönden mutmain olduğu alanların peşinden gidebilmesi gerektiğini ifade etmektedirler. Elbette bu istek, entelektüel bir gelişmişlik olmadan manevi yaşamlarının eksik kaldığını hissedenden Ortodoks Yahudi kadınlar için Talmud çalışmasının müfredatlarına dâhil edilmesi gerektiği anlamına gelmektedir.⁴⁰³

Granite’in araştırmasında Ortodoks Yahudi kadınlar, bağımsızlık, kişisel tercihler ve kendini gerçekleştirme kavramlarını kendi ihtiyaçlarına göre uyarlamışlardır. Yenilikçi tutumları ne geleneksel Ortodoks beklentilerine ne de dinî değişimin nasıl gerçekleşmesi gerektiğine dair klasik feminist algılara uymaktadır. Kadınların Yahudi kutsal metinlerini ciddi bir şekilde incelemelerinin, hahamların görüşlerini tamamen göz ardı etmelerine yol açacağından korkan Ortodoks Yahudilerin endişelerinden uzaktadırlar. Aynı zamanda feministlerin, kadınların Yahudi eğitiminin sınırlarını zorlayarak Ortodoksluğun statükosunu değiştirmekle ilgilenecekleri yönündeki beklentilerinden de uzaktadırlar. Talmud eğitimi faaliyetlerinin, kadınların statükosunda değişiklik anlamına gelebileceği fikrine mesafeli durmaktadırlar. Bunun yerine, geleneksel Yahudilik içinde kadın olarak

⁴⁰¹ Ash, “Drisha Institute for Jewish Education”.

⁴⁰² Lauren Granite, *Tradition as a Modality of Religious Change: Talmud Study in the Lives of Orthodox Jewish Women* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Drew Üniversitesi, New Jersey, 1995, s. 249.

⁴⁰³ Granite, s. 250.

kendilerini daha rahat hissetmek için modern ve geleneksel değerler arasında bir denge kurmaktadır.⁴⁰⁴ Yani kendileriyle görüşülen bu kadınlar, Talmud çalışarak var olan geleneksel normların sınırlarını zorlayarak statükonun bozulmayacağından emin olmaya ve çevrelerine de bu güvenceyi vermeye çalışmaktadırlar.

Talmud çalışan Ortodoks Yahudi kadınların kendi ifadelerine rağmen bugün Yahudi kimliğini şekillendiren, birçok kurumun da merkezinde yer alan Talmud'un, kadınlar tarafından da çalışılıyor olmasının etkisini yalnızca, bireysel olarak kadınların dindarlıklarında gösterdiğini söyleyemeyiz. Örneğin haham olmanın gerekliliklerinin başında ilim geldiği için, kutsal metinlerde derinlemesine eğitim alan kadınlar için yeni roller açılmaya başlanmıştır. Bu noktada Talmud'da yetkinlik kazanmak kadınlar için hahamlığa giden yolculuğun önemli bir parçasıydı. Kadınların Talmud çalışmalarını destekleyen kurumlar resmî bir semikha⁴⁰⁵ vermeseler de kadınları haham olarak atama hareketi için önemli bir temel sağlamışlardır. Bu enstitülerden biri olan Drisha'nın pek çok mensubu da Ortodoks cemaatlerinde din görevlisi rolündeki ilk kadınlar olarak ilke imza atmışlardır. Örneğin, 1998 yılında önde gelen Modern Ortodoks sinagoglarının “cemaat stajyeri” olarak işe almasıyla manşetlere çıkan iki kadından biri olan Julie Stern Joseph, o sırada Drisha'da eğitim görmekteydi. Geleneksel bir cemaate resmî olarak liderlik eden ilk kadın olan Dina Najman da bir Drisha mezunudur.⁴⁰⁶

3. 7. Talmudik Çalışmanın Çağdaş Yolları: Kadınlara Talmud Eğitimi Veren Kurumlar

Orta Çağ'daki Yahudi kadınların bireysel Talmud çalışmalarının aksine günümüzde Ortodoks Yahudi kadınların Talmud çalışmaları enstitülere bağlı olup, toplu bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Bugün çok çeşitli bölgelerde kadınlara Talmud çalışmalarında rehberlik eden birçok enstitü kurulmuştur. Bu kurumlar, kadınlara tarihsel olarak erkeklerin egemen olduğu bir alan olan Talmudik çalışma ile derinlemesine ilgilenme fırsatları sunmaktadır. Bu enstitüler çoğunlukla ücretsiz olup bağış yoluyla faaliyet göstermektedir. Faaliyetlerinde bugünün teknolojik avantajlarından faydalanılmaktadır, böylelikle çeşitli yaş gruplarından ve bölgelerden kadınlar Talmud derslerine çevrimiçi ya da şahsen katılabilmektedir. Kadınlar için Talmudik eğitim veren çağdaş kurumlar, Yahudi eğitimi ve dinî pratiklerinde önemli ve aşamalı birtakım değişimleri yansıtmaktadır. Bu kurumlarda Talmud çalışmış kadınlar diğer kadınlara öğreterek, çalışma gruplarına liderlik ederek ve rol model olarak toplumları üzerinde etki sahibi olmuşlardır. Kendileri

⁴⁰⁴ Granite, s. 251.

⁴⁰⁵ “Temel”, “dayanak” manalarındaki תָּמִיד kökünden gelen bu sözcük, Yahudi geleneğinde bir hahamın atanmasını ifade eder. Kutsal Kitap Musa'nın ellerini Yeşu'nun üzerine koyarak onu atadığını ve böylece ruhunun bir kısmını Yeşu'ya aktardığını anlatır (Say. 27:22, 23; Yas. 34:9). Semikha'nın kurban ritüeline ilişkin bir diğer anlamı için bk. Wilhelm Bacher ve Jacob Zallel Lauterbach, “Semikah”, *Jewish Encyclopedia* (Erişim 19 Şubat 2024).

⁴⁰⁶ Ash, “Drisha Institute for Jewish Education”.

Talmudik eğitime erişimlerinin, dinî pratiklerini geliştirmelerine ve manevi yaşamlarını derinleştirmelerine olanak tanıdığını ifade etmektedirler. Özetle, kadınlar için Talmudik eğitim veren çağdaş kurumlar, Yahudi eğitiminin ve dinî pratiklerinin çerçevesini dönüştürmektedir. Karşılaşılan zorluklar devam etmekle birlikte, bu kurumların olumlu katkıları ve ilerlemeleri önemlidir ve artmaya devam etmektedir. Bu kurumlar Yahudi kadınlar arasında toplumsal aidiyet duygusunu ve entelektüel güçlenmeyi teşvik etmede önemli bir rol oynamakta, Yahudi hukuku, etiği ve teolojisi etrafında süregelen tartışmalarda seslerini ve bakış açılarını ortaya koymalarını sağlamaktadır. Yahudi toplumu içindeki muhafazakâr çevrelerden zaman zaman direnç görmelerine rağmen, bu kurumlar gelişmeye ve evrilmeye devam ederek Yahudi dinî yaşamına katkı sağlamaktadır.

3. 7. 1. Drisha Enstitüsü

Drisha Yahudi Eğitimi Enstitüsü, 1979 yılında kadınlara klasik Yahudi metinlerini geleneksel yöntemlerle derinlemesine inceleme fırsatı sunmak amacıyla kurulmuştur. Merkezi Manhattan'da bulunan Drisha, 2021 yılı itibarıyla New York'ta, İsrail'de ve çevrimiçi olarak liseli kızlara ve her yaştan, kadın erkek ayrımı yapmaksızın yetişkinlere yönelik programlar sunmaktadır. Drisha resmî olarak bir mezhep taraftarı değildir çok çeşitli profillerden öğrencileri karşılamaktadır. Aynı zamanda, on yıllar boyunca Ortodoks feminist hareketin bir köşe taşı olarak işlev görmüştür.⁴⁰⁷

18 Ağustos 1996'da Devorah Zlochower, Leora Bednarsh ve Laura Steiner, New York'taki Drisha Yahudi Eğitim Enstitüsü'nde üç yıllık Talmud eğitim programını, programın ilk öğrencileri olarak tamamlamışlardır. Drisha, birbiriyle bağlantılı iki farklı gruptan müteşekkildir. Enstitü'deki bir grup öğrenci, daha derin Yahudi bilgisi arayan Ortodoks olmayan kadınlardan oluşmaktadır. Bu kadınların ciddi Yahudi metin çalışmalarına olan ilgisinin artması, yüzyılın başlarında kadınlara açılan seküler yüksek öğrenime ve profesyonel programlara gösterilen ilgiyi yansıtmaktadır. İkinci bir grup, öğrendiklerini sağlam bir Talmud çalışmasıyla desteklemek isteyen Ortodoks kadınlardan oluşmaktadır. Bu kadınların ilgisi, kadınların geleneksel Yahudiliğe katılımına yönelik fırsatların artmasına imkân tanımaktadır. Birçok Drisha mezunu şu anda çeşitli Yahudi çevrelerinde Talmud öğretmektedir. Drisha resmî olarak akredite edilmiş bir kurum olmamasına rağmen, katılımcıları üç yıllık eğitimin ardından Talmud ve Yahudi Hukuku Sertifikası almaktadır.⁴⁰⁸

Drisha Yahudi Eğitimi Enstitüsü, kadınlara yönelik bir enstitü olarak faaliyete başlamış ancak süreç içerisinde hem erkek hem de kadın öğrencilere hizmet verecek şekilde genişlemiştir. New York'ta 1979 yılında açıldığında, Ortodoks kadınlara Talmud çalışması da dâhil olmak üzere genişletilmiş Tora öğrenimi fırsatları sağlamayı amaçlayan sayılı girişimden biriydi. Kurucusu ve dekanı Haham David Silber, temel metinlere erişimde eşitlik sağlamak ve kadınların öğretmenlik ve

⁴⁰⁷ Ash, "Drisha Institute for Jewish Education".

⁴⁰⁸ Jewish Women's Archive (JWA), "Drisha Institute Graduates Its First Female Talmud Scholars", (Erişim 14 Şubat 2024).

diğer yeni liderlik rolleriyle Yahudi toplumuna katkıda bulunmalarında yardımcı olmak istemiştir. Drisha yarı zamanlı derslerle başlamıştır. 1984 yılında ise sekiz öğrenci tam zamanlı Beit Midrash programına başlamış ve burs kazanmıştır. 1988’de liseli kızlar için bir yaz programı eklenmiş ve 1994’te Scholar’s Circle adı verilen tam zamanlı, üç yıllık bir sertifika programı başlamıştır. 2018’de Drisha, İsrail’in Gush Etzion kentinde Yeshivat Drisha adında kadınlar için yoğun eğitim veren yeni bir merkez daha açmıştır. Başlangıçta ileri düzeyde çok yıllı eğitime odaklanan yeşiva, 2020’de İsrail’den ve dünyanın dört bir yanından genç kadınlar için tek yıllık bir “Shana Alef” programı eklemiştir.⁴⁰⁹

Drisha, 2000 yılında Yeshiva Üniversitesi’nin İleri Talmud Çalışması Yüksek Lisans Programı açılana kadar Kuzey Amerika’da Ortodoks kadınlara tam zamanlı metin çalışması sunan tek kurumdur. O zamandan bu yana, New York’ta kadınlara yönelik bir Ortodoks hahamlık okulu olan Yeshivat Maharat da Drisha’ya katılmıştır. İsrail’de, kadınları “halahik danışman” olarak yetiştiren Nishmat (kuruluş 1990) gibi başka ileri düzey programlar da mevcuttur.⁴¹⁰

Kadınlar için Yahudi öğrenimi fırsatlarının artması Drisha’nın yoğun programlarına olan talebi azaltmış görünmektedir. Drisha’nın Scholar’s Circle programı 2000’li yıllarda kayıtlarda düşüş yaşamıştır böylece New York’taki kadınlara yönelik ileri düzey programları 2014 yılında kapanmış, ancak birkaç yıl sonra İsrail’de yeni bir kadın yeşivası açılmıştır.⁴¹¹

Sonuç olarak Drisha Yahudi Eğitim Enstitüsü, Yahudi toplumu içinde kadınların Talmud çalışmaları alanında öncü bir kurum olarak kabul edilmektedir. Drisha, Talmud da dâhil olmak üzere klasik Yahudi metinleriyle derinlemesine ilgilenmek isteyen kadınlar için titiz eğitim programları ve kaynakları sağlamada önemli bir rol oynamıştır. Drisha’nın kapsayıcılığa ve erişilebilirliğe verdiği önem, kadınların Talmudik çalışmaya katılımının önündeki uzun süredir devam eden engellerin aşılmasına yardımcı olmuş ve tüm mezheplerden öğrenciler için davetkar bir alan yaratmıştır.

3. 7. 2. Matan

1988’de İsrail’de kurulan Matan, Yahudi toplumu içinde kadınların Talmudik çalışmalarını ve akademik birikimlerini geliştirmeye adanmış bir diğer önemli kurumdur. Matan, “Tora için Kadın Enstitüsü” manasındaki “Machon Torahni le’Nashim,” kullanımının kısaltmasıdır. 1988 yılında Malke Bina,⁴¹² bir grup kadın öğrenciyle birlikte Matan’ı kurmuştur. Bina, kadınlara Talmud

⁴⁰⁹ Ash, “Drisha Institute for Jewish Education”.

⁴¹⁰ Ash, “Drisha Institute for Jewish Education”.

⁴¹¹ Ash, “Drisha Institute for Jewish Education”.

⁴¹² Malke Bina, Mişna ve Gemara’nın öğretilmediği Bais Yaakov okullarından mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra Gemara çalışmaya başlamış ve bu çalışmanın kadınlar için de ulaşılabilir olması gerektiği kanaatine varmıştır. Rachelle Isserow, “Creation New Leaders: Interview with Malke Bina, Founder and Director of Matan”, *Jofa: Jewish Orthodox Feminist Alliance* 6(1), 2006, s. 1. Bina, İsrail’de kız öğrencilerine Talmud ve halaha öğreten ilk öğretmenlerden birisidir ayrıca öğrencilerine Tora ve Siyonizm öğrenme sevgisini aşılamıştır. Matan The Sedle Rennert Women’s Institute for Torah Studies, “מתן Malke Bina Biography” (Erişim 08 Şubat 2024).

öğretmesiyle, kadın eğitiminin öncülerinden biri olmuştur. Bina ilk derslerine on-on beş kadın öğrencisi ile başlamıştır.⁴¹³ Az sayıda öğrenciyle yapılan bu başlangıçtan itibaren Matan, kadınların Tora çalışmalarını ilerletmeye adanmış bir kurum hâline gelmiştir. Kurum misyonunu “farklı dinî ve entelektüel perspektiflere açık bir atmosferde Talmud, Tanah ve halahayı en üst düzeyde öğrenmenin yolu” olarak ifade etmektedir. Kurum aynı zamanda Tora çalışmanın Yahudilikte kadının konumunu yeniden şekillendirmekteki ve canlandırmaktaki temel ve belirleyici rolüne vurgu yapmaktadır.⁴¹⁴

Malke Bina, Talmud programı fikri ilk ortaya atıldığında, dönemin Yahudi hukuku konusunda en saygın otoritelerinden biri olan Haham Shlomo Zalman Auerbach’a (1910-1995) başvurarak konuyla ilgili görüşünü aldığını söylemektedir. Auerbach, kadınların Tanrı’ya olan bağlılıklarını güçlendireceğini belirterek bu eğitimi onaylamıştır. Malke Bina’ya göre Tora’yı en ileri düzeyde öğrenmek ve Yahudilik hakkında mümkün olduğunca geniş bilgiye sahip olmak isteyen kadınların bunu yapabilmek için Talmud’da kaydedilen halaha işleyişini, tartışmaları ve mantığı görmeleri, birey olarak Talmud’u çalışmaları, anlamaları ve tüm bunları ilk elden deneyimlemeleri gerekmektedir.⁴¹⁵

Matan’da kendi alanlarında tanınmış uzmanlar tarafından Tanah, Talmud, Yahudi hukuku ve felsefesi konularında dersler verilmektedir.⁴¹⁶ Talmud dersleri veren isimlerden bazıları şöyledir: R. Yitzchak Bazak, Yarden Cope-Yosef, Dr. Tehilla Elitzur, R. Avia Hachoen, R. Dr. Mordechai Sabato, Rachele Sprecher Fraenkel, Adina Sternberg.⁴¹⁷

Matan’ın Beit Midrash programı, bir yıl boyunca Talmud, Mişna ve halaha üzerine kapsamlı ve derinlemesine bir çalışma sunmaktadır. Çalışmalar küçük, belirli gruplar hâlinde, öğrenciler ve öğretim görevlileri arasındaki diyalogla ve hem havruta sistemiyle hem de bireysel irtibata ağırlık verilerek gerçekleştirilmektedir. Haftada iki gün, bir sugya,⁴¹⁸ derinlemesine incelenmektedir. Dersler Pazartesi ve Çarşamba günleri 8.30- 15.30 arasında yapılmaktadır. Matan’ın Beit Midraş’ı Tanah, Talmud, Yahudi ve akademik çalışmalar alanlarında lider kadınlar yetiştirmektedir.⁴¹⁹

Matan, ilk mezunlarını vermesinin ardından 1999’da İleri Talmud Programı’nı oluşturmuştur. Avi Chai Vakfı ve diğer fon sağlayıcılardan alınan destekle Matan, bu programı yalnızca kadınların Talmudik bilgilerini geliştirmelerini sağlamak için oluşturmuştur. Programın amacı şöyle ifade

⁴¹³ Isserow, s. 2.

⁴¹⁴ Matan The Sedle Rennert Women’s Institute for Torah Studies, “מתן Matan’s Vision” (Erişim 08 Şubat 2024).

⁴¹⁵ Jeremy Sharon, “Women Celebrate Finishing Talmud Study Marathon- The Jerusalem Post”, *The Jerusalem Post* (02 Ağustos 2012).

⁴¹⁶ Matan The Sedle Rennert Women’s Institute for Torah Studies, “About Matan” (Erişim 12 Şubat 2024).

⁴¹⁷ Matan The Sedle Rennert Women’s Institute for Torah Studies, “מתן Teaching Staff” (Erişim 08 Şubat 2024).

⁴¹⁸ Gemara’daki bölümlerin her birine “Sugya” (konu) denir. Mişna’yı izleyen sugya, genellikle incelemelere Mişna’daki ilgili metnin dilini tahlil etmekle başlar. Ondan sonra da soru-cevap şeklinde bir tartışma başlar. Besalel, “Talmudik Metodoloji”, *Yahudilik Ansiklopedisi S-Z*, İstanbul: Gözlem, 2001, s. 697.

⁴¹⁹ Matan The Sedle Rennert Women’s Institute for Torah Studies, “Petichta- Talmud Program מתן” (Erişim 12 Şubat 2024).

edilmektedir: “Kadınlara Yahudi eğitime, kültürüne ve Talmud dünyasına katkıda bulunmalarını sağlayacak Talmudik uzmanlık kazandırmak.” Bir yıllık yoğun çalışma süresince, bu program öğrencilere Talmudik bir sugyayı tüm seviyelerinde analiz etme becerileri sağlamaktadır.⁴²⁰

Metivta olarak da geçen İleri Talmud Programı için adayların tercihen Talmud alanında lisans veya yüksek lisans derecesine sahip olmaları gerekmektedir. Adaylar ayrıca Talmud ve halaha üzerine derinlemesine çalışma konusunda en az dört yıllık deneyime sahip olmalıdır. Başvurular alındıktan sonra, adaylar giriş sınavına ve mülakata davet edilmektedir.⁴²¹

Matan’da Gemara çalışmak Talmud programının merkezini oluştursa da başka metinler de incelenmektedir. İleri Talmud Programı, geleneksel ve modern çalışma yöntemlerini bir arada kullanmaktadır. Program hem geleneksel öğrenme yaklaşımlarını hem de akademik tarzda araştırmayı vurgulamaktadır. Sonuç olarak, yüksek lisans düzeyinde araştırma derslerinin yanı sıra geleneksel havruta usulü ile yapılan çalışmaları da içermektedir. İleri Talmud Programı’ndaki öğrenciler, Bar Ilan Üniversitesi’nden Talmud alanında Yüksek Lisans derecesi almak için ders alma seçeneğine sahiptir. Bu yüksek lisans programı araştırmaya dayalıdır ve Bar Ilan profesörlerinin danışmanlığında bir tez yazmayı içermektedir.⁴²²

Matan, tüm öğrencilere ve halka günlük bir daf yomi⁴²³ kursu sunmaktadır. İleri Talmud Programı’nın öğrencileri ve mezunları, Matan’ın haham kadrosundan birkaç kişiyle birlikte bu kursu vermektedir.⁴²⁴ 2005 yılında sadece kadınlar tarafından, kadınlar için ilk daf yomi sınıfı Matan aracılığıyla başlatıldı. Bu girişime Matan Talmud Programı ve mezunları öncülük etmiştir. Başlangıçta on çalışan kadın, öğrenci ve emekli, Talmud’un günlük sayfalarını çalışma taahhüdünde bulunmuştur. Grup kısa sürede büyüyerek otuzun üzerinde düzenli katılımcıya ulaşmıştır. Daf yomi öğretmenleri Matan tarafından eğitilmiş Talmud bilginleridir. Malke Bina yedi yıllık çalışma döngüsünün sonunda, bulundukları noktayı şöyle tarif etmektedir: “Bugün Yahudi kadın akademisyenliği için tarihî bir gün. Kadınlar bir kez daha erkeklerle aynı öğrenme niteliklerine sahip olduklarını kanıtladılar. Matan bunun bir parçası olmaktan gurur duyuyor ve kadınların öğrenimini mümkün olan her şekilde ilerletmeye devam etmeyi planlıyoruz.”⁴²⁵ Bina’nın açıklaması, Yahudi kadın çalışmaları için bu anın tarihi öneminin derin bir farkındalığını yansıtmakta ve daha geniş Yahudi eğitim ortamında cinsiyet eşitliği hedefini ilerletme kararlılığına işaret etmektedir.

⁴²⁰ Matan The Sedle Rennert Women’s Institute for Torah Studies, “Metivta: The Advanced Talmud Program מתן” (Erişim 12 Şubat 2024).

⁴²¹ Matan The Sedle Rennert Women’s Institute for Torah Studies, “מתן Application Process” (Erişim 08 Şubat 2024).

⁴²² Matan The Sedle Rennert Women’s Institute for Torah Studies, “Curriculum מתן” (Erişim 12 Şubat 2024).

⁴²³ Daf yomi, her gün bir yaprak okuyacak şekilde toplam yedi buçuk yılda tüm Talmud’un bitirilmesi sistemidir.

⁴²⁴ Matan The Sedle Rennert Women’s Institute for Torah Studies, “Daf Yomi מתן” (Erişim 10 Şubat 2024).

⁴²⁵ eJewishPhilanthropy (EJP), “Women Teaching Women” (Erişim 06 Nisan 2024).

Ra'anana'da, Hayfa'da, Beersheva'da, Bet Shemesh'de, Hashmonayim'de, Petach Tikva'da ve Netanya'da Matan şubeleri bulunmaktadır. Kurumun mezunlarından Esti Rosenberg daha sonra müfredatında Talmud'un da yer aldığı kadınlara özel bir eğitim kurumu olan Migdal Oz'u kurmuştur.⁴²⁶

Kurucu Malke Bina, Matan'ın Ortodoks Yahudi kadınların hayatındaki etkisinden bahsederken şöyle demektedir: “Ortodoks kadınlar arasında öğrenim alanlarında moral ve özgüven artışı olmuştur ve Matan bu gelişmede önemli bir rol oynamıştır. Matan, İsrail toplumunda kadınların dinî liderliği için bir öncü olma niteliği taşımaktadır.”⁴²⁷

3. 7. 3. Yeshivat Maharat

Maharat: Liderlik manasındaki “Manhigut”, Yahudi hukuku manasındaki “Halaha”, maneviyat manasındaki “Ruhaniyut” ve kutsal metinleri ifade eden “Tora” sözcüklerinin ilk harflerinden oluşan bir akronimdir. Maharat, 2009 yılında Sara Hurwitz ve Avi Weiss tarafından New York'ta, kadınları Ortodoks din görevlisi olarak görevlendiren ilk yeşiva olarak kurulmuştur. Maharat, Yahudi toplumlarına tam ehliyetli liderler, hahamlar olarak hizmet edebilmeleri için kadınların semikha alabilmelerine imkân tanır. Bu ünvan, Yahudi hukuku, Talmud, Tora, Yahudi düşüncesi ve pastoral danışmanlık konularındaki becerilerin sınanmasının ardından verilir. Maharat 15. yılında sinagoglarda, okullarda, hastanelerde, üniversitelerde ve Yahudi cemaat kurumlarında görev yapan 64 kadını mezun etmiştir.⁴²⁸ Semikha programında öğrencilerin Gemara okumada belli bir bi'kiut⁴²⁹ seviyesine ulaşmaları ve nasıl derinlemesine öğreneceklerini bilmeleri beklenmektedir.⁴³⁰ Burada Gemara'da belli bir seviyeye ulaşmaları beklenen öğrencilere haftalık programda, günde ortalama iki buçuk, dört saat Gemara dersleri verilmektedir.⁴³¹

Yeshivat Maharat 2009 yılında kurulduğunda, herhangi bir mezhepten “kadın hahamlar” nispeten yeni bir olguydu. Ana akım bir hahamlık kurumu tarafından atanan ilk kadın olan Sally Priesand, Reform Hareketi'nin hahamlık okulu olan Hebrew Union College tarafından ancak 1972 yılında atanmıştır.⁴³² Bu atamayı, sırasıyla 1983 ve 1985'ten itibaren kadınları haham olarak atayan Yeniden Yapılanmacı ve Muhafazakâr Hareketler izlemiştir. Ancak Yeshivat Maharat'a kadar hiçbir Ortodoks kurum kadınlara hahamlık ünvanı vermemiştir. 2019 yılında Yeshivat Chovevei Torah

⁴²⁶ Isserow, s. 2.

⁴²⁷ Isserow, s. 3.

⁴²⁸ Yeshivat Maharat, “Maharat: History and Ordination” (Erişim 08 Şubat 2024).

⁴²⁹ Bekiut üstünkörü, genel veya yüzeysel öğrenmedir. Iyun veya B'iyun ise bir konunun derinlemesine öğrenilmesidir. Yeşivalar, Talmud'u öğrenmenin her iki yolunu da sağlar. Öğrenciler birçok konuyu derinlemesine öğrenirken (B' Iyun) aynı zamanda Talmud'un birçok sayfasını daha yüzeysel olarak öğrenirler (bekiut).

⁴³⁰ Yeshivat Maharat, “Core Semikha Track” (Erişim 08 Şubat 2024).

⁴³¹ Yeshivat Maharat, “Core Semikha Track”.

⁴³² “Sally J. Priesand First Female Rabbi, Jewish History, Women's Rights”, *Britannica* (Erişim 22 Ocak 2024), Kadın hahamlar için rabbanit ünvanı kullanılmaktadır.

(YCT) ile ortaklaşa olarak Maharat, Beit Midrash Programı adı verilen ve henüz yeterli öğrenme becerilerine sahip olmayan erkek ve kadınların becerilerini artırmak ve geliştirmek için Maharat veya YCT'nin semikha programlarına başvurmalarına olanak tanıyan bir yıllık bir hazırlık programı da başlatmıştır.⁴³³

Maharat, Talmud, halaha, manevi danışmanlık konularında çalışmalarla kadınlara sertifikalı din görevlisi olarak hizmet etmeleri için imkân sağlamaktadır. İsrail'de de mevcut olan bu kurumun İsrail'deki adı Maharat Ba'Aretz'dir.⁴³⁴

3. 7. 4. Batsheva Eğitim Merkezi (Batsheva Learning Center)

Batsheva Öğrenim Merkezi, Yahudi kadınlara Tora çalışması ve felsefesi konularında kapsamlı bir eğitim vermeye adanmış tanınmış bir kurumdur. Batsheva 2015 yılında 12 öğrenciyle Hadassah Silberstein Shemtov'un öncülüğünde kurulmuştur. Silberstein, Batsheva'nın kuruluş amacını "kadınları 'Yahudiliklerine' sahip çıkmaları için desteklemek, Tora öğrenme konusunda kendilerine güvenlerini kuvvetlendirmek ve nesiller boyu toplumda yer etmiş bir 'benlik' algısını değiştirmek." şeklinde ifade etmektedir.⁴³⁵ Silberstein ve arkadaşları kendilerini, Talmud'da alıntılanan ünlü Talmud ustası Berurya'dan, Hasidizm'in kurucusu Baal Shem Tov'un kızı Edel'e kadar Yahudi tarihi boyunca nadir bulunan kadın bilginlerin entelektüel torunları olarak görmektedirler. Silberstein, kadınların Talmud çalışmamasını "dinî eğitimlerindeki boşluk" ifadesiyle açıklamaktadır. Ona göre Ortodoks Yahudi kadınlar, yaşamlarının her anını şekillendiren Talmud hakkında şahsen bilgi sahibi olmadan, gündelik ritüelleri ve uygulamaları ezbere yapmakta, ancak bu ritüellerin kaynağı, gelişimi ve amacını idrak edememektedirler.⁴³⁶ Batsheva'nın başlangıç ve ileri düzey Talmud kursları, 19 yaşındaki gençlerden 60'lı yaşlardaki kadınlara kadar geniş bir öğrenci profili için havruta yöntemi ile, Brooklyn ve Los Angeles'ta çeşitli konumlarda (özel evler, sinagoglar) çevrimiçi ve yüz yüze olarak faaliyet vermektedir. Kurslarda Sözlü Tora'nın özellikle kadınlarla ilgili bölümlerine yer verilmektedir. İki ay süren bu kurslar sonbahar, ilkbahar ve yaz aylarında olmak üzere yılda üç kez verilmektedir.⁴³⁷ Derslerde Talmud'un yanında kurumun kendi ders kitapları da kullanılmaktadır.⁴³⁸

Batsheva'nın öğrencileri kendilerini Ultra Ortodoks Yahudilik içerisinde "devrimciler" olarak görmemektedirler. Bilakis onlara göre Talmud öğreniminin Ultra Ortodoks Yahudi toplumunda yaygınlaşmasının önündeki en büyük engel iç muhalefet değil, Ortodoks kadınlara Talmud öğrenme

⁴³³ Laura Shaw Frank, "Yeshivat Maharat", *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, (Erişim 08 Şubat 2024).

⁴³⁴ "About Yeshivat Maharat", *Keren*, 3, 2018.

⁴³⁵ Batsheva Learning Center, "What Is Batsheva Learning Center", (Erişim 02 Haziran 2023).

⁴³⁶ Rachel Frommer, "A Class of Their Own", *Tablet* (Erişim 02 Haziran 2023).

⁴³⁷ Batsheva Learning Center, "Courses", (Erişim 02 Haziran 2023).

⁴³⁸ Batsheva Learning Center, "Textbooks", (Erişim 17 Nisan 2024).

"haklı" verilmesini destekleyen harici kesimlerdir. Dışarıdan gelen bu kişiler iyi niyetli olsalar da Ultra Ortodoks dünya görüşünü idrak etmekten yoksundurlar. Silberstein Shemtov'un kız kardeşi Devorah Silberstein kendilerinin devrimci olmaktan uzak bir tavırla, "içe kapanık olmakla ve gelenekçi değerlerini korumakla gurur duyduklarını" ifade etmektedir.⁴³⁹ Ortodoks kadınlara Talmud öğrenme hakkı tanınmasına yönelik harekete dışarıdan verilen desteğin ters etki yaratabileceği iddiası, bu tür bir desteğin istemeden de olsa topluluk içindeki direnci körükleyebileceği endişesini akla getirmektedir. Bu direnç, gelenekçi değerleri sürdürme arzusundan kaynaklanabilmektedir. Bu değerleri değiştirmeye yönelik dışarıdan gelen tepkilerin cemaatin kimliğine bir müdahale olarak algılanabileceğini endişesine karşılık, kurum içerisinde "içe kapanık olmakla ve gelenekçi değerlerini korumakla gurur duyduklarını" ifade edilmektedir.

3. 7. 5. Hadran

İbranice hadran "ihtişam, şan"⁴⁴⁰ manalarına gelmekte olup, Talmud'daki tüm bölümlerin sonunda yer alan bir duanın ilk sözcüğüdür.⁴⁴¹ Hadran, Talmud okuyan Yahudi kadınları desteklemek amacıyla 2018 yılında İsrail'de kurulmuştur. Talmud çalışmasını her seviyedeki Yahudi kadın için erişilebilir kılmak amacıyla: kadın öğretmenlerin verdiği günlük Talmud çalışmaları, yorumlamalar gibi çeşitli hizmetler sağlamaktadır. Bu kaynaklar, bağlamı ile temel Talmudik varsayımları açıklayarak, Talmud'un içeriğini açık bir şekilde sunmaktadır. Hadran, erişilebilir bir dijital Talmud çalışma merkezinin dünya çapında kadınların Talmud öğrenimini ilerleteceğini iddia etmektedir.⁴⁴² Bu amaçla kurumda verilen derslerin büyük bir kısmı çevrimiçi de sunulmaktadır.

Hadran'ın kuruluş amacı, Talmud'un yalnızca erkeklerin çalışma alanı olduğu fikrini değiştirmek, her seviyedeki Yahudi kadına Talmud'u kendi potansiyellerine uygun bir şekilde dilerlerse bir sınıfta dilerlerse bir havrutanın parçası olarak veya kendi başlarına çalışabilmeleri için ihtiyaç duydukları araçları sunmaktır. Buna ek olarak Hadran, kadın öğretmenlerin varlığını destekleyerek, Talmud dünyasında kadınların statüsünü ilerleten rol modelleri sağlamayı gerekli görmektedir.⁴⁴³

⁴³⁹ Devorah Silberstein, "Stop Calling Us Orthodox Women Who Study Talmud 'Pioneers'", *The Forward: Jewish Independent Nonprofit* (Erişim 02 Haziran 2023).

⁴⁴⁰ Hem Talmud'un bir bölümünün (siyyum) çalışılmasının tamamlanması üzerine yapılan duayı hem de bu vesileyle verilen söylevin üslubunu belirten bir terimdir. "Hadran", Jewish Virtual Library, (Erişim 20 Şubat 2024).

⁴⁴¹ bk. Berakhot bölümünün sonunda, Berakhot 64a:15 "ihtişamımız sendedir: Gören kişi! Ve Berakot bölümü sona erdi."

⁴⁴² Hadran: Advancing Talmud Study for Women, "About Hadran" (Erişim 08 Şubat 2024).

⁴⁴³ Hadran: Advancing Talmud Study for Women, "About Hadran".

Hadran, kadınların Talmud öğrenimini destekleyen ve teşvik eden bir organizasyondur. Hadran'ın kurucusu Rabbanit Michelle Farber,⁴⁴⁴ günlük bir “Daf Yomi” podcast'i⁴⁴⁵ üreten ilk kadındır. Kendisi 2012 yılında 13. daf yomi döngüsünün başlamasıyla daf yomi uygulamasını sürdürmektedir. Farber, üç binden fazla dersini kaydetmiştir ve bu dersler hem İngilizce hem de İbranice podcast olarak mevcuttur. Erkeklerin de dâhil olduğu yüzlerce dinleyicisi mevcuttur. Farber aynı zamanda eşi Haham Seth Farber ile kurduğu sinagogda rebbetzin olarak görev yapmaktadır.⁴⁴⁶

Hadran, daf yomi tamamlama töreni öncesinde kadınların Talmud'u iyi bir şekilde kavrayarak çalışmaları için bir kampanya başlatmıştır. Farber ayrıca daha fazla kadının Talmud öğretmek üzere eğitilmesine yardımcı olmayı da hedeflemektedir. Bu hedeflerini şöyle ifade etmektedir: “Mesele sadece kadınların Talmud okuması değil, daha fazla kadın akademisyen yaratmamızdır.”, “Bir kadın öğretmene sahip olmak bir rol model sağlıyor. Bu alanda bir yerlere gelebileceğinize dair bir mesaj veriyor.”⁴⁴⁷ Farber, kadınların Talmud eğitimcileri ve akademisyenleri olarak daha fazla yer almalarını savunarak, Yahudi toplumu içinde eğitim fırsatlarına ve liderlik rollerine erişimde uzun süredir devam eden eşitsizlikleri ele almaya çalışmaktadır. “Mesele sadece kadınların Talmud okuması değil, daha fazla kadın akademisyen yaratmaktır” şeklindeki iddiası, kadınlara sadece ileri düzeyde Talmud çalışması yapmaları için gerekli araç ve kaynakları sağlamanın değil, aynı zamanda onları bu alanda otorite ve uzman konumunda olmaları için desteklemenin önemini vurgulamaktadır. Ayrıca, Farber'in Talmud çalışmaları alanında kadın rol modellerinin önemine yaptığı vurgu, temsilin gelecek vadeden akademisyenler üzerinde yaratabileceği dönüştürücü etkisinin altını çizmektedir. Kadın rol modelleri, kadınların Talmud bilginleri ve öğretmenleri olarak başarılı olabileceklerini göstererek, gelecek nesil Yahudi kadınları bu alandaki hedeflerinin peşinden gitmeleri için teşvik etmektedir.

Hadran bugün on dördü İsrail'de olmak üzere dünya çapında toplamda kırk bölgesel cemaate sahiptir.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Long Island, New York doğumlu Farber, İsrail'de Tora okumak için eğitiminin yarıda bırakarak Barnard College'dan ayrılmış ve sonunda Tel Aviv yakınlarındaki Bar-Ilan Üniversitesi'nden Talmud ve Kutsal Kitap alanında lisans derecesini almıştır. Ayrıca Kudüs'teki bir kadın ilahiyat okulu olan Midreshet Lindenbaum'daki akademisyen programından da mezun olmuştur. Ben Sales, “Talmud Study Is Mostly a Boys' Club. This Orthodox Woman Wants to Change That.”, *Jewish Telegraphic Agency* (JTA), 08 Şubat 2024. Michelle, Bar Ilan Üniversitesi'nde ve Midreshet Lindenbaum'un akademisyen programında Talmud eğitimi almıştır. Pelech Jerusalem, Midreshet Lindenbaum ve Matan HaSharon'da Gemara ve halaha dersleri vermiştir.

⁴⁴⁵ Çevrimiçi ortamlarda indirilmek veya dinlenmek üzere sunulan bir dizi sesli kayıt.

⁴⁴⁶ Isabel Kershner, “A Revolution in Jewish Learning, With Women Driving Change”, *The New York Times* (04 Ocak 2020).

⁴⁴⁷ Sales, “Talmud Study Is Mostly a Boys' Club. This Orthodox Woman Wants to Change That.”

⁴⁴⁸ “Find Your Local Hadran Community to Start Learning Talmud”, Hadran (Erişim 06 Nisan 2024).

3. 8. Kadınlar için Siyum ha-Şas

Talmud'un Yahudi dinî hayatındaki merkeziyetinin göstergelerinden bir tanesi Siyum ha-Şas'tır. Siyum İbranicede "tamamlanma" veya "kapanış" anlamına gelmektedir.⁴⁴⁹ Şas, Talmud'un temel metni Mişna'nın "altı emri" manasındaki Şişa sedarim'in kısaltmasıdır. Günde bir yaprak olacak şekilde yaklaşık yedi buçuk yılda Talmud'un tamamı okunur. Her gün bir Talmud yaprağının okunmasına daf yomi denir. Böylece her yedi yılda bir Talmud'un tamamı okunur ve kutlamalar yapılır. Daf yomi döngüsünün en önemli olaylarından biri Siyum ha-Şas yani Talmud'un tamamlanma kutlamasıdır. Her döngünün sonunda düzenlenen Siyum ha-Şas, eğlence toplantıları, toplu dua ve Yahudiliğin kutsal metinleriyle meşgul olma fırsatı için duyulan memnuniyetin ifade edildiği önemli bir olaydır. Yani Siyum ha-Şas tüm (Bâbil) Talmud'u okunduktan sonra yapılan kutlamanın adıdır.⁴⁵⁰ Bütün Yahudilerin aynı sayfaya odaklanmasını sağlayarak giderek yayılan Yahudi diasporasını birleştirmenin bir yolu olarak tasarlandığı ifade edilebilir.

Daf yomi'nin yaygınlaşmasında İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana önemli ölçüde gelişen bir sektör olan İngilizce Ortodoks yayıncılığının payı vardır. Haham Nosson Scherman ve Meir Zlotowitz'in öncülüğünü yaptığı ArtScroll ve Mesorah Yayınları birçok kutsal metni cazip baskılarla geniş halk kitlelerinin ilgisine sunmuştur. Buna ek olarak, Talmud'un İngilizce çevirisini yayınlamak günlük Talmud çalışmasının popülerleşmesinde kilit bir rol oynamıştır. Bu gelişmenin kamusal tezahürlerinden biri, yaklaşık yedi buçuk yıl boyunca her gün bir sayfa çalışarak Talmud'un tamamının okunmasıdır.⁴⁵¹ Agudat Israel'in 1923'teki kongresinde Meir Shapira (1887–1934), her Yahudi'nin her gün Talmud'un bir sayfasını çalışmayı üstlenmesini önermiştir. Buna göre Talmud çalışmasının her yedi yılda bir topluca tamamlanması öngörülmüştür. Shapira'nın kendisi de 1931'de ilk döngünün tamamlanmasına katılmıştır.⁴⁵² 13. Siyum ha-Şas 2020 yılında yaklaşık doksan bin Yahudinin eş zamanlı kutlamasıyla gerçekleşmiştir.

Dünya çapında yüz binlerce Ortodoks Yahudi erkek yeşiva ve sinagog ortamlarında daf yomi sistemine dâhil olurken, Ortodoks kadınlar arasında bu sayı çok daha düşüktür ancak giderek artmaktadır.⁴⁵³ Bugün teknoloji ve sosyal medyanın daha erişilebilir hâle getirmesiyle daf yomi kadınlar tarafından giderek daha fazla benimsenmektedir. Kadınların daf yomiye katılımı, özel çalışma grupları, çevrimiçi platformlar ve özellikle kadın öğrencilere yönelik eğitim girişimleri de dâhil olmak üzere çeşitli kaynaklar tarafından kolaylaştırılmıştır.

⁴⁴⁹ Tek başına kullanıldığında bir şahıs veya bir grup tarafından Talmud'un veya Mişna'nın bir faslının etüt edilmesinin tamamlanmasını ifade etmektedir. Yusuf Besalel, "Siyum", *Yahudilik Ansiklopedisi S-Z*, s. 631.

⁴⁵⁰ Chabad.Org, "What Is a Siyum Hashas?" (Erişim 20 Ağustos 2023),

⁴⁵¹ Chaim Isaac Waxman, "From Institutional Decay to Primary Day: American Orthodox Jewry Since World War II", *American Jewish History*, 91(3), 2003, s. 405-421.

⁴⁵² "Shapira, Meir" *Encyclopaedia Judaica* (Erişim 21 Şubat 2024).

⁴⁵³ Michele Chabin, "Women's Talmud Study Takes Big Leap Forward", *Jewish Telegraphic Agency (JTA)* (Erişim 27 Kasım 2019).

2020 yılında, İsraili kadınlara yönelik bir Tora çalışmaları enstitüsü olan Matan'da eğitim gören bir grup kadın, 1923'te daf yomi programının kurulmasından bu yana kadınlar için düzenlenen ilk Siyum ha-Şas'ı veya tamamlama törenini kutlamıştır. Talmud'un 2,711 sayfasını bitiren Matan'ın Talmud dersine katılanlar, özellikle İsrail ve Amerika'daki büyük Siyum kutlamalarının hiçbirinde kadınların bulunmaması nedeniyle Yahudi medyasında dikkat çekmiştir.

Kadınların Talmud çalışabildiği bir diğer enstitü olan Hadran, kadınlar için 5 Ocak 2020'de Kudüs'te 3.300'den fazla kadının katıldığı ilk uluslararası Siyum ha-Şas'a ev sahipliği yapmıştır.⁴⁵⁴

Talmudik döngünün tamamlanışını kutlayan Siyum ha-Şas'a kadınların katılımı, Yahudi toplumu içinde ciddi bir önem ve etki taşır. Siyum ha-Şas, kadınların Talmud öğrenimine olan müşterek bağlılıklarını kutlamak üzere bir araya gelmeleri için bir fırsat sunmaktadır. Özellikle kız öğrenciler için daf yomiye katılım, kamusal alanda kadınların Talmud çalışmasından özellikle dışlanması düsturunu değiştirmenin bir yolu olarak işlev görmüştür.⁴⁵⁵ Bu açıdan daf yomi kadınların Talmud çalışmalarına katılımlarını artırmaya ve bu süreçte birbirleriyle iletişim kurmalarına hizmet etmiştir. Siyum ha-Şas töreni, kadınlara Talmud ile ilgilenme ve erkek meslektaşlarıyla birlikte tamamlanmasını kutlama fırsatları sunarak, kadınların Yahudi geleneğinin aktarılması ve yorumlanmasındaki ayrılmaz rolünün etkili bir biçimde ifade edilmesine hizmet etmektedir.

⁴⁵⁴ Hadran: Advancing Talmud Study for Women, "Women's Siyum HaShas 2020" (Erişim 19 Şubat 2024),

⁴⁵⁵ Jane L. Kanarek, "Coverage and Comprehension: Rabbinical Students and the Study of the Babylonian Talmud", *Journal of Jewish Education*, 87(3), 2021, s. 197.

SONUÇLAR

Bu çalışmada kadınlar için Talmud eğitiminin seyri incelenmiş ve Talmudik dönemden günümüze kadar geçirdiği gelişimin bir haritası çıkarılmıştır. Tarihî kaynakların, dinî metinlerin, akademik literatürün kapsamlı bir incelemesi yoluyla bu araştırma, kadınlar arasında Talmud öğreniminin statüsünü şekillendiren önemli gelişmelere, zorluklara ve fırsatlara ışık tutmuştur.

Talmud eğitimi uzun zamandır Yahudi geleneğinin, bilgisinin ve değerlerinin nesiller boyunca aktarılmasının ayrılmaz bir parçası olmuştur. MS 70 yılında İkinci Tapınak'ın yıkılmasının ardından Yahudi toplulukları, merkezî dinî otoritenin yokluğunda Yahudi hukukunu ve geleneğini korumaya ve yeniden yorumlamaya çalıştıkça metin çalışmalarına verilen öncelik giderek artmıştır. Sonraki yüzyıllarda Talmudik akademiler (yeşivalar) diasporadaki Yahudi topluluklarında çoğalarak entelektüel ve dinî hayatın merkezleri hâline gelmiştir. Bu akademiler Talmud çalışmaları için resmî bir çerçeve sağlamıştır. Bu çalışmalar, dinî uygulamaları, hukuki yorumları ve entelektüel tartışmaları şekillendiren Yahudi âlimler için uzun zamandır elzem kabul edilmektedir.

Kadınların Talmudik eğitime erişiminin sınırlı ve genellikle gayriresmî olduğu Talmudik dönemden, kadınların Talmudik eğitime yönelik girişimlerin eğitim ortamlarında çoğaldığı günümüze kadar, bu alanda kayda değer dönüşümler yaşanmıştır. İlk dönemlerde kadınlar resmî Talmud çalışmalarından dışlanırken, sonraki yüzyıllarda toplumsal normlara meydan okuyan ve kutsal metinlerle ilgilenmeye çalışan öncü kadın Talmudistler ortaya çıkmıştır. Tarihsel süreçte, entelektüel ve ekonomik açıdan iyi durumda olup, erkek evladı olmayan ailelerde Talmud çalışmış bireysel kadın örnekler mevcuttur. Orta Çağ döneminde, Avrupa ve Orta Doğu'daki Yahudi toplulukları Talmud ilminin gelişmesine tanıklık etmiş, ancak kadınların katılımı büyük ölçüde gayriresmî ve sınırlı kalmıştır. Hahamlar kadınların Talmud çalışmasına ne ölçüde izin verilmesi gerektiğini tartışmış, bazıları eğitim fırsatlarının genişletilmesini savunurken diğerleri daha kısıtlayıcı görüşleri savunmuştur. Ancak bu kadınların Talmud çalışmaları bireysel boyutta kalmış olup, çağdaşları Yahudi kadınların da Talmud çalışmalarına öncü olmamışlardır.

Tarih boyunca toplumsal normlar, kültürel tutumlar ve dinî yorumlar kadınların Talmud eğitime katılımının kapsamını ve doğasını etkilemiştir. Son yıllarda ilerleme kaydedilmiş olsa da toplumsal cinsiyet önyargıları, kurumsal engeller ve dinî metinlerin muhafazakâr yorumları gibi zorluklar kadın öğrencilerin deneyimlerini şekillendirmeye devam etmektedir.

Kadınların Talmud çalışmalarına karşı hiçbir zaman açık bir yasak olmadığını belirtmek önemlidir. Kadınları bu alandan uzak tutan saik, Talmud'da ismi geçen rabbilerin konuya dair menfi tutumlarıdır. Kadınların bu türde ağır bir metinle başa çıkamayacağı, böyle bir eğitimin kadınlar için iffetsizliği kolaylaştıracağı yönündeki kanaatler yüzyıllar boyunca kadınları Talmud çalışmaktan

uzak tutmuştur. Bu kanaatlere ek olarak, anne ve eş olarak üstlendikleri roller, Talmud'da yetkinleşmeleri için gerekli zamanı onlara tanımamıştır.

Kadınlar için Talmud öğrenimi meselesi ancak 20. yüzyılda, genel olarak kadın eğitiminin daha yaygın hâle gelmesiyle kritik sürece girmiştir. Çağdaş dünya, Talmud eğitiminde kadınların çalışmalarının ve bakış açılarının öneminin giderek daha fazla kabul gördüğünü yansıtmaktadır. Bugün Yahudi eğitiminin değişen yapısı, kadınların bu kutsal metinle kendi koşullarına göre ilgilenmeleri için yeni fırsatlar sunmaktadır. Özel eğitim programları, çevrimiçi kaynaklar ve destekleyici topluluklar da dâhil olmak üzere kadınların Talmud çalışmalarını teşvik eden girişimler, kadınların Yahudiliğin kutsal metinleriyle kapsamlı bir şekilde ilgilenmeleri için olanaklar sağlamıştır. Bugün Ortodoks Yahudi kadınlar Talmud'un Yahudilik içerisindeki merkeziliğinin ve Talmud çalışmanın dinî kimlikleri için önemini farkındadırlar. Bu gelişmelerle birlikte tarihi süreçteki Talmud çalışan bireysel kadın örnekleri yerini gruplar hâlinde Talmud çalışmalarını sağlayan kurumlara bırakmıştır. Bu kurumlar çoğunlukla Talmud çalışmak isteyen birkaç kadının bir araya gelmesiyle başlayıp, kurumsal bir yapıya dönüşmüşlerdir. Dünyanın muhtelif bölgelerindeki bu kurumlar çeşitli yaşlardaki ve statülerdeki Yahudi kadınlara Talmud çalışmalarında rehberlik etmektedirler.

Bu kurumlar sayesinde geniş Yahudi çevrelerinde kadınların Talmud çalışmalarına dair menfi tutum geride bırakılmıştır. Bugün Talmud konusunda uzmanlaşan bilgili kadınların varlığı, Talmud çalışmaları için yetersiz oldukları ve bu çalışmaların kendilerini iffetsiz meşgalelere bulaştıracakları iddiasını çürütmektedir. Çağdaş dönemde, kadınların Talmudik eğitime yönelik tutumlarda bir zihniyet değişimi söz konusudur. Kadınların Talmudik çalışmalara erişimini kolaylaştırmaya yönelik çok sayıda kurumun ortaya çıkması, Yahudi kadınların statülerine dair bazı değişimlere de işaret etmektedir. Bu kurumlar, Yahudi kadınların Talmudik metinlerle ilgilenmeleri için destekleyici ve güçlendirici bir ortam sağlayarak Yahudi toplumu içinde yeni nesil kadın akademisyenleri ve liderleri teşvik etmektedir. Bu kurumların çabaları, kadınların Talmud eğitimine katılımını uzun süredir kısıtlayan tarihsel engelleri ortadan kaldırmaya yönelik somut bir adımı temsil etmektedir.

Her ne kadar kadınlar başlangıçta bu alana “Tora lişmah”, yani “Tora'nın kendi hatırı için Tora çalışmak” prensibiyle girmiş olsalar da Talmud'a hakimiyet, özellikle “kadın hahamlar” gibi meselelerde bir dizi yeniliğin zeminini hazırlamış böylelikle Yahudi kadınların cemaat içerisindeki statülerinde değişiklikler meydana gelmiştir.

Yahudi kadınların Talmud eğitimindeki yolculuğu üzerine düşündüğümüzde, Yahudi dinî eğitiminin değişim geçirmekte olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Zorluklar ve engeller devam etmekle birlikte, son yıllarda kaydedilen ilerleme daha kapsayıcı ve çeşitlilik içeren bir değişim için fikir vermektedir.

KAYNAKLAR

“About Yeshivat Maharat”. *Keren*, 3, 2018.

“Sally J. Priesand First Female Rabbi, Jewish History, Women’s Rights”. *Britannica*. Erişim 22 Ocak 2024. <https://www.britannica.com/biography/Sally-J-Priesand>

“Samuel ben Ali”. *Encyclopaedia Judaica*. Erişim 05 Haziran 2023. <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/samuel-ben-ali>

“Shapira, Meir”. *Encyclopaedia Judaica*. Erişim 21 Şubat 2024. <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/shapira-meir>

Ackerman, Ari. “Soloveitchik, Rabbi Joseph Dov”. *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 14 Şubat 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/soloveitchik-rabbi-joseph-dov>

Adam, Baki. *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2015.

Adelman, Howard. “The Literacy of Jewish Women in Early Modern Italy”. Barbara J. Whitehead (Ed.), *Women’s Education in Early Modern Europe: A History, 1500-1800*. New York: Garland Publishing, 1999, s. 133-158.

Adelman, Howard Ernest. *Success and Failure in the Seventeenth Century Ghetto of Venice: The Life and Thought of Leon Modena, 1571-1648* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Brandeis Üniversitesi, Massachusetts, 1985.

Adler, Eliyana R. “Reading Rayna Batya: The Rebellious Rebbetzin as Self-Reflection”. *Nashim: A Journal of Jewish Women’s Studies & Gender Issues*, 16(2008), 130-152.

Adler, Morris. *The World of the Talmud*. New York: Schocken Books, 2. Baskı, 1959.

Aksel, Hesna Serra, “Feminist Perspektiften Yahudilik: Bir Yeniden İnşa Girişimi”, *Hitit İlahiyat Dergisi*, 20(1), 2021, 139-166.

Alexander, Elizabeth Shanks. *Transmitting Mishnah: The Shaping Influence of Oral Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, Digitally print. version., 2009.

Antonelli, Judith S. *In the Image of God: A Feminist Commentary on the Torah*, Northvale, N.J: Jason Aronson, 1995.

Arslantaş, Nuh. “Abbasîler Döneminde Yahudilerin Temel Eğitim Kurumları: Bet Ha-Seferler ve Beytülmidraslar”. *Belleken*, 78(282), 2014, 435-474.

Arslantaş, Nuh. “Abbasîler Döneminde Yahudilerin Yüksek Din Eğitim Kurumları: Yeşivalar”. *Belleken*, 79(286), 2015, 847-876.

Arslantaş, Nuh. *İslâm Dünyasında İktisadî ve İlmî Hayatta Yahudiler: Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2009.

- Ash, Ellie. "Drisha Institute for Jewish Education". *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 23 Haziran 2021. <http://jwa.org/encyclopedia/article/drisha-institute-for-jewish-education>
- Avery-Peck, Alan J. ve Jacob Neusner (Ed.). *The Mishnah in Contemporary Perspective*. Leiden; Boston; Köln: Brill, 2002.
- Baal-Shem, Salomo. *Qabbalistic Magic: Talismans, Psalms, Amulets, and the Practice of High Ritual*. Rochester: Destiny Books, 2011.
- Bacher, Wilhelm. "Academies in Babylonia". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 10 Nisan 2023. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/710-academies-in-babylonia>
- Bacher, Wilhelm ve Lauterbach, Jacob Zallel. "Semikah". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 19 Şubat 2024. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/13412-semikah>
- Bacon, Brenda. "Rayna Batya Berlin". *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 20 Ocak 2024. <https://jwa.org/encyclopedia/article/berlin-rayna-batya>
- Badenas, Robert. *The Meaning of Telos in Romans 10:4* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Andrews Üniversitesi, Seventh-day Adventist Theological Seminary, Michigan, 1983.
- Batsheva Learning Center. "Courses". Erişim 02 Haziran 2023. <https://www.batshevalearningcenter.com/textbooks>
- Batsheva Learning Center. "Textbooks". Erişim 17 Nisan 2024. <https://www.batshevalearningcenter.com/textbooks>
- Batsheva Learning Center. "What Is Batsheva Learning Center". Erişim 02 Haziran 2023. <https://www.batshevalearningcenter.com/about>
- Besalel, Yusuf. *Yahudilik Ansiklopedisi A-J*. İstanbul: Gözlem, 2001.
- Besalel, Yusuf. *Yahudilik Ansiklopedisi K-R*. İstanbul: Gözlem, 2001.
- Besalel, Yusuf. *Yahudilik Ansiklopedisi S-Z*. İstanbul: Gözlem, 2001.
- Binyamin ben Yonah ve Petahyah ben Ya'aqov. *Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia: İslam Dünyası Gözlemleri* (Çev. Nuh Arslantaş). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Blidstein, Gerald J. "Method in the Study of Talmud". *Journal of the American Academy of Religion* 39(2), 1971, 186-192.
- Bokser, B. Zion. *The Wisdom of the Talmud*. New York: Philosophical Library, 1951.
- Botticini, Maristella ve Eckstein, Zvi. "Jewish Occupational Selection: Education, Restrictions, or Minorities?" *The Journal of Economic History*, 65(4), 2005, 922-948.
- Botticini, Maristella ve Eckstein, Zvi. *The Chosen Few: How Education Shaped Jewish History, 70-1492*. Princeton: Princeton University Press, 2012.
- Biale, Rachel. *Women and Jewish Law: The Essential Texts, Their History, and Their Relevance for Today*. New York: Schocken Books, 1995.

- Chabad.org. "What Is a Siyum Hashas?". Erişim 20 Ağustos 2023. https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/4564767/jewish/What-Is-a-Siyum-Hashas.htm
- Chabin, Michele. "Women's Talmud Study Takes Big Leap Forward". *Jewish Telegraphic Agency* (blog). Erişim 27 Kasım 2019. <https://www.jta.org/2019/11/27/ny/womens-talmud-study-takes-big-leap-forward>
- Cutaru, Caius. "Religious and Secular Jewish Educational Institutions in Arad". *Research in Pedagogy*, 5(1), 2015, 30-41.
- Denny, Frederick Mathewson vd. (Ed.). *Jews, Christians, Muslims: a Comparative Introduction to Monotheistic Religions*. New York: Routledge, 2012.
- Deutsch, Nathaniel. *The Maiden of Ludmir: A Jewish Holy Woman and Her World*. London: University of California Press, 2003.
- Dosick, Wayne D. *Living Judaism: The Complete Guide to Jewish Belief, Tradition, and Practice*. San Francisco: Harper, 1995.
- Drazin, Nathan. *History of Jewish Education from 515 B.C.E. to 220 C. E.* Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1940.
- Drisha Institute Graduates Its First Female Talmud Scholars. *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 14 Şubat 2024. <http://jwa.org/thisweek/aug/18/1996/dije>
- Eckstein, A. ve Bacher, William. "Gaon". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 21 Kasım 2023. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/6511-gaon>
- Eisenberg, Ronald L. *Jewish Traditions*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2004.
- eJewishPhilanthropy. "Women Teaching Women". Erişim 06 Nisan 2024. <https://ejewishphilanthropy.com/women-teaching-women/>
- "Eleazar Ben Judah of Worms". *Britannica*. Erişim 01 Ocak 2024. <https://www.britannica.com/biography/Eleazar-ben-Judah-of-Worms>
- Eliade, Mircea. *Dinsel Düşünceler ve İnançlar Tarihi: Muhammed'den Reform Çağına*. (Çev. Ali Berktaş). İstanbul: Kabbacı Yayınevi, 2003.
- Eli'or, Raḥel. *The Unknown History of Jewish Women Through the Ages: On Learning and Illiteracy: On Slavery and Liberty*. (Çev. Shmuel Sermoneta Gertel). Berlin Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2023.
- Firestone, Tirzah. *The Receiving: Reclaiming Jewish Women's Wisdom*. Pymble: HarperCollins e-books, 2007.
- Frank, Laura Shaw. "Yeshivat Maharat". *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 08 Şubat 2024. <https://jwa.org/encyclopedia/article/maharat-yeshivat>
- Frommer, Rachel. "A Class of Their Own". *Tablet*. Erişim 02 Haziran 2023. <https://www.tabletmag.com/sections/belief/articles/class-of-their-own-ultra-orthodox-women-talmud>
- Fishman, Sylvia Barack. *The Way Into the Varieties of Jewishness*. Vermont: Jewish Lights, 2007.

- Fuchs, Lawrence H. *Beyond Patriarchy: Jewish Fathers and Families*. Hanover: Brandeis University Press, 2000.
- Gamoran, Emanuel. *Changing Conceptions in Jewish Education*. New York: The Macmillan Company, 1925.
- Gaon, Sa'adya. *Tefsîru 't-Tevrât bi'l-'Arabiyye: Tevrat (Tora) Tefsiri*. Ferruh Özpilavcı (Ed.), (Çev. Nuh Arslantaş). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Ginzberg, Louis ve Berlin, Israel. "Bella, wife of Joshua Falk". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 01 Şubat 2024. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/2822-bella-wife-of-joshua-falk>
- Goitein, Shelomo Dov ve Sanders, Paula. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*. Berkeley: University of California Press, 1967.
- Goldberg, David J. ve Rayner, John D. *The Jewish People: Their History and Their Religion*. London: Penguin, 1989.
- Goldenberg, Robert. "Talmud". *Encyclopedia of Religion*. Erişim 08 Kasım 2022. <https://www.encyclopedia.com/philosophy-and-religion/judaism/judaism/talmud#3424503035>
- Golinkin, David. "The Participation of Jewish Women in Public Rituals and Torah Study 1845-2010". *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 21, 2011, 46-66.
- Goodblatt, David. "The History of the Babylonian Academies". Steven T. Katz (Ed), *The Cambridge History of Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 821-840.
- Granite, Lauren. *Tradition as a Modality of Religious Change: Talmud Study in the Lives of Orthodox Jewish Women* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Drew Üniversitesi, New Jersey, 1995.
- Grossman, Avraham. *Pious and Rebellious: Jewish Women in Medieval Europe*. Waltham: Brandeis University Press, 2004.
- Gürkan, Salime Leyla. *Anahatlarıyla Yahudilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.
- Gürkan, Salime Leyla. "Talmud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 02 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/talmud>
- Gürkan, Salime Leyla. *Yahudilik*. İstanbul: İsam Yayınları, 2. Basım, 2008.
- Gürkan, Salime Leyla. "Yahudi Geleneğinde Kadın Algısı", *Bütün Yönleriyle Yahudilik, Dinler Tarihi Araştırmaları–VIII*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları, 2012, s. 631-648.
- Hadran. "About Hadran". Erişim 08 Şubat 2024. <https://hadran.org.il/about/>
- Hadran. "Women's Siyum HaShas 2020". Erişim 19 Şubat 2024. <https://hadran.org.il/womens-siyum-hashas/>
- Hadran. "Find Your Local Hadran Community to Start Learning Talmud". Erişim 06 Nisan 2024. <https://hadran.org.il/communities/>
- Halbertal, Moshe ve Halbertal, Tova Hartman. "The Yeshiva". Amélie Rorty (Ed.), *Philosophers on Education: Historical Perspectives*. New York: Routledge, 1998, s. 455-466.

- Haleva, Yitshak vd. (Ed.). *Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara 1. Kitap: Bereşit*. (Çev. Moşe Farsi). İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., 3. Baskı, 2010.
- Halivni, David Weiss. *Midrash, Mishnah, and Gemara: The Jewish Predilection for Justified Law*. United States of America: Harvard University Press, 1986.
- Han, Zafer'ül İslâm. *Yahudilik'te Talmud'un Mevkii ve Prensipleri* (Çev. Mehmet Aydın). İstanbul: Özdemir Basımevi, 1981.
- Han, Zafer'ül İslâm. "Talmud'un Doğuşu ve Yahudiler Üzerindeki Tesiri" (Çev. Mehmet Aydın). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 1981, s. 143
- Harman, Ömer Faruk. "Yahudilik/ Kutsal Metinler ve Dinî Literatür". *TDV İslâm Araştırmaları Merkezi*. Erişim 01 Kasım 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yahudilik#2-kutsal-metinler-ve-dini-literatur>
- Harman, Ömer Faruk. "Mişna ve Talmud". Ömer Faruk Harman (Ed.), *Kur'an'da Yahudiler*. İstanbul: Kuramer, 2019 s. 403-418.
- Hauptman, Judith. "The Talmud's Women in Law and Narrative". *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 28, 2015, 3-500.
- Hauptman Judith. "Imma Shalom", *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*, Erişim 21 Şubat 2024. <https://jwa.org/encyclopedia/article/imma-shalom>
- Hauptman, Judith. "Yalta". *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 06 Nisan 2023. <https://jwa.org/encyclopedia/article/yalta>
- Helmreich, William B. *The World of the Yeshiva: An Intimate Portrait of Orthodox Jewry*. Hoboken: Ktav, Augmented., 2000.
- Holzer, Elie ve Kent, Orit. *A Philosophy of Havruta: Understanding and Teaching the Art of Text Study in Pairs*. Boston: Academic Studies Press, 2013.
- Hurwitz, Rabba Sara. "Golden Age of Women's Gemara Learning or the End of an Era?" *Yeshivat Maharat*. Erişim 23 Mayıs 2023. <https://www.yeshivatmaharat.org/post/golden-age-womens-gemara-learning>
- Hyman, Paula. "Puah Rakovsky". *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 26 Mart 2024. <http://jwa.org/encyclopedia/article/rakovsky-puah>
- Isserow, Rachelle. "Creation New Leaders: Interview with Malke Bina, Founder and Director of Matan". *Jofa: Jewish Orthodox Feminist Alliance*, 6(1), 2006, s. 1-4.
- Jacobs, Joseph ve Eisenstein, Judah David. "Yeshibah". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 31 Temmuz 2023. <https://jewishencyclopedia.com/articles/12890-rosh-yeshibah>
- Jaffee, Martin S. "Halakhah in Early Rabbinic Judaism: Innovation Beyond Exegesis, Tradition before Oral Torah". Michael A. (Ed.) vd., *Innovation in Religious Traditions*. Berlin: Mouton De Gruyter, 1992, s. 109-142.
- Jaffee, Martin S. *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*. Charlotte E. Fonrobert (Ed.). USA: Cambridge University Press, 2007.

- Jastrow, Marcus ve Kohler, Kaufmann. "Bet Ha-Midrash". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 26 Temmuz 2023. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/3191-bet-ha-midrash>
- Jastrzemska, Zdeňka vd. *Czech Women Philosophers and Scientists*. Cham: Springer International Publishing, 2021.
- Jewish Virtual Library. "Bacharach". Erişim 21 Mart 2024. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/bacharach>
- Jewish Virtual Library. "Hadran". Erişim 20 Şubat 2024. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/hadran>
- Jewish Virtual Library. "Joseph Soloveitchik". Erişim 15 Şubat 2024. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/joseph-soloveitchik>
- Jewish Virtual Library. "Modena, Fioretta". Erişim 03 Ocak 2024. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/modena-fioretta>
- Jewish Virtual Library. "Yehuda Loew (The Maharal)". Erişim 01 Şubat 2024. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/yehuda-loew-the-maharal>
- Johnson, Paul. *Yahudi Tarihi*. (Çev. Filiz Orman). İstanbul: Pozitif Yayınları, 2001.
- Judah ben Samuel, Pethahiah. *Travels of Rabbi Petachia of Ratisbon*. (Çev. A. Benisch). Piscataway: Gorgias Press, 2012.
- Kal va-homer. The Concise Oxford Dictionary of World Religions. Erişim 01.06.2024. <https://www.encyclopedia.com/religion/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/kal-va-homer>
- Kanarek, Jane L. "Coverage and Comprehension: Rabbinical Students and the Study of the Babylonian Talmud". *Journal of Jewish Education*, 87(3), 2021, 192-207.
- Kannengiesser, Charles. *Handbook of Patristic Exegesis: the Bible in Ancient Christianity*. Leiden ; Boston: Brill, 2006.
- Karpeles, Gustav. *Jewish Literature and Other Essays*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1911.
- Katz, Jacob. *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2000.
- Katz, Yael Levine. "Mystical Safed Women - A Number of Women Are Also among the Righteous Jewish Mystics". *Chabad.org*. Erişim 04 Ocak 2023. https://www.chabad.org/kabbalah/article_cdo/aid/380386/jewish/Mystical-Safed-Women.htm
- Kent, Orit. "A Theory of Havruta Learning". Jon A. Levisohn- Susan P. Fendrick (Ed.) *Turn it and Turn it Again*, Boston: Academic Studies Press, 2019, s. 286-322.
- Keren, Rachel. "Torah Study". *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 04 Haziran 2023. <https://jwa.org/encyclopedia/article/torah-study>

- Kershner, Isabel. "A Revolution in Jewish Learning, With Women Driving Change". *The New York Times*. Erişim 04 Ocak 2020. <https://www.nytimes.com/2020/01/04/world/middleeast/women-talmud-study.html>
- Kohler, Kaufmann ve Broyde, Isaac. "Eleazar ben Judah ben Kalonymus of Worms". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 20 Ocak 2024. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5542-eleazar-ben-judah-ben-kalonymus-of-worms>
- Kosman, Admiel. "A Cup of Affront and Anger: Yalsha as an Early in the Talmud". *Journal of Textual Reasoning*, 6(2), 2011, 45-52.
- Kraemer, David. "The Mishnah". Steven T. Katz (Ed.), *The Cambridge History of Judaism: The Late Roman Rabbinic Period*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 299-315.
- Lauterbach, Jacob Zallel. "Mishnah". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 12 Kasım 2023. <https://jewishencyclopedia.com/articles/10879-mishnah#anchor6>
- Lerner, Gerda. *The Creation of Feminist Consciousness: From the Middle Ages to Eighteen-Seventy*. New York: Oxford Univ. Press, 1994.
- Lieberman, Saul. *Hellenism in Jewish Palestine: Studies in the Literary Transmission Beliefs and Manners of Palestine in the I Century B.C.E.- IV Century C.E.* New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1962.
- Marcus, Ivan G. *Jewish Culture and Society in Medieval France and Germany*. London New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2020.
- Matan The Sedle Rennert Women's Institute for Torah Studies. "About Matan". Erişim 12 Şubat 2024. <https://www.matan.org.il/en/about-2/>
- Matan The Sedle Rennert Women's Institute for Torah Studies. "מתן Application Process". Erişim 08 Şubat 2024. <https://web.archive.org/web/20150104220812/http://www.matan.org.il/eng/about.asp?cat=2717>
- Matan The Sedle Rennert Women's Institute for Torah Studies. "מתן Curriculum". Erişim 12 Şubat 2024. <https://web.archive.org/web/20140821092725/https://www.matan.org.il/eng/program.asp?id=34629>
- Matan The Sedle Rennert Women's Institute for Torah Studies. "מתן Daf Yomi". Erişim 10 Şubat 2024. <https://web.archive.org/web/20141024114135/http://www.matan.org.il/eng/program.asp?cat=2774>
- Matan The Sedle Rennert Women's Institute for Torah Studies. "מתן Malke Bina Biography". Erişim 08 Şubat 2024. <https://web.archive.org/web/20150104182121/http://www.matan.org.il/eng/about.asp?cat=2751>
- Matan The Sedle Rennert Women's Institute for Torah Studies. "מתן Matan's Vision". Erişim 08 Şubat 2024. <https://web.archive.org/web/20150104220812/http://www.matan.org.il/eng/about.asp?cat=2717>

- Matan The Sedle Rennert Women's Institute for Torah Studies. "מתן Metivta: The Advanced Talmud Program". Erişim 12 Şubat 2024. <https://web.archive.org/web/20140819001825/https://www.matan.org.il/eng/program.asp?cat=2755>
- Matan The Sedle Rennert Women's Institute for Torah Studies. "מתן Petichta- Talmud Program". Erişim 12 Şubat 2024. <https://web.archive.org/web/20141024113525/http://www.matan.org.il/eng/program.asp?cat=2721>
- Matan The Sedle Rennert Women's Institute for Torah Studies. "מתן Teaching Staff". Erişim 08 Şubat 2024. <https://web.archive.org/web/20150104180945/http://www.matan.org.il/eng/about.asp?cat=2719>
- Meachem, Tirzah. "Legal-Religious Status of the Moredet (Rebellious Wife)". *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 31 Ocak 2024. <https://jwa.org/encyclopedia/article/legal-religious-status-of-moredet-rebellious-wife>
- Melammed, Renee Levine. "Asnat Barazani". *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 05 Aralık 2023. <https://jwa.org/encyclopedia/article/barazani-asnat-bat-samuel>
- Melammed, Renee Levine. "He Said, She Said: A Woman Teacher in Twelfth-Century Cairo". *AJS Review*, 22(1), 1997, 19-35.
- Melammed, Renee Levine. "The Jewish Women in Medieval Iberia". *The Jew in Medieval Iberia: 1100-1500 Jews in Space and Time*. Boston: Academic Studies Press, 2012, s. 257-285.
- Meral, Yasin. "Talmud, Mişna ve Gemara'dan mı Oluşmaktadır?" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi*, 36, 2017, 167-170.
- Meral, Yasin. *Yahudi Kaynakları Işığında Yahudilik*. İstanbul: Milet Nihal Yayınları, 2021.
- Modena, Leone ve Cohen, Mark R. *The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi: Leon Modena's Life of Judah*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1988.
- Moore, George Foot. *Judaism in the First Centuries of the Christian Era: The Age of Tannaim*. Massachusetts: Hendrickson, Hendrickson Publ. 1997.
- Neusner, Jacob. *Invitation to the Talmud: A Teaching Book*. San Francisco: Harper, 1989.
- Neusner, Jacob. *The Mishnah: Religious Perspectives*. Boston: Brill, 1999.
- Neusner, Jacob. *The Three Questions of Formative Judaism: History, Literature and Religion*. Boston Leiden: Brill Academic Publishers, 2002.
- Newsom, Carol A. "Women as Biblical Interpreters before the Twentieth Century". Carol A. Newsom vd. (Ed.), *Women's Bible commentary*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2012.
- Phillips, Gerald M. "The Practice of Rhetoric at the Talmudic Academies". *Speech Monographs*, 26(1), 1959, 37-46.
- Polen, Nehemia. "Miriam's Dance: Radical Egalitarianism in Hasidic Thought". *Modern Judaism A Journal of Jewish Ideas and Experience*, 12(1), 1992, 1-21.

- Posner, Menachem. "What Is a Yeshiva?" *Chabad.org*. Erişim 31 Temmuz 2023. https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/4407857/jewish/What-Is-a-Yeshiva.htm
- Riskin, Shlomo. *The Moredet: A Study of the Rebellious Wife and Her Status in Initiating Divorce in Jewish Law* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). New York Üniversitesi, New York, 1982.
- Safrai, S. vd. "Education and the Study of the Torah". Shmuel Safrai vd. (Ed.), *The Jewish People in the First Century, Volume 2*. Leiden: Brill, 1976, s. 945-970.
- Safrai, Shemuel (Ed.). *The literature of the Sages: First Part: Oral Tora, Halakha, Mishna, Tosefta, Talmud, External Tractates*. Philadelphia: Fortress Press, 1987.
- Sales, Ben. "Talmud Study Is Mostly a Boys' Club. This Orthodox Woman Wants to Change That." *Jewish Telegraphic Agency* (blog). Erişim 08 şubat 2024. <https://www.jta.org/2019/12/09/israel/talmud-study-is-mostly-a-boys-club-this-orthodox-woman-wants-to-change-that>
- Schechter, Solomon ve Grunwald, M. "Judah Löw (Löb, Liwa) Ben Bezaleel". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 01 şubat 2024. <https://jewishencyclopedia.com/articles/9009-judah-low-lob-liwa-ben-bezaleel>
- Schloessinger, Max ve Hirsch, Emil G. "Distaff". *Jewish Encyclopedia*. Erişim 20 Mart 2024. <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/5231-distaff>
- Shuchat, Raphael. "Rabbi Hayyim of Volozhin's Polemic with Hassidism". *Scripta Judaica Cracoviensia*, 16, 2019, 15-27.
- Schoeler, Gregor. *The Oral and the Written in Early Islam*. London ; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2006.
- Schubert, K. "Talmud". *New Catholic Encyclopedia*. Erişim 08 Kasım 2022. <https://www.encyclopedia.com/philosophy-and-religion/judaism/judaism/talmud#3407710860>
- Schwartz, Shuly Rubin. *The Rabbi's Wife: The Rebbetzin in American Jewish Life*. New York: New York University Press, 2006.
- Schwarz, Baruch B. vd. "Diving into Yeshiva's Talk Practices: Chavruta Argumentation between Individual and Community towards Crystallizing Methods". *Learning, Culture and Social Interaction*, 22, 2019, 1-18.
- Seeman, Don. "The Silence of Rayna Batya: Torah, Suffering, and Rabbi Barukh Epstein's 'Wisdom of Women'". *The Torah U-Madda Journal*, 6, 1995, 91-128.
- Sharon, Jeremy. "Women Celebrate Finishing Talmud Study Marathon - The Jerusalem Post". *The Jerusalem Post* (02 Ağustos 2012). <https://www.jpost.com/jewish-world/jewish-features/women-celebrate-finishing-talmud-study-marathon>
- Shurpin, Yehuda. "12 Women Who Impacted Torah Scholarship - Culled from the Span of Jewish History, from the Talmudic Era to Pre-War Europe". *Chabad.org*. Erişim 20 Kasım 2023. https://www.chabad.org/theJewishWoman/article_cdo/aid/5379363/jewish/12-Women-Who-Impacted-Torah-Scholarship.htm

- Shurpin, Yehuda. "About the Maharal Every Jew Should Know". *Chabad.org*. Erişim 22 Kasım 2023. https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/4117874/jewish/10-Facts-About-the-Maharal-Every-Jew-Should-Know.htm
- Silberstein, Devorah. "Stop Calling Us Orthodox Women Who Study Talmud 'Pioneers'". *The Forward: Jewish Independent Nonprofit*. Erişim 02 Haziran 2023. <https://forward.com/opinion/437896/stop-calling-us-orthodox-women-who-study-talmud-pioneers/>
- Sion, Avi. *A Fortiori Logic: Innovations, History and Assessments*. Charleston: CreateSpace, 2014.
- Socachevsky Bacon, Brenda. "'The Wisdom of Women': From Epstein to Agnon". *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 15, 2008, 30-57.
- Solomon, Zeitlin. "Raşi (Rabbi Solomon of France)". *American Jewish Year Book* 41 (1939), 111-140.
- Stampfer, Shaul. "Yeshiva: The Yeshiva after 1800". *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Erişim 10 Ağustos 2023. https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Yeshiva/The_Yeshiva_after_1800
- Strack, Hermann Leberecht ve Stemberger, Günter. *Introduction to the Talmud and Midrash*. Minneapolis: Fortress Press, 1992.
- Şeker, Cihat. *Marranolar'ın Tarihi ve Kültürü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.
- Işık, Ramazan. *Yahudilikte Kadın ve Statüsü Tanah Temelinde*, Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022.
- İbn Meymun (Maimonides), Musa. *İlim Kitabı Sefer ha-Mada'*: Yahudiliğin İnanç ve Ahlak İlkeleri. (Çev. Yasin Meral vd.) Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2022.
- Taitz, Emily vd. *The JPS Guide to Jewish Women: 600 B.C.E. to 1900 C.E*. Philadelphia: Jewish Publication Society, 2003.
- Tallan, Cheryl ve Taitz, Emily. "Learned Women in Traditional Jewish Society". *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Erişim 21 Aralık 2022. <https://jwa.org/encyclopedia/article/learned-women-in-traditional-jewish-society>
- Tennen, Deborah Ashira. *Sara Copio Sullam: A Verse Translation* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Stanford Üniversitesi, Stanford, 2014.
- Teomim Ben-Menachem, Esty ve Livnat, Zohar. "Desirable and Undesirable Disagreements: Jewish Women Studying the Talmudic Texts". *Journal of Pragmatics*, 138, 2018, 30-44.
- The Editors of Encyclopedia. "Isaac Ben Jacob Alfasi". *Encyclopedia Britannica*. Erişim 20 Mayıs 2023. <https://www.britannica.com/biography/Isaac-ben-Jacob-Alfasi>
- Toprak, Mehmet Sait. *Talmud ve Hadîs: Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. İstanbul: Kabalacı Yayıncılık, 2012.
- Toprak, Mehmet Sait. "Talmud Yahudilik ve Yahudilerin Yaşayan Sünneti". *Yeni Türkiye*, 5(86), 2016, 409-428.

- Toraman, Cengiz - Ulucenk, Elif. "16. Yüzyılda Konverso Kadın Bir Banker: Dona Gracia Nasi Mendes ve Osmanlı Devleti ile İlişkileri". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 22, 2022, 39-52.
- Turetsky, Yehuda ve Waxman, Chaim. "Sliding to the Left? Contemporary American Modern Orthodoxy". *Modern Judaism*, 31(2), 2011, 119-141.
- Ultsch, Lori J. "Sara Copio Sullam: A Jewish Woman of Letters in 17th-Century Venice". *Italian Culture*, 18(2), 2000, 73-85.
- Ünal, Asife. "Yahudilik'te Kadın Algısı". *Kur'ân ve kadın sempozyumu: 4-5 Haziran 2010, Ankara*. no 571. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1. baskı., 2013.
- Ünal, Asife. "Yahudi Geleneğinde Kadının Yaratılışı ve Lilit Efsanesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (ÇÜİFD) 17/2 (Aralık 2017), 103-115.
- Vana Liliana. "Yahudilikte Kadın", (Çev. Mehmet Aydın) İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2013.
- Veltri, Giuseppe. "Science and Religious Hermeneutics: The 'Philosophy' of Rabbi Loew of Prague". Jürgen Helm ve Annette Winkelman (Ed.), *Religious Confessions and the Sciences in the Sixteenth Century*. Leiden: Brill, 2001. s. 119-135.
- Waxman, Chaim Isaac. "From Institutional Decay to Primary Day: American Orthodox Jewry Since World War II". *American Jewish History*, 91(3), 2003, 405-421.
- Winkler, Gershon. *They Called her Rebbe, the Maiden of Ludomir*. New York: Judaica Press, 1991.
- Yasdıman, Hakkı Şah. "Yahudi Kutsal Metinlerinde Kadın Karşıtı Söylemler", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* (5) 2002, 97-121.
- Yeshivat Maharat. "Core Semikha Track". Erişim 08 Şubat 2024. <https://www.yeshivatmaharat.org/4year-semikha>
- Yeshivat Maharat. "Maharat: History and Ordination". Erişim 08 Şubat 2024. <https://www.yeshivatmaharat.org/mission-and-p2>
- Zaiman, Joel H. "The Traditional Study of the Mishnah". Jacob Neusner (Ed.), *The Modern Study of the Mishnah*. Leiden: Brill, 1973, s. 1-10.

ÖZGEÇMİŞ VE İLETİŞİM BİLGİLERİ

2015 yılında Çaykara Anadolu Lisesi'nden, 2020 yılında Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2021 yılında aynı üniversitede Felsefe ve Din Bilimleri programında yüksek lisans eğitimine başladı.

İLETİŞİM BİLGİLERİ

Adres :

E-posta :